

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA
SUV XO'JALIK VAZIRLIGI**

ANDIJON QISHLOQ XO'JALIK INSTITUTI

M. NABIYEV, S. UROLOV

“GUMANITAR FANLAR” KAFEDRASI

“SOTSIOLOGIYA”

FANIDAN

**MA'RUZALAR
MATNI**

(bakalavriat bosqichi talabalari uchun)

ANDIJON – 2016

«Gumanitar fanlar» kafedrası assistentlari M. Nabiyeu va S. Urolovning «Sotsiologiya» fanidan ma'ruza matni. Ma'ruza matnda sotsiologiya fanining predmeti, tadqiqot ob'yekti va usullari, fan sifatida vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari, jamiyatning ijtimoiy tizimlari, tashkilotlar, guruhlar, shaxs, jamiyat va davlatning sotsial mohiyati, sotsial munosabatlar, sotsial taraqqiyot va sotsial o'sishning mohiyati va manbalari, sotsial-etnik munosabatlar masalalari, mehnat va mehnat jamoalari, ta'lim va tarbiya, nikoh va oila, jamoatchilik fikri sotsiologiyasi kabi mavzular jamlamasidan iborat tarkibda yoritilgan bo'lib, so'nggi qismida empirik sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish usullari va ahamiyati yoritib berilgan.

Tuzuvchilar:

**“Gumanitar fanlar”
kafedrası assistentlari:**

**M. Nabiyeu
S. Urolov**

Taqrizchi:

**“Gumanitar fanlar” kafedrası dotsenti,
falsafa fanlari nomzodi:**

T. Sultonov

Fanning ma'ruzalar matni «Gumanitar fanlar» kafedrasining 201__ yil «__» _____
«__» – son yig'ilshida muhokamadan o'tgan va institut o'quv -uslubiy kengashiga tasdiqlash
uchun tavsiya etildi.

Kafedra mudiri: _____ Abdullaev T. Ya.

Fanning ma'ruzalar matni Andijon qishloq xo'jalik institutini o'quv uslubiy kengashida
ko'rib chiqildi va tasdiqlandi. (201__ yil _____sonli bayonnoma)

Kelishildi:

Institut o'quv-metodika bo'lim boshlig'i: _____ Samatov N.

KIRISH

Vatanimiz o'z mustaqil taraqqiyotining 25-yiliga qadam qo'ydi. Shu yillar mobaynida O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimida, chuqur islohotlarni amalga oshirish imkoniyati yaratildi. Bu islohotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri, bu ta'limning tub maqsadi va mohiyatining o'zgarib borishi, uning aholi talab-ehtiyojlarini qondirishga qaratilayotganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonlarning eng muhim tomonlaridan biri shundaki, ta'limning ijtimoiylashuvi va ta'lim tizimining insoniylashuvi (gumanizatsiyalashuvi)dan iborat bo'lib borayotganligidir. Bugungi kunda davlatimiz ta'lim tizimidagi professor-o'qituvchilar va talabalarni dunyoviy sotsial-gumanitar bilimlarni egallashga yo'naltirmoqda va shu orqali yaqin o'tmishdagi g'oyaviy turg'unlik holatlaridan xoli bo'lishga chorlamoqda. Sotsial-gumanitar bilimlarni egallash jarayonlarida muhim o'rinni sotsiologik ta'limotlar egallaydi. Sotsiologik ta'limning muhim funktsiyalaridan biri – bu sotsial tafakkurni shakllantirish, sotsiologik muammolarni tushunish, ularning kelib chiqish manbalarini aniqlash va bartaraf etish yo'llari va imkoniyatlarini qidirib topishdan ham iboratdir. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining rivojlanish imkoniyatlarini sotsiologiya fani doirasida taxlil qilish, o'rganish va olingan ilmiy nazariy xulosalardan amaliyotda foydalanish muhim masalalardan biriga aylanmoqda. Mustaqil O'zbekistonning kelgusidagi ijtimoiy taraqqiyot yo'nalishini o'rganish ko'p jihatdan sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish va uning nazariy xulosalarini umumlashtirgan holda mamlakat ichki siyosatining yo'nalishini belgilashda foydalanish muhim masalalardan biriga aylanmoqda. SHu tufayli Respublikamizda sotsiologiya fanini yanada rivojlantirishga katta ahamiyat berilib, barcha oliy o'quv yurtlarining turli mutaxassisliklari uchun o'rganilishi shart bo'lgan fan darajasiga qo'tarildi. Sotsiologiya fanidan tavsiya etilayotgan mazkur ma'ruza matni ushbu kurs yuzasidan mavjud bilgan keng chet el va mamlakatimizda yaratilgan adabiyotlardagi mavjud nazariy materiallarni umumlaigan bo'lib, fanni bir tizimga solgan holda o'zlashtirilishi imkoniyatini beradi.

Ma'ruza matni oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan Sotsiologiya fani yuzasidan Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan dastur asosida tayyorlangan bo'lib, u AQXI "Gumanitar fanlar" kafedrası o'qituvchilari tomonidan tayyorlandi. Ma'ruza matni 9 ta mavzuni o'z ichiga jamlagan. Mazkur ma'ruza matni mualliflari talabalar va boshqa keng kitobxonlar ommasi tomonidan ko'rsatilgan kamchiliklar va takliflarni minnatdorchilik bilan qabul qilgan holda, uning kelgusida yana yangi materiallar asosida boyitilib, to'ldirilib borishiga kafolat beradilar.

1-Mavzu. Sotsiologiya fan sifatida.

REJA:

1. Sotsiologiya fanining predmeti va funktsiyalari.
2. Sotsiologiyaning metodlari.
3. Sotsiologiya fanining siyosiy fanlar tizimida tutgan o'rni.
4. Sharq mutafakkirlarining sotsiologik qarashlari.

Sotsiologiya (lotincha *societas* – jamiyat va yunoncha *logos* – ta'limot) – so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, jamiyat haqidagi fan ma'nosini anglatadi. Yaxlit tizim sifatidagi jamiyat va alohida institutlar, ijtimoiy guruhlar, jamiyat tuzilmalari va ularda yuz beradigan ijtimoiy jarayonlarni o'rganuvchi fan. Jamiyatni tushunish, anglash, unga nisbatan so'z munosabatini bildirish, insoniyatning hamma tarixi uchun xos bilgan. «Sotsiologiya» haqidagi tushuncha birinchi marotaba XIX asrning 30 - yillarida frantsuz faylasufi Ogyust Kont tomonidan ilmiy qo'llanishga kiritilgan.

Uning tushunishicha sotsiologiya jamiyatga taaluqli bo'lgan hamma narsalarni o'z ichiga olgan jamiyatshunoslik bilan bir qatorda turgan.

Sotsiologiya – insoniyatning bir necha yillik tarixiy taraqqiyot davomida yaratilgan madaniyatning ajralmas tarkibiy qismidir.

XVIII asrda kishilik jamiyati, uning qonuniyatlarini o'rganuvchi mustaqil fan sifatida tarix falsafasida shakllandi. Ijtimoiy hayotning murakkablashuvchi va ilmiy bilimlarning tabaqalanishi sotsiologiyaning falsafasidan ajralib, mustaqil fanga aylanishini muqarrar qilib qo'ydi. XIX asrgacha sotsiologiya falsafaning tarkibiy bir qismi bulib keldi.

Demak, biz falsafiy bilimlar doirasidan kelib chiqib, sotsiologiya fani va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganamiz. Sotsiologiya XIX asr boshlaridan o'ziga xos ilmiy metodlarga ega bo'lib, falsafadan ajralib chiqish imkoniga ega bo'la boshladi. Sotsial sistemani taraqqiyoti va faoliyat ko'rsatish qonuniyatlari haqidagi mustaqil fan sifatida XIX asr 30-yillarida ilmiy muomalaga «Sotsiolgiya» atamasi, so'zi kiritilgandan so'ng shakllandi. Jamiyat haqidagi «pozitiv fan» (haqiqiy fan) yaratishga urinish XIX asr o'rtalarida yuzaga keldi.

Sotsiologiyaning asoschisi frantsuz mutafakkiri O. Kont sotsiologiyani jamiyat haqidagi tajribaga asoslangan fan deb hisoblaydi. E. Dyurkgeym sotsiologiyaning predmetini sotsial dalillar haqidagi fan deb ataydi.

Hozirgi adabiyotlarda sotsiologiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: Sotsiologiya - yaxlit ijtimoiy tuzum sifatida jamiyat haqidagi va uning ayrim tarkibiy elementlari (shaxslar, ijtimoiy birliklar, institutlar) orqali bu tuzumning amal qilishi va rivojlanishi to'g'risida fandir. Sotsiologiya ob'yekti jamiyat hisoblansada, sotsiologiya predmetining dastlabki bosqichi sifatida jamiyat tushunchasini ajratib ko'rsatish yetarli emas.

Sotsiologiyaning ilmiy maqomini asoslashning mohiyati uning ob'yekti va predmeti o'rtasidagi farqdan kelib chiqadi.

Ob'yektni bilish – tadqiqot ob'yekti nimaga yo'naltirilganligini, ob'yektiv voqelik sifatida unga nima qarama-qarshi turganligini anglatadi.

Har qanday voqelik, jarayon yoki ob'yektiv voqelikning munosabati turli fanlarning (fizika, ximiya, biologiya, psixologiya, iqtisodiyot, sotsiologiya va hokazolar) ob'yekti bo'lishi mumkin. Predmet ob'yekt kabi ob'yektiv voqelikning bir qismi yoki uning elementlari yig'indisi bo'lib, umumiy yoki o'ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir fan o'z navbatida predmeti nuqtai nazaridan farq qiladi.

Ijtimoiy xususiyatlarga ega bilgan kishilararo aloqalar, o'zaro bog'liqliklar majmuasi - sotsiologiya fanining predmeti vazifasini o'taydi.

Ob'yekt va predmet hamma vaqt bir-biri bilan uzviy bog'liq biladi. Chunki, ob'yekt mohiyatni to'g'ri tushunish, ilmiy tadqiqot yo'nalishini xolis belgilay olish imkonini beradi.

Demak, sotsiologiyaning ob'yekti jamiyatning boshqaruvchi tafakkur qonuniyatlari, ratsional vositalaridir.

Sotsiologiya jamiyat haqidagi umumiy fan bo'libgina qolmay, balki maxsus sohalararo fan hamdir. U boshqa fanlar o'rganmaydigan o'z ob'yektiga ega. Uning o'ziga xos sohasi sotsial reallik bo'lib, u inson va jamiyat munosabatining ijtimoiy-madaniy muayyanligidir. SHu boisdan ham jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy hamkorliklar, ijtimoiy munosabatlar va ularning o'zaro tashkil etilish usullari sotsiologiyaning ob'yekti bo'ladi. Insonlarning o'zaro aloqalarga, hamkorlik munosabatlariga kirishishlari orqaligina muayyan ijtimoiy xususiyatlarni namoyon etish imkoniyatlariga ega biladilar.

Sotsiologiya ijtimoiy muhitni tadqiq etganda umummilliy tushuncha va kategoriyalardan kelib chiqadi. Xususan, ob'yektiv va sub'yektiv, erkinlik va zaruriyat, borliq va ong kabi falsafiy kategoriyalardan foydalanib sotsiologik ob'yekt mohiyatni talqin etadi.

Sotsiologiya sotsial ob'yektni sotsial sub'ektlar orqali(shaxs, guruh, jamiyat, sotsial sohalar, munosabatlar, odamlarning sotsial faoliyati va tafakkur tarzi) taxlil qiladi. Sotsiologiya turli sotsial sohalarini tadqiq etish asosida ularning o'ziga xos ijtimoiy rivojlanish tendentsiyalarini aniqlaydi. Muayyan sotsial guruhlar taxlili va tasnifi orqali u jamiyat va inson to'g'risidagi umuiy qarashlar, qonunlar va tendentsiyalarni yaratadi, rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi. Sotsiologiya o'z ob'yekti doirasida sotsial hayotning turli, alohida tomonlari bilan ham shug'ullanadi va buning natijasida fanda integral sohalar vujudga keladi. Jumladan, huquq sotsiologiyasi, siyosat sotsiologiyasi, iqtisodiyot sotsiologiyasi, industrial sotsiologiyalar. Sotsiologiya bu sohalarida o'z ob'yekti inson va uning siyosiy, iqtisodiy va boshqa sohalaridagi o'rni va rivojlanishi, hayot tarzi va fikrlash uslubi kabi masalalarni hal qiladi. Sotsiologiya o'zining maxsus ob'yekti asosida yakka shaxs faoliyati konkret namoyon bilishini empirik darajada o'rganishni ham o'z ichiga oladi.

O.Kont fikricha, ob'yekt va predmet qarama-qarshiliklardan iborat. Sotsiologiya ijtimoiy hayot jarayonlarini 3 bosqichda o'rganadi:

1. Aniq- empirik
2. Xususiy (maxsus)
3. Umumiy.

Shunga muvofiq ravishda sotsiologiya empirik, maxsus va umum-sotsiologik tadqiqot jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Sotsial degan tushuncha, sotsial aloqalar hamda munosabatlar va ularni tashkil etish usullari, sotsiologiya bilish ob'yektining o'ziga xosligini ochib bersa, sotsial qonuniyatlar esa sotsiologiya fani predmetini aniqlash uchun boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Sotsiologiyaning predmeti: Agar fanning ob'yekti uning nimani o'rganish kerak degan savolga javob bersa, predmet esa o'sha ob'yektning qaysi jihatlarini o'rganadi? degan savolga javob beradi.

Sotsiologiya – insonlarning sotsial jamoalar va sotsial jarayonlarda tutgan o'rni, ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fandır.

Sotsiologiya – ayni vaqtda jamiyat va shaxsning iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, ma'naviy hayotdagi faoliyati va ijtimoiy mazmunini o'rganadigan fan hamdir.

Sotsiologiya – jamiyat tuzilishini, uning elementlari va ularning yashash sharoitlarini va shu tuzumda sodir bilayotgan ijtimoiy jarayonlarni o'rganadigan fandır.

Sotsiologiya – shaxsga ijtimoiy hayot qonuniyatlari orqali ijtimoiy muhitga ko'nikma hosil qilishga (adaptatsiya) ko'maklashadigan, shular bilan bir qatorda insonlar jamiyatini rivojlantirishda sotsial tashkilot-larning insonlarga mos, eng qulay variantini topishda va uni amalga oshirishdagi jismoniy, emotsional-psixologik va ma'naviy imkoniyat-larini ishgа soladi.

Sotsiologiyaning vazifasi jamiyat taraqqiyotini taminlaydigan eng qulay variantlarini, ijtimoiy-madaniy modellarini topishdan iboratdir. Bular jamiyat va insonning o'z-o'zini takomillashtirishga qaratilgan qonuniyatlardir. Sotsiologiyaning vazifasi murakkab sotsial dunyoni tashkil etuvchi o'zaro birikuvchi va Harakat qiluvchi tuzilma va mexanizmlar mohiyatini aniqlashdan hamda ularning rivojlanish tendentsiyalarini belgilashdan iboratdir. Bugungi kunda sotsiologiya predmetining mazmun doirasidan:

1. Falsafiy germeneytika – yangicha tus berilayotgan naturalizmdan foydalanib, ularni yangicha talqin qilish (tendentsiyasi) hamda,

2. Gumanistik oqimni rivojlantirish tendentsiyasi tobora zalvarroq mavqe kasb eta boshladi. Shunday qilib, sotsiologiya tarixiy aniq ijtimoiy tizimlar amal qilishining sotsial umumiy qonun va qonuniyatlari haqidagi, ushbu qonun va qonuniyatlarning shaxslar, ijtimoiy guruhlar, birliklar, sinflar, xalqlar faoliyatida nomoyon bilishi va ta'sir ko'rsatish dastagi haqidagi fandir.

Sotsiologiya uchun sotsial degan tushuncha asosiy hisoblanadi «Sotsial» tushunchasi birinchi marta Karl Marks tomonidan foydalanilgan. Ular odamlarning bir-biriga bilgan munosabati, hayot tarzi sharoitlari va dalillarini va insonning jamiyatda tutgan roli va holatini taxlil etganlarida «Sotsial» munosabatlar tushunchasini qo'llagan.

Sotsial u yoki bu xususiyatning va sotsial munosabatlarning o'ziga xos yig'indisidir. Har qanday sotsial munosabatlar tizimi (iqtisodiy, siyosiy va boshqa) odamlarning bir-biriga va jamiyatga bo'lgan munosabatiga taalluqli. Sotsial degan tushunchaning o'ziga xosligini harakterlovchi quyidagi asosiy jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, bu xususiyat turli guruh, individlar uchun taalluqli va ular tomonidan sotsial munosabatlarning u yoki bu xususiyatini integratsiyalash natijasi hisoblanadi. Ikkinchidan, hozirgi sotsial munosabatlar (iqtisodiy, siyosiy va boshqa) bilan bog'langan individlarning va ularning guruhlar o'rtasidagi turli munosabatlarning mazmuni va harakterini anglatadi. Uchinchidan, sotsial jihat turli individ va guruh individlarining bir-biriga, jamiyatdagi tutgan o'rniga, ijtimoiy hayot voqelik va jarayonlariga munosabatida nomoyon biladi. To'rtinchidan, individlar o'rtasidagi aloqa va o'zaro ta'sirning nomoyon bilishi birgalikdagi faoliyat natijasi demakdir.

Sotsiologiya ijtimoiy hayotni u yoki bu formada va sohada o'rganar ekan, u avvalo sotsial voqelik haqidagi bilimlarni shakllantirish, sotsial rivojlanish jarayonlarini tasvirlash, tushuntirish, sotsiologiyaning asosiy metodologiyasini va sotsiologik tadqiqot metodlarini ishlab chiqish kabi ilmiy muammolarni hal etadi.

Sotsiologiyaning jamiyat hayoti bilan xilma-xil aloqasi, uning ijtimoiy burchi birinchi navbatda u bajarayotgan funktsiyalar bilan aniqlanadi. Har qanday fanlar kabi sotsiologiyaning eng asosiy funktsiyalaridan biri nazariya va amaliyotning birligidir.

Sotsiologik tadqiqotlarning ko'pchilik qismi amaliy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan. Sotsiologiyaning amaliy yo'naltirilganligi shunda nomoyon bo'ladi-ki, u ijtimoiy jarayonlarning rivojlanish mayllari haqidagi ilmiy asoslangan ma'lumotni ishlab chiqishga qodir. Mana shunda sotsiologiyaning oldindan aytib berish funktsiyasi nomoyon bo'ladi. Jamiyat hayotida sotsiologik tadqiqotlardan ijtimoiy hayotning turli sohalarini rivojlantirishni rejalashtirishda foydalanish katta ahamiyatga ega. Sotsial rejalashtirish ijtimoiy tizim qanday bilishidan qat'iy nazar hamma mamlakatlarda rivojlangan.

Sotsiologiya mafkuraviy funktsiyani ham bajaradi. U birinchidan, tabiiy-tarixiy jarayonlarni anglash, jamiyat taraqqiyotining yaqin oradagi maqsadlarini va istiqbollarini ishlab chiqishga qaratilgan. Ikkinchidan, ilmiy va mafkuraviy munozarani boshqa qarashlar tizimi orqali olib borish. Uchinchidan, aholi o'rtasida ilmiy va milliy mafkurani tarqatish. To'rtinchidan, malakali mutaxassislarni tayyorlash, ular tomonidan ilmiy mafkurani har tomonlama o'zlashtirish. Sotsiologiya odamlar o'rtasida munosabatlarni shakllantirishga, uyg'un hissiyotlarni ijtimoiy munosabatlarga xizmat qildirib yaxshilashga ham yordam berishi mumkin. Shu tufayli sotsiologiya insonparvarlik funktsiyasini ham bajaradi.

Sotsiologiyaning metodlari: Sotsiologiya fanining murakkab vazifalarini nazariy hal etishga xizmat qiladigan o'ziga xos metodlari ham mavjud bilib, ularni quyidagicha tasniflash mumkin.

1. Qiyoslash va taqqoslash metodi.
2. Nazariy metod (fikrlash, abstraktlikdan konkretlik sari o'tish).
3. Induktiv va deduktiv metod.
4. Izohlash metodi.
5. Prognozlash metodi (ijtimoiy to'qnashuvlarning oldini olish).
6. Integratsiya, umumlashtirish metodi.

Sotsiologiyani konkret tadqiqotlar o'tkazishda qo'llanadigan empirik-amaliy metodlari ham bor. Ular quyidagilardan iborat:

1. Eksperiment metodi.
2. Kuzatish metodi.
3. Hujjatlar asosida o'rganish metodi.
4. So'rov metodi.
5. Empirik-sotsiologik metod (so'rov, anketa, matematik model).
6. Matematik metod.
7. Statistik umumlashtirish metodi.
8. Umummantiqiy metod (analiz, sintez, abstraktlash, umumiylik va hokazo).

Sotsiologiya fanida quyidagi metodologik masalalariga ham jiddiy e'tibor beriladi:

1. Funktsional metodologiya (jamiyatdagi hodisalarning ahamiyatini aniqlashga intiladi)
2. Fenomenologik metodologiya (jamiyat a'zolarining mavqei).
3. Tasniflash metodologiyasi (bu qo'llanishiga ko'ra klassifikatsiya, guruhlash, taqqoslash, turlash, sistemalashtirish kiradi). SHuningdek sotsiologiya fani muayyan ijtimoiy munosabatlarni tadqiq etish asnosida umumiy, maxsus hamda empirik metodologiya tamoyillariga ham tayanib ish tutadi.

Sotsiologiya ob'yektini turlicha tushunish natijasida metodologiyani 3 asosiy turi shakllangan:

1. Tushuntiruvchi (umumiy qonuniyatlarning, ob'yekt xislatini belgilaydi, aloqa, munosabat o'rnatishni nazarda tutadi).
2. Ta'riflovchi (ya'ni, tavsiflash, klassifikatsiyalash, guruhlash, taqqoslash, turlash, sistemalashtirish).
3. Tushunuvchi (ya'ni, inson faoliyatini o'rganishda tabiiy hamda ijtimoiy fanlar qonuniyatlariidan uyg'unlashtirib foydalanishni taqozo etuvchi) metodologiya.

Sotsial qonunlar va odamlarning sotsial faoliyati.

Qonun deganda, odatda, aniq vaziyatda umumiy, zaruriy va takrorlanishga xos bilgan jiddiy aloqa yoki munosabatlar tushuniladi.

Sotsial qonuniyat – sotsial voqelik va jarayonlarning jiddiy zaruriy aloqasini aks ettiradi.

Sotsial qonunlar munosabatlarni aks ettiradi. Bu xalqlar, millatlar, sinflar, sotsial-kasbkorlik guruhlari, shahar va qishloq, shuningdek, jamiyat va oila, jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabatlarni belgilaydi. Sotsial qonunlarga asoslangan holda odamlar, o'z hayotiy faoliyatlari uchun zaruriy bilgan sharoit ta'siri ostida uni qo'llaydilar.

Tabiat qonunlari kabi sotsial qonunlar voqealarning tabiiy harakati davomida paydo biladi. Ular ko'pchilik individlarning ijtimoiy vaziyatda va ob'yektiv aloqalarda maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatishi natijasi hisoblanadi, ya'ni odamlar yashaydilar, moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishda qatnashadilar. Mahsulotni ayirboshlaydilar, taqsimlaydilar va iste'mol qiladilar, bolalarni dunyoga keltiradilar va tarbiyalaydilar, ularning irodasi va ongi bilan bog'liq bilmagan holda qonuniy voqealar zanjiri yuzaga keladi.

Sotsial qonun va qonuniyatlarni tadqiq etish, demak sotsial soha turli elementlari o'rtasidagi zaruriy aloqalarni o'rnatishdir.

Sotsiologik qonunlar sotsial sistemaning turli bosqichlarida namoyon biluvchi turli xil sotsial birliklar, tashkilotlar va institutlarga birlashgan odamlar o'rtasidagi mavjud o'ziga xos, muhim takrorlanib turuvchi aloqalaridir.

Sotsiologik qonunlar 2 turga bilinadi: umumiy va xususiy qonunlar.

1. Umumiy sotsiologik qonunlar:

a) barcha sotsial sistemalarning rivojlanishi davomida amal qiladi.

b) sotsial tizimlarning sotsial muhitda amal qiluvchi boshqa qonunlarining mohiyatini aniqlab berib, fundamental asoslarini aks ettiradi.

Sotsial munosabatlarning ishlab chiqarish usullariga tobeligini ifodalovchisi ham umumsotsiologik qonunlardir.

Sotsial munosabatlarning ishlab chiqarish iqtisodiy munosabatlariga nisbatan faol roli ham muhim sotsial qonuniyatdir. Masalan, sotsial birliklarda odamlar munosabatlarining yaxlitlanishi, jamoada shunga mos muhitning yaratilishi ishlab chiqarish rivojiga, umumiy holda jamiyatga ham bevosita ta'sir qiladi.

Ehtiyoj va qiziqishlarning sotsial shartlanganligi ham umum- sotsiologik qonuniyatga kiradi. SHaxs shakllanishi sotsial mohiyatining rolini ham umumsotsiologik qonunlar orqali o'rganiladi. Umumiy qonunlar hamma ijtimoiy tizimlarda amal qiladi. Masalan, qiymat qonuni va tovar pul munosabatlari. O'ziga xos qonunlarning amal qilishi bitta yoki bir nechta sotsial tizimlar bilan cheklangan, masalan, bir jamiyat turidan ikkinchisiga o'tish).

2. Xususiy (maxsus) qonunlar. Sotsial tizimning alohida tuzilish sohalarida amal qiladi. Masalan, sotsial birliklar o'ziga xos hayot va faoliyat tarziga ega: sinfiy, milliy, oilaviy-kundalik va boshqalar.

Sotsial rivojlanish qonunlari ob'yektiv bo'lib inson ongi, irodasiga bog'liq bilmagan holda amal qiladi. Lekin ijtimoiy hayotda hech narsa insonsiz amal qilmaydi. SHuning uchun sotsial qonunlar inson faoliyati qonunlaridir, ularning xatti-harakatlari mexanizmi esa - omma va insonlarning, sotsial sub'ektlarning determinatsion mexanizmidir.

Bu jihatdan qaraganda sotsiologiyaning umumiy qonuniyatlari: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarida amal qiladi.

Qonunlarni ularning namoyon bo'lishiga qarab dinamikaga oid (jo'shqin) va statikaga (turg'un) oid deb ajratib o'rganish mumkin.

Dinamikaga oid qonunlar ijtimoiy o'zgarishlarning omillari va formalari, yo'nalishlarini belgilaydi hamda aniq vaziyatda voqealarning davomiyligini anglatadi.

Statikaga doir qonunlar dinamik qonunlardan farq qilib, ijtimoiy voqelik bog'lanishini qat'iy belgilamasdan o'zgarishlarning yo'nalishini aks ettiradi.

Sotsiologik tadqiqot amaliyotida guruhlariga bilish katta ahamiyatga ega bilib, uning yordamida sotsiologik qonunlar aloqa formalari qaraib ajratiladi.

Sotsial qonunlar umumiylik darajasi nuqtai nazaridan farq qiladi. Sotsial sohani yaxlit holda rivojlantirishni harakterlovchi qonunlar mavjud. Bu qonunlar sotsial sohaning alohida bilaklarining rivojlanishini belgilaydi (sinflar, guruhlar, millatlar). Sotsial qonunlarning beshta kategoriyasini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi, o'zgarmas harakter kasb etuvchi, yoki unga bog'liq bo'lgan qonunlar. Bu qonunga binoan «A» voqelik mavjud bilsa u holda, albatta «B» voqelik ham bo'lishi shart.

Ikkinchi, rivojlanish tendentsiyasini aks ettiruvchi qonunlar. Unda ijtimoiy ob'yektning tuzilish dinamikasi bir turdagi o'zaro munosabatlardan ikkinchisiga o'tishi bilan bog'liq.

Uchinchi, sotsial voqelik o'rtasidagi funktsiyaga oid bog'langanlikni qaror toptiruvchi qonunlar. Bu qonunlar u yoki bu ijtimoiy tizimni barqaror holatda saqlab turishlikni ta'minlaydi.

To'rtinchi, sotsial voqelik o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aks ettiruvchi qonunlar. Masalan, sotsial integratsiyaning eng muhim va zaruriy sharti bu ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarni oqilona birga qo'shib olib borish hisoblanadi.

Beshinchi, sotsial voqelik o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish mumkinligini anglatuvchi qonunlar. Sotsial qonunlar odamlar aniq faoliyati davomida ro'yobga chiqariladi

Sotsiologiya fanining siyosiy fanlar tizimida tutgan o'rni.

Ijtimoiy va gumanitar fanlar tizimida sotsiologiya alohida o'rinni egallaydi. Bu bir nechta holatlar bilan belgilanadi:

1. U jamiyat haqidagi, uning hodisalari va jarayonlari haqidagi fan hisoblanadi.
2. U o'z ichiga umumiy sotsiologik nazariyalarni yoki hamma ijtimoiy- gumanitar fanlarning nazariya va metodologiyasi hisoblangan jamiyat nazariyasini oladi.
3. U jamiyat va inson hayotiy faoliyatining turli tomonlarini o'rganuvchi ijtimoiy-gumanitar va sotsial sohani o'z ichiga oladi. Ya'ni, sotsiologiya - hayotning u yoki bu sohasini tadqiq etuvchi qonuniyatlarni taxlil etadi.
4. Inson va uning faoliyati, texnik va uslubiy jihatdan ishlab chiqilgan sotsiologik tadqiqotlar, gumanitar va ijtimoiy fanlar tomonidan zaruriy jihatdan o'rganiladi va hisobga olinadi.

Falsafa, iqtisodiyot, tarix, siyosatshunoslik, psixologiya fanlari sotsiologiyaning shakllanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Sotsiologiyaning falsafa bilan uzviy aloqasi shunda ko'rinadi-ki, umumsotsiologik nazariyalar va amaliy sotsiologik tadqiqotlar ma'lum metodologik asosga tayanadilar. SHunday asosni esa falsafa fani yaratadi. Sotsiologiya falsafaga nisbatan mustaqillikni shunga asoslanib e'lon qiladi-ki, u o'z oldiga ijtimoiy muammolarni, voqelikni ilmiy, anglash usuli asosida hal etish vazifasini qo'yadi.

Sotsiologiya statistika fani bilan ham mustahkam aloqada rivojlanadi. Bu ikki fanning o'zaro aloqalari shu qadar yaqinki, sotsiologiyaning rivojlanishini statistik yondashuvlarsiz tasavvur qilish qiyin. Sotsiologiya shuningdek, iqtisodiy nazariya, boshqaruv nazariyasi, tarix, pedagogika, huquqshunoslik, siyosatshunoslik kabi fanlar bilan ham mustahkam aloqada rivojlanadi.

Sharq mutafakkirlarining sotsiologik qarashlari

1. Muhammad ibn Muso Horazmiy (783-850) – Markaziy Osiyoning jahonga mashhur olimlaridan biri. U qomusiy olim sifatida dunyoga taniladi. Ko'proq Bog'dodda yashagan. Halifa Ma'mun rahnamoligida Sharqning fanlar akademiyasi – Baytul-hikma)(«Donishmandlar uyi»)da ishladi. U bu erda juda ko'plab matematik, astronomik kuzatishlar olib bordi. Horazmiy “Ilmlar kalitlari” asarida ilmlarni 2 qismga: 1) an'anaviy arab ilmlari va 2) ajam (arab bo'lmagan)ilmlarga ajratgan. Horazmiy algebra fanining asoschisidir. «Algebra» so'zi uning tomonidan kashf etilgan, tenglamalarni yechish metodi esa «aljabr» bilan bog'liqdir.

2. Abu Nasr Forobiy (873–950). U o'zining ko'plab ijtimoiy fikrlari bilan sotsiologik bilimlar rivojiga katta hissa qo'shdi. Uning «Fozil shahar aholisi qarashlari haqida kitob», «Ijtimoiy ahloqiy risolalar», «Falsafiyrisolalar» kabi asarlarida olijanob jamiyat, adolatli tuzum, odil hukmdorlar haqidagi fikr-mulohazalar bayon etilgan. U o'zi yashagan davrning ijtimoiy tuzumini, uning ziddiyatlari va bu ziddiyatlarning kelib chiqishidagi muammolarni nazariy jihatdan tahlil qilishga uringan. Forobiy sotsiologiyaga doir quyidagi o'gitlarni yo'zib qoldirgan: 1) Turli masalalar hususida fikr yuritish, ularning tarkibi, farqi, ehtimoli va mutloq mulohazalarni tiniq, puhta tahlil etish. 2) Keskin va mutlaq (ya'ni e'tirozga o'rin qoldirmaydigan) mulohaza hususida fikr yuritish. 3) Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan va bo'lmagan farqli muloha-zalar hususida fikrlash, ularning qanday holatlarda qarama-qarshi kuchga aylanib qolishini o'rganish. 4) Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan fikrlar, mulohazalarning qanday ko'rinishlarga ega ekanligini qayd etish. 5) Haqiqiy mezon asosida har bir mulohazaning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini tekshirish va ularning qanday ahvoldaligini o'ylab ko'rish. 6) O'zgaruvchan, o'zgarmas va o'zgaruvchi mulohozalarning o'zgarish ma'no va sabablarini bilib olish.7) Ma'lum bo'lgan umumiy fikrdan kelib chiqmaydigan mulohaza

ko'rinishlari hususida fikrga ega bo'lish. 8) Fikr-qarashlar ta'rifi, ularning nimalar asosida turishi, tarkib

topganligini, ehtimolli va mutlaq fikr-qarashlar haqida ilmiy tasavvurlarga ega bo'lish lozim. Demak, har qanday sotsiolog: a) ijtimoiy fikr; b) har bir individ fikrini tahlil va sintezdan o'tkazishi kerak. Forobiy fikricha, davlat - ijtimoiy tuzumni boshqaruvchi tashkilot, uni muvaffaqiyatli boshqarish esa ko'p jihatdan davlat boshlig'i, hokimning fazilatlariga bog'liq. «Fozillar shahrining birinchi boshlig'i - shu shahar 21 aholisiga imomlik qiluvchi oqil kishi bo'lib, u tabiatan 12 hislat, fazilatni o'zida birlashtirgan bo'lishi zarur», deydi. Bular: 1) hokimning to'rt muchali sog'-salomat bo'lib, o'ziga yuklangan vazifalarni oson bajarishi lozim; 2) nozik farosatli, hotirasi yahshi, zehnli, fikrini ravshan tushuntira oladigan, bilim-ma'rifatga havasli bo'lishi; 3) taom eyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat bo'lmasligi, o'zini tiya oladigan bo'lishi va haqiqatni sevadigan, yo'lg'on va yo'lg'oncxlarni yo'mon ko'radigan, oliyhimmat bo'lishi, oliy ishlarga intilishi zarur; 4) mol-dunyo ketidan quvmaydigan; 5) tabiatan adolatparvar, istibdod va jabr-zulmni yo'mon ko'ruvchi, sabotli, jur'atli, jasur bo'lish, qo'rqqoqlik va hadiksirashlarga yo'l qo'yimaslik kabi hislatlardir.

Forobiy o'z zamonasining qomusiy olimlaridan biri bo'lib, ilk bor to'liq ilmlar tasnifini yaratdi. Uning «Kitob fi ihso al-ulum va at-ta'rif» («Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi») yoki qisqacha nomi «Ihso al-ulum» («Ilmlar tasnifi») asarida ilmlar quyidagicha tasnif qilingan: 1. Til haqidagi. 2. Mantiq. 3. Riyoziyot. 4. Tabiiy va diniy ilmlar yoki metafizika. 5. SHaharlarni boshqarish ilmi yoki siyosat, fikh va kalom ilmlari va h.k.

Forobiy «Ilmiy san'atlar haqida»gi risolasida ilmlarning quyidagi tasnifini keltiradi:

1. Hayotni tartibga soluvchi va hayotiy ishlar to'g'risidagi ilmlar majmui.

2. Shariat:

a) Qur'on.

b) Qur'on talqini ilmi.

v) Payg'ambarlar rivoyatlari ilmi.

g) Fikh, sunnat va buyurilgan narsalar.

d) Hutba, va'da berish, fidoyilik ilmlari.

e) Tushlarni talqin qilish ilmi.

3. Falsafa.

Arab ilmlari:

1) Fiqh.

2) Kalom.

3) Grammatika.

4) Ish yuritish.

5) SHe'riyat va aruz.

6) Tarix.

Arab(larniki) bo'lmagan ilmlar:

1) Falsafa.

2) Mantiq.

3) Tib.

4) Hisob.

5) Handasa.

6) Ilmu-n-nujum (astronomiya).

7) Musiqa.

8) Mehanika.

9) Kimyo.

3. Abu Rayhon Beruniy (973-1048). Beruniy Markaziy Osiyo'dagina emas, balki umuman Sharqda, jahon fani va madaniyati tarixida ham eng ulug' va buyuk mutafakkirlardan biri hisoblanadi. U o'zining «Qadimgi halqlardan qolgan tarixiy yo'dgorliklar», «Minerologiya», «Hindiston» kabi asarlarida ijtimoiy hayot masalalarini

yoritgan. «Minerologiya» asarining muqaddimasida inson va uning ijtimoiy ahvoli, erdagi burchi, olijanoblighi, jamiyat hayoti, ijtimoiy adolat to'g'risidagi qimmatli fikrlarni bayon etgan. Beruniy tom ma'noda o'z davri etnosotsiologi ham edi. «Qadimgi halqlardan qolgan tarixiy yo'dgorliklar» asarida turli halqlar: forslar, yunonlar, yahudiylar, hristianmolikiylar va hristian-nasturiylar, majusiylar, sobitlar, budparast arablar, musulmon arablar, turklar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar yo'zib qoldirgan. «Hindiston» kitobida esa hind jamiyatining ichki tuzilishi, bu erdagi halqlarning urf-odatlar, yil, oy va tarixiy sanalari, oilaviy munosabatlar, marosimlar, nikoh masalalari to'g'risida ishonchli fikrlar keltirgan. Beruniy tabiat, unda cheksiz ravishda ro'y berib turadigan tabiiy

hodisalar, jarayonlar hususida muhim ilmiy-falsafiy oyalarni g' ilgari suradi va isbotlab berdi. Olamda bo'lib turadigan o'zgarishlar, ya'ni tuzilish va buzilishlarning, paydo bo'lish va yo'qolishlarning o'ziga xos sabablari

borligi haqida tabiiy-ilmiy va sotsiologik mulohazalarini o'rtaga tashlaydi. Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov 1998 yili tarixchi olimlar bilan uchrashuvda shunday degan edi: «Abu Rayhon Beruni bobomizning bundan o'n asr burun aytgan fikrlarini eslatibo'tmoqchiman: «Ilm-fan kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondirish

zaruratidan paydo bo'ladi»

4. Ibn Sino (980-1037) - Uyg'onish davri madaniyatining yirik mutafakkirlaridan biri. U 400 dan ortiq asar muallifi edi. Uning yo'zgan asarlari ilm-fanning barcha sohalariga taalluqlidir. SHundan 242 tasi bizga

etib kelgan. Alloma asarlaridan 80 tasi falsafa, ilohiyo't, tasavvuf, 43 tasi tabobat, 19 tasi mantiq, 26 tasi esa ruhshunoslikka bag'ishlangan. U Sharqda «SHayhur-ra'is» - «Olimlar boshlig'i» deb nom olgan. «Kitob ash

shifo» («Davolash kitobi»), «Donishnoma», «Najoat», «Kitob ul insof» («Adolat kitobi»), «Kitob al-qonun fit tib» («Tib qonunlari kitobi») va boshqa asarlari bor. Ibn Sino o'zining bir nechta falsafiy risolalarida

insonlar o'rtasidagi ijtimoiy, ma'naviy, ahloqiy munosabatlarni atroflicha yoritib bergan. Mutafakkirning «Solomon va Ibsol», «YUsuf qissasi» kabi asarlari bunga misol bo'la oladi.

5. Ibn Holdun (Ibn Holdun Abdurahmon Abu Zayd 1332-1406) arab tarixchisi va mutafakkiri. U o'zining asarlarida «Sotsiologiya» (arab.ilm al-ijtimo') faniga oid dadil fikrlarni o'rtaga tashlagan va Sharqda haqli ravishda shu fan asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning «Kitob ul-Ibar» (1370) asarining muqaddima qismida tarixiy sotsiologik nazariyasi bayon etilgan. U insoniyat ijtimoiy fikri tarixida birinchi bo'lib, jamiyat, uning ichki rivojlanish qonuniyatlari va taraqqiyot an'analari haqidagi fanni yaratdi. Sharqning etuk sotsiologi bo'lgan Ibn Haldun «Muqaddima» (1381) asarining «Kirish» qismidagi dastlabki bo'limni «Kishilarning umumiy ijtimoiy hayoti to'g'risida» deb nomlagan. Ibn

Haldun sotsiologik ta'limotining asosiy mohiyati quyidagilardan iborat:

1) «Insoniyat jamiyati vujudga kelishining mohiyati sabablari, mavjudligi va mazmunli hayot kechirishning asosiy shart-sharoitlari, avvalo ularning (insonlarning) o'zaro munosabatlaridan iborat bo'ladi.

2) Tabiiy fizik-jug'rofiy muhitning hayotga ta'siri jismoniy qiyofa va kishilarning ruhiyatida ko'rinib, bu jarayonda ikki - tabiiy jug'rofik va ijtimoiy muhit bir-biri bilan bevosita munosabat va ta'sirda bo'ladi.

3) Tabiiylikdan yuqori bo'lgan kuchning jamiyat hayotiga ta'siri va bu ta'sirdan qutilish imkoniyatlari.

4) Insoniyat jamiyati kishilarning ana shu birikmasi birlashmasining natijasidir».

5) Bunday insoniyat uyushmalarini boshliqlar boshqaradi va uning tanlanishi Alloh tomonidan emas, balki insonning hayot vositalariga bo'lgan intilish va tabiiy ehtiyo'jlari tufayli sodir bo'ladi. Ibn Haldundagi bu qarashning yunon faylasuflari Arastu va boshqalarning «inson siyosiy majudotdir» degan g'oyasidan farqi ham shundadir.

6) Insonning ijtimoiy mavjudligini uning faqat ma'naviy tabiatidan emas, balki tabiiy ehtiyo'jlaridan keltirib chiqaradi. Kishilar mavjud ekan, ularning ehtiyo'j va intilishlari o'rtasida farq bo'lishi tabiiy va ayrim aholi guruhlari hamda shahslar o'rtasida kelishmovchilik, qarama-qarashliklar sodir bo'ladi. Bu esa tartib o'rnatish va tashkil qilish ishlarini o'rtaga qo'yadiki, buni «hokimiyat» amalga oshiradi. Bu g'oya ham Ibn Haldun qarashlarining muhim xulosalaridandir. Ibn Haldun mulkni va mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi va himoya qiluvchi kuch esa davlatdir, deb yo'zadi. Noroziliklarning bosh sababchisi hukmron sinf vakillarining adolatsizlik va zo'ravonlikka asoslangan siyosati natijasidir. Uning nazarida shoh

2 toifaga: adolatli va adolatsiz shohga bo'linadi. Yaxshi hukmdor shunday hukmdorki, uning siyosati kuchini halqi zo'r-bazo'r sezadi va u o'z fuqarolari bilan yumshoq, adolatli muomalada bo'ladi. Chunki o'z siyosatini adolat asosiga qurgan shohning fuqarolari kuchli va erkin bo'ladi, buning oqibatida ular qudratli yaratuvchi kuchga aylanadilar. SHu bois mutafakkir shohlarga maslahat berib, halq erkinligini haddan ortiq bo'g'maslikka va erkinlik berishga chaqiradi: «Agar tarbiya kuch ishlatish, qo'rqitish yo'li bilan bo'lar ekan, u hoh o'quvchi, hoh qul, hoh hizmatkor bo'lsin, ularga qo'rqinch tahdid qilib turadi, natijada fuqaro ruhining o'sishiga halaqit beradi, harakatchanlikni so'ndiradi va uning o'rniga yalqovlik, aldash, yo'lg'onchilikni kuchaytiradi. Bu sifatlar aynan shu zo'ravonlik ta'sirida sodir bo'ladi. Ular qalbi befarqlik bilan to'ladi, yahshi va fazilatli sifatlaroi sdan ham mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov Oliy

Majlisning XIV sessiyasida mamlakatimizda davlat va jamiyat qurilishini siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotini, yanada erkinlashtirish haqidagi masalani ko'targanliklari bejiz emas, albatta.

6. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1529) temuriylar sulolasining eng buyuk vakillaridan biri. Hindistonda «Buyuk mo'g'ullar» deb nomlanuvchi saltanatni qurgan, turkiy, arab-musulmon, fors-tojik, hind madaniyati, badiiy-falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, ahloqiy va diniyasavvufiy fikriga katta hissa qo'shgan mutafakkirdir.

Bobur o'zining «Boburnoma» asarida o'z davri ijtimoiy hayotini voqeligini, inson shahsi xususiyatlarining yahshi va yo'mon tomonlari, Andijondan Hindistonga qadar bo'lgan ulkan hududda yashagan halqlarning ijtimoiy jihatlarini shahsiy kuzatishlari, ilmiy tadqiqotlari asosida o'rgangan va yo'zib qoldirgan. Xulosa qilib aytganda, IX-XII asrlar va temuriylar davri madaniyat, san'at, adabiyo't singari ijtimoiy, siyosiy, falsafiy fikrlar taraqqiyotida muhim o'rin egallagan davrdir.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. -T.: «O'zbekiston», 1992.
2. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. - T.: «O'zbekiston», 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI - asr bo'sag'asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T.: «O'zbekiston», 1997.
4. Karimov I.A. "YUksak ma'niviyat yengilmas kuch" Toshkent. "Ma'naviyat" nashri 2008
5. Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" Tshkent "O'zbekiston" 2011
6. Lavriyenko V.N., Nartov N.A. Osnovo' sotsiologicheskix znaniy. VUZ. (Sotsiologiya) – M.:1995
7. Biryukova A.O. O predmete sotsiologii kak obhey nauki ob obhestve. Sotsiologicheskiye issledovaniya. 1991 №5.
8. Sotsiologiya. M.: 1990.
9. Radugin A.A., Radugin K.A. Sotsiologiya. 1995.
10. Aliqoriyev I.S. Umumiy sotsiologiya. Toshkent: ToshDU, 1999.
11. Begmatov A. Sotsiologiyaga kirish. Andijon, 1995.
12. YUnusov K. Sotsiologiya. O'quv qo'llanmasi. Andijon, 1997.
13. Sotsiologiya. Lug'at ma'lumotnoma. M.: 1995.
14. Xolbekov A., Idirov U. Sotsologiya. Izohli lug'at – ma'lumotnoma. T.: Abu Ali ibn Sino nom.tib.nashr., 1999.
15. Nosirxo'jaev S.H., Bekmurodov M., Sultonov T., Nosirxjaeva H. Sotsologiya asoslari. Ma'ruzalar matni. T.: Nizomiy nom. ToshDPU, 2000.
16. Sotsologiya. Ma'ruzalar matni. T.: O'AJBNT, 2000.
17. Abdurahmonov F.R., Saidxodjaev X.B. Sotsologiya. Ma'ruzalar kursi. T.: O'zRIIV akademiyasi, 2000.
18. Mullajonova M.M., Bahodirov O., Hoshimov T. Sotsologiya. Ma'ruzalar matnlari. T.: ToshDIU, 2000.
19. Kandaurov V.I., Stradanchekov A.S. Sotsologiya. Kurs lektsii. M.: infra-m, 2001.

2-Mavzu: Sotsiologiya strukturasi.

Reja:

1. Sotsiologiya strukturasi.
2. Sotsiologik fanlarning hozirgi zamon tizimi.
3. Mikro va makrosotsiologiya.
4. Turli xil yonalishlardagi sotsiologik oqim va maktablar.
5. Hozirgi sharoitda sotsiologiya fanining rivojlantirilishi.

Sotsiologiya fani tarkibiy tuzilishi jihatidan uchta katta qismga ajratib o'rganiladi:

1. Umumsotsiologik nazariyalarni bevosita tadqiq etishga mo'ljallangan yo'nalish.
2. Maxsus (xususiy) sotsiologik nazariyalar asosiga quruluvchi tadqiqot yo'nalishi.
3. Bevosita empirik sotsiologik tadqiqotlar.

Sotsiologiya fani jamiyat istiqboli xususida sotsial utopiya (hayolot)ga asoslangan nazariyaga suyanmasdan, balki jamiyat taraqqiyotining bugungi ijtimoiy-iqtisodiy holatini atroflicha o'rganish asosida yaqin kelajakda bu taraqqiyot tarkibi va mazmunidagi tadrijiy o'zgarishlar manzarasini ilmiy asoslab beradi. Sotsiologiya fanining maxsus nazariyalarga asoslanuvchi yo'nalishlari asosan quyidagilardan iboratdir:

1. Ijtimoiy ong shakllarini o'rganuvchi (dunyoqarash, ilm-fan, san'at, madaniyat, ahloq, huquq, psixologiya, din) sotsiologiya.
2. Ijtimoiy faoliyat shakllarini o'rganuvchi (mehnat, turmush tarzi, hordiq, ijtimoiy-siyosiy faoliyatlar) sotsiologiya.
3. Aholi va xalqlar (demografiya, etnografiya, migratsiya, lingvistika va h.k) sotsiologiyasi.
4. Ijtimoiy taraqqiyot (jamiyat va jamoa nazarda tutilmoqda), ijtimoiy o'zgarishlar, ijtimoiy tuzilishlar sotsiologiyasi.
5. Ijtimoiy institutlar (oilalar, yetimxonalar, qariyalar uylari va h.k.)sotsiologiyasi.
6. Ijtimoiy guruhlar (qurolli kuchlar, yoshlar, pensionerlar, ayollar va h.k) sotsiologiyasi.
7. Ommaviy axborot vositalari (matbuot, radio, televideniye), jamoatchilik fikri sotsiologiyasi.
8. Siyosat sotsiologiyasi (davlat, xalqaro munosabatlar, milliy harakatlar va h.k.).
9. Joy va muhit sotsiologiyasi (regionlar, shaharlar, qishloqlar, ekologiya va h.k.).
10. Shaxsni shakllantirish sotsiologiyasi (ta'lim, tarbiya, sport va h.k.).
11. Kasblar sotsiologiyasi (injenerlik, agronomlik, meditsina va h.k.).
12. Qiziqishlar sotsiologiyasi (klublar, madaniyat uylari va boshqa joylardagi xavaskorlik to'garaklari, filatelistlar, bukinistlar va h.k.).

Sotsiologiya fani sohaviy tasnif etilganda, turli yo'nalishlar mohiyatiga ega bo'lgan ilmiy tarmoqlarga bo'linadi (1-shema).

Birinchi bosqichdagi ilmiy tarmoqlar qatoriga umumnazariy, umummetodologik va sotsiologik fanlarni kiritish mumkin. Ular jumlasiga akademik, matematik, tarixiy, amaliy va mintaqaviy sotsiologiya sohalari kiradi. Ikkinchi bosqichdagi zamonaviy sotsiologik ilmiy tarmoqlar qatorida shaxs sotsiologiyasi, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, demografik, ekologik hamda institutsional sohalarni ko'rsatish mumkin. Uchinchi bosqichdagi sotsiologik ilmiy tarmoqlar turli xil sohaviy hamda ilmiy sotsiologik yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilar: ta'lim, madaniyat, fan, din, san'at va boshqa sotsiologik yo'nalishlar. To'rtinchi bosqichdagi sotsiologik ilmiy tarmoqlar qatoriga regional va jamoaviy xususiyatga ega bo'lgan yo'nalishlarni kiritish mumkin. Ular quyidagilar: yoshlar, oilalar, shahar va qishloq sotsiologiyasi.

Sotsiologik fanlarning hozirgi zamon tizimi.

Institutsional sotsiologiya, matematik sotsiologiya, akademik sotsiologiya, amaliy sotsiologiya, tarixiy sotsiologiya, ekologik sotsiologiya, iqtisodiyot sotsiologiyasi, mintaqaviy sotsiologiya, ommaviy xohlatlar, shaxs sotsiologiyasi, siyosiy sotsiologiya, ta'lim sotsiologiyasi, jamoatchilik fikri sotsiologiyasi.

Hozirgi zamon sotsiologik tarmoqlar tizimida jamoatchilik fikri sotsiologiyasi muhim o'rin tutadi va katta ahamiyatga egadir. Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi ijtimoiy hayotdagi barcha sohalar va umumnazariy, metodologik va xususiy sotsiologik maktablar bilan bevosita bog'liqlikda ish tutadi.

Shunday qilib, murakkab umumiy va xususiy sotsiologik fanlardan iborat bo'lgan zamonaviy sotsiologiya tizimi uni ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan keng aloqalarni taqozo etadi. Bu aloqalar ham umummetodologik bosqichda, ham maxsus hususiy fanlar va ilmiy yo'nalishlar bo'yicha olib boriladi, bu esa uni zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlari tizimidagi o'rnini aniqlab beradi (2-shema).

Sotsiologiya ijtimoiy-gumanitar fanlari iyerarxiyasida eng yuqori bosqichni egallaydi. Falsafa va tarix bilan birgalikda, u ijtimoiy fanlar tizimining umummetodologik negizini shakllantiradi. Lekin shu bilan birga ushbu tizimda jamiyat rivojlanishi qonuni va qonuniyatlarini o'rganuvchi umumfundamental bo'lgan falsafaning alohida o'rnini ta'kidlab o'tish lozim.

Mikrosotsiologiya-(yunoncha mikros-kichkina)- sotsiologiyada nisbatan kichik ijtimoiy ob'ektlardagi xodisa va jarayonlarni, mavjud muammolarni urganish, taxlil qilish va bu muammolarni bartaraf qilishga qaratilgan, empirik tadqiqotlar asosida olib boriladigan sotsiologik yo'nalish. Gurvich va Mareno nazariyalarini o'z ichiga olgan mikrosotsiologiya kichik sotsial guruhlar va ulardagi shaxslar urtasida sodir buladigan ijtimoiy munosabatlarni urganishdan iborat. Masalan, oila, kichik jamoalar, maktab, maxalla, mavze, talabalar guruhi, mexnat jamoasi kabi nisbatan tor doiralardagi ijtimoiy tizimlardagi mavjud muammolarni urganish – mikrosotsiologiya mazmunini anglatadi.

Makrosotsiologiya-(yunon. **makros** - uzun, katta sotsiologiya) – kata ijtimoiy guruhlar va tizimlarni (masalan, jamiyat, sivilizatsiya va h.k.) jarayonlarni, harakatlarni va hodisalarni, shuningdek guruhlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqot yo'nalishi.

Turli xil yonalishlardagi sotsiologik oqim va maktablar

XIX asrga kelib sotsiologlar boshqa maxsus fanlarga xos ayrim nazariya va g'oyalardan foydalanib, ularni jamiyat hodisalariga ko'r-ko'rona tatbiq eta boshladilar. Masalan, Spenser biologik organizmlarning rivojlanish qonuniyatlarini jamiyat taraqqiyotiga, sotsial darvinistlar hayot uchun kurash qonuniyatlarini jamiyatga tatbiq etdilar. Shu boisdan ham sotsiologiya fani yuzaga kelishi va rivojlanishida bir necha oqim hamda yonalishlarni ko'rish mumkin. Dastlabki «pozitiv» harakterdagi G'arb sotsiologiyasi bir necha oqimlarga bo'linib ketdi. Umuman, turli xil yonalishlardagi sotsiologik oqim va maktablar quyidagilardan iborat:

1. Pozitivistik oqim. Pozitivist olimlar (O.Kont G.Spenser) sotsiologik tadqiqotlarni o'rganish jarayonida faqat tabiiy fanlar metodologiyasining qo'llanilishini talab etadilar. Bu olimlar ijtimoiy hodisalariga baho berishda faqat naturalistik yondashuvgina yagona ilmiy xulosa qilish imkonini beradi, deb hisoblaydilar. O.Kontning fikricha, ob'ekt va predmet o'zaro ziddiyatli holatlardan iboratdir. Uningcha, sotsial reallik aqliy evolyutsiyaning natijasi sifatida namoyon bo'ladi, demak ob'ektni naturalistik tushunish, predmetni sub'ektiv-idealistik talqin qilish asosida qarama-qarshilik yuz beradi.

O.Kont tomonidan sotsiologiya ob'ekti va predmetini pozitiv-naturalistik talqin qilish asosida turli xil sotsial oqimlar paydo bo'ldi (Sotsial darvinizm, irqiy-antropologik, bioorganik yonalishlar va boshqalar). O.Kont fanlarni klassifikatsiya qilish tamoyillarini ishlab chiqdi. Fanni metafizika va teologiyadan ajratib olish O.Kont pozitiv metodining asosiy g'oyasi edi. Kont tomonidan Astronomiya–Fizika–Himiya–Biologiya–Sotsiologiya ko'ri-nishidagi fanlarning joylashishini oddiydan murakkabga qarab qurilgan tizim tarzida talqin etish mumkin. Kontning fikricha, sotsial hodisalar tabiat hodisalariga nisbatan murakkabroq xususiyatga ega. Jamiyat haqidagi pozitiv fanni Kont avval «sotsial fizika», keyinroq esa «sotsiologiya» deb atadi. Sotsial fenomenni o'rganish uchun maxsus fundamental fan zarurligini uqtiradi. Angliyalik Gerbert Spenser XIX asr 60-yillarida o'sha davr barcha nazariy bilimlarni birlashtirish, sintetik falsafa sistemasini yaratish uchun kuch-g'ayrat sarfladi. Spenserning harakat natijalari 5 ta asar, 10 jilddan iborat bo'lib, ular: «Biologiya asoslari», «Psihologiya asoslari», «Sotsiologiya asoslari»,

«Sotsiologiya tadqiqot predmeti sifatida» kabilardir. Umuman, sotsiologiyani Spenser o'zida antropologiya, etnografiya va tarixiy taraqqiyotning umumiy nazariyasini mujassamlashtirgan umumqamrovli fan deb hisoblaydi. O'zining sotsiologik nazariyasini Spenser ikkita muhim printsip asosida yaratadi: 1. Jamiyatni organizm sifatida tushunish. 2. Sotsial evolyutsiya g'oyasi. Spenserning fikricha, har qanday rivojlangan jamiyat organlarning uchta sistemasiga egadir: 1) Qo'llab-quvvatlab turuvchi sistema – jamiyatda bu zarur oziq-ovqatlar ishlab chiqarish ta'minotini tashkil qiladi. 2) Taqsimot sistemasi sotsial organizmning turli qismlari o'rtasidagi ta'minlanishdir. 3) Regulyativ sistema davlat timsolida tarkibiy qismlarni yahlitlikka bo'ysunishini ta'minlaydi. «Jamiyatning hususiy qismlari» organizmlari - bu muassasa va institutlardir. Spenser 6 turdagi institutlarni sanab o'tadi: oilaviy, urf-odatli, siyosiy, diniy (cherkov), kasbiy (professional) va sanoatli. Spenser fikricha, rivojlanish jarayoni ikki tomonni o'z ichiga oladi – **integratsiya** (oddiydan murakkabga o'tish) va **differentiatsiya** (bir turdan xilma-xillikka o'tish).

2. Neopozitivizm oqimi («mantiqiy pozitivizm», «mantiqiy empirizm» degan nomlari ham bor). XX asr 20-30-yillariga kelib mantiqiy pozitivizm negizida «neopozitivizm» sifatida vujudga kelgan falsafiy oqimdir. Dunyoqarash masalalarini nazariy bilish vositasi bo'lgan falsafa imkoniyatlarini rad etib, fanni falsafaga qarshi qo'yadi. Bilimni mantiqiy

yoki lingvistik tahlil qilish metodini ishlab chiqishni maqsad qilib olgan. Bu oqim fikricha, falsafa ilmiy bilishning o'zini tadqiq etish bilan shu ullanmo i lozim. Uning vazifasi ilmiy g' g' nazariyalarning mantiqiy tuzilishni o'rganishdan, fanning qoidolari qanday tuzilishini, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'lanish qoidalarini oydinlashtirib berishdan, fan tilini analiz qilishdan iborat. Neopozitivistlar ijtimoiy taraqqiyotning umumiy ob'ektiv qonunlarini inkor qiladilar, jamiyat haqidagi fanni ayrim voqealarni tasvirlab ko'rsatishdan iborat qilib qo'yadilar. Umuman, bu oqim tarafdorlari ijtimoiy hodisalar tabiat va sotsial tarixiy qonuniyatlar asosida yuz beradi, tadqiqotlar aniq, qadriyatlar va mafkuradan holi bo'lishi lozim, deydi. Demak, pozitivizm va neopozitivizm oqimlari sotsiologiya fani imkoniyatlarini cheklab qo'yadi, uni konkret fanlar qatoriga qo'shadi. Uning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: 1) Ijtimoiy hodisalar tabiat va sotsial-tarixiy qonuniyatlar asosidaamalga oshadi. 2) Sotsiologik tadqiqot metodlari tabiiy fan metodlari kabi ob'ektiv, konkret va aniq bo'lishi lozim. 3) Insonning kuzatish uchun qulay bo'lgan tashqi hattharakatlari, «sub'ektiv jihatlari» o'rganilishi mumkin.

4) Tadqiqot natijalari empirik tekshiruvdan keyingina haqiqiy deb topilishi lozim. 5) Barcha ijtimoiy hodisalar miqdoriy ko'rsatkichlarda ifodalanishi darkor. 6) Sotsiologiya fan sifatida qadriyatlar va mafkuraviy ta'siridan holi bo'lishi zarur.

Demak, pozitivistik va neopozitivistik oqim tarafdorlarining maqsadi sotsiologiya fani imkoniyatlarini chegaralab, uni tarix yoki antropologiya singari ijtimoiy konkret fanlar qatoriga qo'shadi. Bu oqimlar orasida yana 40 dan ortik tarmoq, maktab yonalishlari yuzaga keldi. Ularning asosiylarini keltiramiz:

1) **Geografik yonalishdagi** irqiy-antropologik maktab (J.Gobino, H.CHemberlin, O.Ammon, J.Lanuj).

2) **Sotsial darvinizm**: bu bioorganik maktab (P.Lilienfeld, A.SHeffle, R.Vorms, A Fulye va boshqalar).

3. Psixologik oqim maktabi. Bu oqim XIX asr ohiridan boshlab vujudga kelgan va uning o'zi yana uchta yonalishga bo'linadi: a) **instinktivizm** (lat. organizmning tashqi yoki ichki ta'sirlar natijasida paydo bo'ladigan murakkab tug'ma reaksiyalari majmui, murakkab shartsiz reflekslar – ovqatlanish, himoyalanih instinkti, jinsiy instinkt va h.k. Instinkt ong bilan nazorat qilib turiladi). b) **biheviyozizm** (ingliz-xulq) XX asr AQSH psihologiyasidagi etakchi oqim. Uningcha, psihologiyaning asosiy vazifasi inson ongini emas, balki **xulqini** o'rganish bo'lib, xulq tashqi muhit ta'sirotiga ko'rsatiladigan hapakat reaksiyalari hamda ularga barobarlashtirilgan so'zli va emotsional javoblar majmuidir Umuman, bu oqim mehanik yonalishni davom ettirib, ruhiy hodisalarni organizm hattharakati bilan bog'liq, deb hisoblaydi, ong va hattharakatlar uzviy, yagona narsadir, deydi.Uotson biheviyozizm - «odam tayyorlash»ning klassik g'oyasini quyidagi so'zlar bilan ifodalab beradi: «Mening ihtiyorimga tashqi ta'sirlarni yahshi qabul qiluvchi

bolalardan bir qanchacini topshiring va ularni o'z usulim bo'yicha tarbiyalashga imkon bering. Men sizga kafolat berib aytamanki, ulardan qobiliyati, mayli, intilishi, imkoniyati, e'tibormavqey va irsiyatidan qat'iy nazar – kimni hohlasam shuni, ya'ni shifokor, huquqshunos, bankir, rahbar-boshqaruvchi, rassom, savdogar, hatto o'g'ri, jangari, shayka boshlig'ini tarbiyalab, voyaga etkazib beraman». Bihevizorizm g'oyasi yangi dunyo loyihasini yaratish uchun asosdir. Bu asos hokimiyat tomonidan yaratiladi. Bunday dunyo xulq-atvor haqidagi fanlardan odamlarni faqat boshqarish vositasidagina emas, balki fikrga yonalish beradigan «instrument» sifatida ham foydalaniladi. G.Markuze bunday loyiha allaqachon ishga tushgan deya e'tirof etadi¹. Ehtimol, bu usul onga tegishli ahborotni joylab, aqlni ma'lum yonalishga boshqarishning klassik namunasidir. Endilikda Amerikani, Evropani maftun etgan psihoanaliz (ruhiy tahlil) emas, balki bihevizorizm zabt etdi. Bihevizorizm – chetdan turib inson aqlini tor doiradagi mafkuraviy fikrlar quliga aylantirishni maqsad qilib qo'yadi. Mantiqqa oshno bo'lgan aqlgina bunday havfli tashqi kuchlar ta'siridan o'zini himoya qila oladi.

4. Empirik sotsiologik oqim. Bu oqim hozirgi zamon G'arb sotsiologiyasidagi eng katta oqimlardan biri hisoblanadi. Bu oqim tarafdorlari (E.Landberg, E.Dyurkgeym va boshqalar) «sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishdan maqsad jamiyat hayotining ayrim tomonlarini harakterlab berishdir» deydi. Jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv qonunlarini inkor etadilar. Ular ijtimoiy hodisalar mohiyatiga chuqur kirib borishni hohlamaydi. Jamiyatni esa «ijtimoiy hodisalarning mehanik yig'indisi» deb qaraydilar. Ular o'z tadqiqotlarida anketa, interv'yu, statistik materiallarga tayanadilar. Ular ijtimoiy taraqqiyotni haddan tashqari ajratish, bo'laklashga urinadilar. Bular: a) burjua shahar sotsiologiyasi; b) qishloq sotsiologiyasi; v) oila sotsiologiyasi; g) alkogolizm sotsiologiyasi; d) industrial sotsiologiya va h.k. Empirik sotsiologiya jamiyat tarkibini alohida tizimiy bo'linmalar tarzida tadqiq etishni asoslab berdi. Empirik sotsiologiya tarafdorlari stratifikatsion differentsiatsiyani absolyutlashtirib, ijtimoiy integratsiya jarayonlarini e'tibordan soqit qiladilar. Bu oqimlar umuminsoniy qadriyatlarga asoslanuvchi qonuniyatlarga, ilmiy nazariyalarga asoslanilsa, shubhasiz, muhim ahamiyatga ega bo'lardi.

5. Strukturaviy funksionalizm oqimi. (T.Parsons, R.Merton va bosh.). Bu oqim ijtimoiy tizim integratsiyasi va yahlitligi printsipiga asoslanadi.

6. Industrial jamiyatdan so'nggi jamiyatga o'tish kontseptsiyasi.

(Dj.Bell, Dj.Gelbrayt, E.Bjezinskiy, O.Toffler va boshqalar).

7. Ahborotga asoslangan jamiyat nazariyasi (YAponiya, AQSH, Evropa kabi mamlakatlarda). Ular jamiyatning ahborotlashuvi va komp'yuterlashuvi g'oyasini ilgari suradi.

Hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlar sotsiologiyasida jamiyatda bir-biriga zid, qarama-qarshi bo'lgan ikki model mavjud:

1. Jamiyatning muvozanatli integratsion modeli. Bu modelni AQSH olimi R. Appelsbaum ishlab chiqqan. Uning tarkibiy elementlari: a) har qanday jamiyat o'zini tashkil etuvchi uyg'un, mukammal integratsion elementlar yig'indisidan iborat. b) jamiyat har bir elementi uning ish yuritishiga sharoit yaratadi. v) har bir jamiyat o'z a'zolarining faolligi, yangiligiga tayanadi.

2. Jamiyatning konfliktli modeli. (Nemis tadqiqotchisi R.Darendorf ishlab chiqqan). U: a) har bir jamiyat istalgan paytda ijtimoiy o'zgarishlarning doimiyliги bilan harakterlanadi. b) har bir jamiyat istalgan paytda doimiy ijtimoiy konfliktlarga ehtiyoj sezib turadi. v) jamiyat har bir elementi o'zgarib borishiga sharoit tug'dirib turadi. g) har bir jamiyatda o'z a'zolarining bir qismi ikkinchi kismi tomonidan tazyiq ostida bo'lishi tabiiy holdir. SHu boisdan ham G'arb mamlakatlarida o'tkazilayo'tgan sotsiologik tadqiqotlar ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadlariga ham qaratil-gandir.

Konkret sotsiologiya – ijtimoiy borliqning turli (iqtisodiy, siyosiy, madaniy turmush, ma'naviy hayot) sohalarini qamrab oladi. Konkret msotsiologiya ilmiy va empirik tadqiqot usullarini uyg'unlashtirib, umummaqsad doirasida konretlashtiradi. Bu sotsiologiya-da ijtimoiy jarayon va sotsial hodisalar, jamiyatning odatiy iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayot muhitida o'rganiladi. Konkret sotsiologiyada sotsiologik tadqiqotlar ilmiy bazasi konkret umuminsoniy qadriyatlarga,

Sharq va G'arb falsafasiga tayanadi. Jamiyat ijtimoiy tendentsiyalari chuqur tahlil qilinadi. Bu soha sotsiologlari jamiyat ijtimoiy tuzilishidagi o'zgarishlarni, mehnatga munosabatini, aholi turli qatlamlari ehtiyoj dinamikasini, ular hayot tarzining to'laqonli obrazini ilmiy o'rganadilar. Konkret sotsiologik tadqiqotlarni uch guruhdagi metodlarga bo'lish mumkin:

1. Birinchi guruhga ayrim faktlarni aniqlash, dastlabki ilmiy tadqiqot materiallari bilan tanishish sistemasini ishlab chiqish kiradi. «Predmetni o'rganish, - deydi Abu Rayhon Beruniy, - ana shu predmetni tashkil etgan elementlardan boshlab o'rganish lozim... Predmetni o'rgangan paytda fikrlash lozim... Bir ma'lumotni, fikrni, afsonani ikkinchisi bilan chog'ishtirish, taqqoslash va ulardan eng ishonchlisini, ya'ni tabiatda mavjud bo'lgan qonunlar va tartiblar yo'l qo'yadiganini haqiqiy narsa sifatida qabul qilish kerak. Tekshirganda ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa borish kerak». Faktlarni qayd etish, aniqlash bevosita kuzatish orqali amalga oshiriladi:

Kuzatish - (chetdan yoki voqelikka bevosita aralashib).

Hujjatlarni tahlil etish (rasmiy protokollar, shaxsiy hisobot kartochkalari va norasmiy biografiyalar, hatlar, kundaliklar, hujjatlar).

Yalpi so'rash yo'li bilan (erkin interv'y, ma'lum reja va dastur asosida interv'y, sirtqi anketa orqali so'rash va boshqalar). Sotsiologik tadqiqotlarni amalga oshiradigan kishiga Abu Rayhon Beruniy alohida talab qo'yadi. «Tadqiqotchi, - deydi Beruniy, - ziyrak, o'z hatolarini sinchiklab izlash, tobora tirishqoq bo'la borishi, mehnatda zerikmasligi, o'z-o'zini qayta-qayta tekshirib turishi kerak». Bunday talabchanlik ilmning haqqoniyligini ta'minlashning muhim omilidir, deydi, u.

2. Ikkinchi guruh usullariga monografik tadqiqotlar, yalpi yoki qisman kuzatish, umumiy so'rab chiqish kiradi. Qisman o'rganish bu kishilar fikri, umumijtimoiy qatlam, sinf, muayyan kishi fikriga mos tushmog'i shart.

3. Uchinchi guruh usullariga olingan ma'lumotlarni bevosita qayta ishlash vazifasi kiradi. To'plangan, dastlabki ishlovdan o'tgan materiallarni yo'zish, klassifikatsiya qilish, umumlashtirish va sistemali analiz qilishdir.

Yig'ilgan materiallarni logik usulda ishlash (analiz va sintez) bilan bir paytda statistik qonunlarni aniqlash ham muhim ahamiyatga ega. Analiz qilishning muhim usuli ijtimoiy eksperimentlar o'tkazib turishdir. Demak, turli xil sotsiologik qarashlar jamiyat hayotining ma'lum bir sohalarini oydinlashtirishga xizmat qiladi. Agar pozitivizm sotsial

jarayonlarning tabiiy asosda xosil bo'lishidan kelib chiqsa, gumanistik oqim sotsial jarayonlarni inson va uning ongli faoliyatidan kelib chiqishini ko'rsatib beradi. Ular sotsial hodisani ma'naviy munosabatlar natijasi deb qaraydilar. Agar pozitivizm ob'ektiv hodisalarni o'rganishda ob'ektivlashtirishga bo'ysunadigan rag'batlantirish, ta'sirlanish, xulq-atvor, sharoit kabi hodisalarga e'tibor bersa, gumanistik oqim esa asosiy e'tiborini ongli hayotga qaratadi. Bu oqim sotsiologiya fanini yangi bosqichga ko'tarib, uning nazariy va metodologik asoslarining yangi yonalishlarini ko'rsatib berdi. M.Veber fikricha, ongli faoliyat eng murakkab jarayondir, bu jarayonni psixologik akt ham, dunyoqarash

jarayoni ham qamrab ololmaydi. SHuning uchun u nafaqat naturalizmni rad qiladi, balki sotsiologiyada muayyan mavqega ega bo'lgan oqim psixologizmni ham tanqid qiladi. Uning fikricha, sotsiologiyaning predmeti individ va individlarning xulq-atvoridan iborat bo'lgan harakatdir. Sotsiologiya, deb yo'zadi u, - tahlil va talqin qilish bilan sotsial

harakatni o'rganadi va shu tufayli uning sodir bo'lishi va oqibatlarini konkret omillar vositasida tushuntirmoqchi bo'ladi. Pozitivizm oqimidan farqli o'laroq M.Veber sotsiologiya fanini bir butun ijtimoiy asosda emas, balki alohida individ asosida yaratmoqchi bo'ladi. Bu bilan u Evropa gumanistik an'anasini davom ettiradi. Umuman, sotsiologiya predmeti muammosini hal qilishdagi (naturalistik, pozitivistik, materialistik vagumanistik) uchinchi tendentsiya, deb gumanistik oqim rivojlanishini e'tirof etish mumkin.

Hozirgi sharoitda sotsiologiya fanining rivojlantirilishi

Rossiyadagi sotsiologik g'oyalar umumjahon sotsiologik fanining bir qismi sifatida rivojlangan. Tadqiqotchilar Rossiyada sotsiologik g'oyalar rivojlanishining uch bosqichini ajratib ko'rsatadilar. Birinchi bosqich–XIX asr o'rtalaridan to 1918 yilgacha; ikkinchi bosqich XX asr 20-yillari boshidan to 50-yillar ohirigacha; uchinchi bosqich esa XX asr 60-yillari boshidan to hozirgi davrga qadar.

Birinchi bosqich P.Lavrov (1828-1900) va N.M.Mihaylovskiy (1822-1904) kabi yirik mutafakkirlar faoliyati bilan bog'liq. Ular tomonidan rivojlantirilgan sotsial g'oyalar «sub'ektiv sotsiologiya» nomini olgan. Bunday yonalishdagi g'oya P.Lavrovning 1870 yildagi mashhur tarixiy hatida birinchi marta ta'riflab berilgan, «Sub'ektiv sotsiologiya»

nomoyondalari ijtimoiy taraqqiyot nazariyasini ishlab chiqishga e'tibor berdilar. Lavrovning fikricha, ijtimoiy taraqqiyotning mohiyati-madaniyatni qayta tashkil etish: shahsan an'anaviy tur, qotib qolgan ijtimoiy formalarni o'zgaruvchan, jo'shqinlikni ifodalovchi tuzumlar va munosabatlar bilan almashtirish zarur. Sub'ektiv sotsiologlar andozalarida shahs asosan harakatga keltiruvchi kuch sifatidagina emas, shuningdek, ijtimoiy hayotning o'lchovi bo'lib gavdalanadi. Ijtimoiy taraqqiyotning oliy maqsadi shahsning har tomonlama kamoltopishi uchun xizmat qiladigan munosabatlarni yaratishdan iborat. Sub'ektiv sotsiologiya bilan bir qatorda, o'sha davr sotsial fanida sezilarli rol ni M.M.Kovalevskiy (1857-1916)ning asarlari o'ynadi. Kovalevskiy sotsiologik nazariyasining mohiyati sotsial guruhlar, sinflar va halqlar o'rtasidagi birdamlikdir. Rossiyada sotsial fikrni rivojlantirishda sezilarli rol ni YU.YAsonning «Rossiya va G'arbiy Evropa davlatlarining siyosiy statistikasi» asari o'ynadi. Sotsiologiyani tavsiflashga, sinflar haqidagi nazariyalarga bag'ishlangan Rossiya sotsiologlari A.Bogdanov, V.SHumyatnikov, P.Sorokin, K.Tahraevlarning asarlari yuzaga keldi. 1918-1919 yillarda Peterburg va YAroslavly universitetlarida sotsiologiya kafedralari tashkil etildi. P.A.Sorokin (1889-1969) yirik olim va jamoat arbobi bo'lib, Rossiya sotsiologiyasi rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. **Ikkinchi bosqichda** nazariy sotsiologiyaning rivojlanishi davom etdi. 1920 yillarda P.A.Sorokin «Sotsiologiya asoslari», 1922 yilda M.S.Salinskiyning «Odamlarning sotsial hayoti», 1922 yilda M.M.Hvostovning «Sotsiologiya asoslari» asarlari, 1928 yilda N.A.Buharin «Tarixiy materializm nazariyasi» asarlari chop etildi. 1974 yildan boshlab ixtisoslashgan maxsus «Sotsiologik tadqiqotlar» jurnali chiqa boshladi. 1988 yildan boshlab Moskva, Leningrad, Sverdlovsk, Kiev universitetlarida sotsiologiya fakultetlari faoliyat ko'rsata boshladi. Sobiq sovet tuzumi davrida tarixni materialistik tushunishga sinfiy va partiyaviy yondoshishni absolyutlashtirish oqibatida umumsotsiologik qonuniyat mohiyatiga putur etkazildi. Jamiyat taraqqiyotini bir tomonlama bo'rttirib tushintirish oqibati sub'ektivizmga, volyuntarizmga olib keldi. Sotsiologiya, falsafa va boshqa ijtimoiy fanlar siyosatga bo'ysindirilib, uning xizmatkoriga aylantirildi. Sotsiologiyaning asosiy ijtimoiy vazifasi muayyan andozaga solingan, oldindan qat'iy belgilangan siyosiy buyurtmani bajarishdan iborat bo'lib qoldi. Mavjud mafkura doirasidan chiqish qat'iy taqiqlandi. SHunday qilib o'sha davr ijtimoiy fanlari uchun metodologik asos qilib olingan tarixni materialistik tushunishdan chetlashildi. Ijtimoiy ong ijtimoiy hayotni emas, balki ijtimoiy borliq ijtimoiy ongni belgilaydi, degan materialistik mohiyatga ega bo'lgan umumsotsiologik qonuniyatga xilof ravishda ish yuritildi. Sobiq Sovet ittifoqi davrida sotsiologiyaning fan sifatida rivojlanishi uchun to'la imkoniyat bo'lmadi. Buning asosiy sababi demokratiyaning yo'qligi, ijtimoiy munosabatlarga faqat sinfiylik, partiyaviylik nuqtai nazaridan qaralganligi bo'ldi. Sotsiologiya esa faqat to'laqonli demokratiya bo'lgandagina fan darajasida amal qiladi. CHunki sotsiologiya mohiyat e'tibori bilan jamiyat hayotining o'zaro bog'liq bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va ijtimoiy turmush sohalari rivojlanishi va funktsional qonuniyatlarini ob'ektiv jihatdan umumiy tahlil qiladi. Binobarin empirik tadqiqot darajasida olingan ma'lumotlar o'rganilayo'tganda ob'ektning salbiy jihatlarini ham ifodalash mumkin. Kishilarning davlat siyosatiga mavjud siyosiy rejimga munosabatini, moddiy turmush darajasini, kayfiyati, intilishlari va shu kabi munosabatlarini sotsiologik tadqiq qilish orqali mavjud ijtimoiy siyosiy holat yuzaga chiqariladi. Faqat to'laqonli demokratik tuzumdagina mavjud siyosiy kuchlarning fikrlar xilma-xilligiga yo'l qo'yiladi. Sotsiologiyada tadqiqot natijasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar ilmiy asoslangan va ob'ektiv

harakterda bo'lishi talab qilinadi. Agar davlat demokratik asosda boshqarilmasa, hokimiyat tepasidagi siyosiy kuchlar manfaatiga xizmat qilmaydigan har qanday ilmiy sotsiologik tadqiqotdan voz kecxiladi va u taqiqlanadi. Siyosiy ideologiyaga bo'ysindirilgan sotsiologiya o'zining ilmiyligini yo'qotib sub'ektiv, sun'iy va sohta xususiyatga ega bo'lib qoladi. O'zbekistonda sotsial fikrlar rivojida XX asr 20-30-yillaridagi jadidchilik harakati oyalari muhim rol o'ynadi. Ma'g' rifatparvar jadidlar shartli ravishda uchta guruhga bo'lingan holda (Ijtimoiy-siyosiy, madaniyma' naviy, diniy-ma'rifiy) milliy mafkurani yaratish, yangicha ta'limni joriy etish, milliy madaniyatni rivojlantirish, diniy va mahalliy urf-odatlarini keng yo'yishning ijtimoiy-ma'naviy jihatlarini bilan bir qatordasotsial jihatlarini ham atroflicha tahlil qilganlar. Ularning bu g'oyalariRespublikamizda keyingi davrlarda sotsial qarashlar rivojida muhim

ahamiyat kasb etdi. Ma'muriy – buyruqbozlik tizimi bog'rida bo'lishiga qaramasdan O'zbekistonda XX asr 60–90-yillarida sotsiologiya faning bir qancha sohalarini bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borildi. jumladan sotsial sinfiy sutrukтура (S.Tursunmuhamedov, A.Valiev), boshqarish sotsiologiyasi (A.S.CHamkin, A.Holbekov), oila sotsiologiyasi (U.Toshtemirov, G.Hamidova, B.Umarov, M.Sangilov) kabi sohalarida e'tiborga molik ishlar amalga oshirildi. 1989 yilda Moskvada tashkil qilingan Jamoatchilik fikrini o'rganish Butunittifoq markazning O'zbekiston bo'limi ish boshladi. Bo'lib sotsiologlari respublikamiz viloyatlari va tumanlarida xilma-xil mavzular bo'yicha sotsiologik tadqiqotlar o'tkazib, ular asosida kishilarning ruhiyati va kayfiyatidagi o'zgarishlarni aniqlashga muvaffaq bo'ldilar. Ma'lum ma'noda, bu holat respublikamizda milliy mustaqillikka erishishning tezlashuviga turtki bo'ldi. O'zbekistonda dastlab 1989 yilda Toshkent davlat universiteti falsafa fakulteti tarkibida sotsiologiya bo'limi va kafedrasini tashkil qilindi. SHu

yildan boshlab sotsiologlar tayyorlana boshlandi va 1994 yili 40 nafar mutahassis bitirib chiqdi. 1995 yilda 30 nafar, 1996 yilda 21 talaba sotsiolog mutahassisligiga ega bo'ldilar. Bugungi kunda har yili universitetni o'rtacha 20-25 nafar sotsiolog mutahassislar bitirib chiqmoqda. Respublikamizdagi 4 ta oliy o'quv yurtida: M.Ulug'bek nomli O'zMU, FarDU, SamDU, BuhDU larida fakultetlar qoshida sotsiolog mutahassislar tayyorlanayo'tgan bo'limlar mavjud. Mustaqillik yillarida sotsiologiya masalalari jamiyatimizda muhim mavzuga va o'rganish ob'ektiga aylanib, bir qator yirik sotsiologlar ham etishib chiqdi. Jumladan M.B.Bekmuradov O.B.Ota-Mirzaev, N.S.Aliqoriev, A.Begmatov, M.H. anieva, G` M.Qirg'izboev, B.Farfiev, A.Karimov, A.Holbekov, R.A.Ubaydullaeva kabi olimlar sotsiologiyaniing mumuiy nazariy, amaliy va hususiy masalalarini o'z ilmiy izlanishlarida to'liq yoritib berdilar, ma'ruza, o'quv adabiyo'tlari, darslik va qo'llanmalar bilan yanada sotsiologiyani boyitdilar. O'zMuning Sotsiologiya kafedrasida 18 ta mutahassis, sotsiolog, professor N.S.Aliqoriev rahbarligida faoliyat ko'rsatmoqda. 1996 yili kafedra dotsenti A.J.Holbekovning «Sharq va G'arb mutafakkirlarining sotsiologik ta'limoti» kitobi «Universitet» nashriyoti'da 350 nushada chop etildi. Farg'ona Davlat universitetda dastlab 1990 yilda sotsiologiya kafedrasini tashkil etildi. 1992 yilda esa shu kafedra asosida «Umumiy sotsiologiya» va «Amaliy sotsiologiya» kafedrasini ilmiy tadqiqot yonalishi – yoshlar faoliyatida mehnat omilini faollashtirish yo'llari bo'lib, bu borada aniq tadqiqotlar olib borildi. 1991 yilda sotsiologiya bo'yicha mutahassislar tayyorlash bo'limi ocxilib, unga qabul qilingan dastlabki talabalardan 17 kishi 1996 yilda sotsiologiya bo'yicha mutahassis sifatida bitirib chiqdi. O'zbekiston FA Falsafa va huquq instituti qoshida 1993 yilda O'zbekiston sotsiologlarining assotsiatsiyasi tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 18 iyul 1994 yil 87-01-242 sonli buyrug'i bilan 1995-1996 o'quv yilidan boshlab respublikaning barcha oliy o'quv yurtlarida sotsiologiya fani o'qitilishi joriy qilindi. Sotsiologik tadqiqotlarning jamiyatimiz ijtimoiy hayotini

o'rganishdagi salmog'i endi takomillashmoqda. 1992 yilda Mehnat vazirligi qoshida sotsiologik tadqiqotlar markazi tashkil qilinib, bu markaz tomonidan respublikamizda keng sur'atda tadqiqotlar o'tkazilib, unda aholining iqtisodiy islohatlariga, demokratlashtirish jarayonlariga bo'lgan munosabatlari atroflicha o'rganilaboshladi. Uning barcha viloyatlar va tumanlardagi

shahobchalarida mutasaddi ilmiy hodimlar sotsiologlar jamiyat hayotini o'rganish maqsadida aholi ichiga tobora chuqurroq kirib borishda jonbozlik ko'rsatmoqdalar.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. - T.: «SHarq», 1999.
2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. - T.: «O'zbekiston», 2000.
3. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi. - T.: «O'zbekiston», 2000.
4. Karimov I.A. "YUksak ma'niviyat yengilmas kuch" Toshkent. "Ma'naviyat" nashri 2008
5. Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" Toshkent "O'zbekiston" 2011
6. Jo'raev N. Tarix falsafasi. - T.: «Ma'naviyat», 1999.
7. Aliqoriyev N.S. va boshqalar. Umumiy sotsiologiya. - T.: Universitet, 1999.
8. Bekmuradov M. Sotsiologiya asoslari. - Toshkent: «Fan», 1994.
9. Begmatov A. Sotsiologiyaga kirish.- Andijon, 1995.
10. YUnusov K. Sotsiologiya. Metodik o'quv qo'llanmasi. - Andijon, 1997.

3-Mavzu. Jamiyat yaxlit tizim sifatida.

Rej:.

1. Jamiyat va davlatning sotsial mohiyati.
2. Jamiyatning tuzilishi.
3. Sotsiologiyada jamiyatning yo'nalishlari.

Jamiyat - kishilar hayotiy faoliyatining tarixiy rivojlanish shakli bo'lib, o'z tuzilishi jihatidan murakkab tizimni tashkil qiladi. Bizning hozirda yashab turgan jamiyatimiz sotsial tizimning muayyan konkret shakli sifatida, uning funktsional va rivojlanish qonuniyatini, har bir bilakchalarning o'ziga xos tomonlarini, o'zaro munosabatlarini ilmiy jihatdan o'rganib, to'g'ri boshqarish muhim ahamiyatga egadir. Chunki, o'z vaqtida keyingi oqibati o'ylanmagan, oldindan sotsiologik asosda taxlil qilinmagan va oldi olinmagan nuqsonlar jamiyat taraqqiyotida salbiy asoratlar qoldiradi.

Sotsiologiya tarixida jamiyat – o'z ijtimoiy ehtiyojlarini qondiruvchi kishilar birligi sifatida tushunilgan. SHu bilan birga, jamiyat ayrim ijtimoiy birligina emas, balki ijtimoiy munosabatlar majmuasi hamdir.

Sotsiologiya jamiyat to'g'risidagi ta'limot bilib, ijtimoiy tizimlar rivojlanishi va funktsional qonunlar, harakatlantiruvchi kuchlarni o'rganuvchi fan hamdir. U turli ijtimoiy hodisalar, jamiyat va tabiat o'rtasidagi aloqadorlikni, shuningdek, shaxs kishilarning ijtimoiy xulqi, uning elementlari va rivojlanish qonunlarini o'rganadi.

Hozircha jamiyat hayotini sotsiologik jihatdan tadqiq qilish asosan, ikki yo'nalishda rivojlanib keldi. Birinchi yo'nalish O.Kontdan frantsuz sotsiologiyasi E.Dyurkgeym orqali rivojlantirilgan amerikalik sotsiolog T.Parsonslarning sotsiologik ta'limotlarini o'z ichiga oladi. Bu yo'nalishda ijtimoiy tizim o'zgarishi tashqi kuchlar ta'siri orqali tushuntirilib, ko'proq psixologik omillarga e'tibor berilgan.

Ikkinchi yo'nalish: marksistik sotsiologik ta'limot bilib, unda ijtimoiy tizim ichki ziddiyatlar asosida ichki kuch ta'siri orqali tushuntirilib, materialistik mohiyatga ega bilgan moddiy munosabatlarning belgilovchi rolga asosiy e'tibor qaratilgan.

Har ikki ta'limot ham jamiyat hayotida muhim belgilarni o'zida mujassamlashtirib keldi.

Sotsiologik amaliyot funktsional o'zgarishlarsiz, evolyutsiyasiz, revolyutsiya tushunchasi bilan, funktsional munosabatlar taxlilisiz ijtimoiy tizimlar rivojlanishini faqat ziddiyat va konfliktlar orqali asoslashga urinuvchi bu ta'limot jamiyat hayotini bir tomonlama o'rganishga olib kelganligini davr ko'rsatmoqda.

Burjua sotsiologiyasi nomi bilan atalgan g'arb sotsiologik ta'limotida ham o'ziga xos ijobiy jihatlar bilan bir qatorda, ijtimoiy tizimlar rivojlanishining ichki ziddiyatli xususiyatlarni hisobga olmaslik ham jamiyatni bir tomonlama tushuntirishni bildiradi.

«Jamiyat hayotining industrlashuvi ob'yektiv ravishda, qaysi ijtimoiy tizimlar bo'lishidan qat'iy nazar, ijtimoiy iyerarxiyaning bir xil (yagona) tipiga olib boradi» - degan amerika sotsiologlarining fikri hozircha tarixiy rivojlanish amaliyotida tasdiqlanmoqda.

Ijtimoiy tizim - o'zaro bog'langan individlar, ijtimoiy guruhlar va institutlarni o'z ichiga oluvchi, murakkab tashkilot bo'lgan va tartiblangan ijtimoiy yaxlitlik. Alohida shaxs ham uning tashqi dunyo bilan munosabatlarining serqirraligi va o'z-o'zini tashkil qilishining yaxlitligi nuqtai nazaridan ijtimoiy tizim hisoblanishi mumkin.

Ijtimoiy tizim - murakkab ichki tuzilishga ega bo'lib, tartibli, bir butun, o'ziga xos ijtimoiy aloqadorlik va turli ijtimoiy munosabatlar birligini tashkil qiladi. har qanday ijtimoiy tizim tarkibiy tizimlar, masalan, iqtisodiy, siyosiy, xuquqiy, ma'naviy, ijtimoiy turmush, fan va boshqa shu kabi sohalaridan to alohida olingan insongacha bilgan ijtimoiy tizimlar shular jumlasidandir. Avvallo biz jamiyatni sotsiologik nuqtai nazardan quyidagicha o'rganamiz:

1. Jamiyat tuzulishi va tarkibi o'rganiladi. (Jamiyat qanday kishilardan iborat, ular qancha va qanday sinf yoki tabaqalarga mansub).

2. Jamiyatda yashayotgan kishilarning xatti-harakatlari nimalardan iborat. (ularning o'zaro munosabatlaridagi harakterlari).

3. Jamiyat taraqqiyoti uning rivojlanishi nuqtai nazaridan o'rganiladi. Dunyodagi barcha xodisalar, vaqtlar o'tish bilan o'zgaradi.

Jamiyatni to'liq tushunish uchun faqat uning tuzilishi va rivojlanishini o'rganishgina emas, balki uning o'tmishini, tarixini ham sinchiklab o'rganish, bu jamiyatni qanday tarkib topganligini, qanday shakllanganligini, rivojlanganligini bilmoq jamiyatni to'liq tushunishga imkon yaratadi.

Jamiyat ijtimoiy hodisaning umumiy va murakkab sistemasidir. Jamiyat elementlari:

- ijtimoiy faoliyatning belgilangan sotsial statusiga ega;
- o'zida ijtimoiy me'yor va qadriyatlarni aks ettiradi;
- individual sifatlarga (shaxs ijtimoiy belgisi, qiziqishlari, qadriyatlari yo'nalishi, shaxs motivlari).

Jamiyat Har bir sohasi ishlab chiqarish tarakqiyotida ma'lum bir funktsiyalarni bajaradi:

- iqtisodiy munosabatlar - moddiy ishlab chiqarish funktsiyasi;
- ijtimoiy munosabatlar - ijtimoiylashuvini – sotsializatsiya;
- siyosiy munosabatlar - ijtimoiy boshqaruvni (elementar nazorati);
- mafkuraviy munosabatlar - ma'naviy ishlab chiqarish funktsiyasi va boshqalardir.

Ijtimoiy struktura - jamiyatning ijtimoiy asosidir. Sotsiologiya nazariyasida barcha ijtimoiy tizimlar 2 xil munosabatda mavjud biladi:

1. Sotsial munosabatlar

2. Ijtimoiy munosabatlar

1.Sotsial munosabatlar sistemasiga: jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va mafkuraviy munosabatlari kiradi. Ular bir-birlari bilan uzviy aloqador tizimga ega. Sotsial sistemasida iyerarxik qaramlik mavjud. YA'ni bunda iqtisodiy munosabat belgilovchi omil biladi. Demak: Sotsial munosabatlar sistemasi tuzilishi:

1) iqtisodiy: (asoschisi A.Smit: «Dunyodagi barcha narsalar mehnatning mahsuli, mehnat taqsimoti natijasida har bir individ o'zi uchun ishlaydi va boshqalar uchun ham ishlashga majbur bo'ladi, u boshqalar uchun ishlaganda o'zi uchun ham ishlaydi);

2) ijtimoiy: a) ijtimoiy munosabatlarning asosiy elementini ijtimoiy jamoalar tashkil etadi (sinflar, millatlar professional, demografik, hududiy, siyosiy guruhlar); b) kishilar (jamoaga birikadigan insonlar); v) oila tashkil etadi.

3) siyosiy;

4) mafkuraviy.

2. Ijtimoiy munosabatlar: («ijtimoiy» sistema elementi –kishilar).

Ijtimoiy munosabatlar - kishilarning faoliyati jarayonida yuzaga kelgan o'zaro munosabatlar. Ular turli jamoalar ijtimoiy guruhlar, sinflar va ularni tashkil qilgan kishilar o'rtasidagi munosabatlar bo'lib, ularni bir butun sotsial organizm qilib bog'laydi. Ijtimoiy munosabatlar jamiyatda ijtimoiy ishlab chiqarish vujudga kelishi bilan paydo bo'ladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning paydo bo'lishi jamiyat taraqqiyotida chorvachilikni paydo bo'lishi, dehqonchilik, savdoning yuzaga kelishi bilan bog'lik. Ijtimoiy munosabatlarning turlari: hamfikrlilik, kooperatsiya, konfliktlar, kurash, befarqlik, begonalashuv, krizis, kamsitish, tengsizlik.

Ijtimoiy munosabatlar o'z mohiyatlari bilan jamiyat tarakqiyotiga ham ijobiy ham salbiy ta'sir etadi.

Ijobiy munosabatlar ta'siri: hamfikrlilik, kooperatsiya, kurash.

Salbiy ta'sirli munosabatlar: befarqlik, kamsitish, konfliktlar, begonalashuv, krizis, tengsizlik.

Ijtimoiy munosabatlar sistemasida plyuralizm (lot. ko'plik)katta ahamiyatga ega. Plyuralizm kontseptsiyasiga ko'ra borliq asosini bir necha yoki juda ko'p bir-biri bilan bog'lanmagan substantsiyalar tashkil etadi. Plyuralizm nemis filosofi Volf tomonidan kiritilgan.

Substantsiya (lot. mohiyat) narsa va hodisalarning asosini tashkil etuvchi omil. Substantsiyaning ham materialistik ham idealistik qarashlari bor.

Ijtimoiy munosabatlar 2 turga bo'linadi:

1. Moddiy munosabatlar.

2. Mafkuraviy (ideologik) munosabatlar.

Moddiy munosabatlar - inson hayotini moddiy taraqqiyotidagi munosabatlar: inson yashashi, bor bo'lishi uchun, avvalo u moddiy ehtiyojini ta'minlashi kerak. U oziq-ovqat, kiyim, turar-joy bilan ta'minlanishi lozim. Ana shu ehtiyojini qondirish uchun u jamiyatda boshqa insonlar, guruhlar bilan munosabatda bo'ladi. Xuddi shuningdek oila ham, guruhlar ham, xoli davlat ham nihoyat butun jamiyat hisoblanadi.

Mafkuraviy (ideologik) munosabatlar - siyosiy, huquqiy, axloqiy va diniy munosabatlar. Uning asosiy o'zagini moddiy munosabatlar tashkil etadi. Demak, moddiy munosabatlar bazis, ideologik munosabatlar ustqurma hisoblanadi.

Madaniy munosabatlar ham mavjud.

Ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlik:

1) insonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik;

2) turli ijtimoiy guruh, qatlam, toifalar o'rtasidagi hayotiy bog'liqlik;

3) insonlarning ijtimoiy-maishiy sohadagi o'zaro bog'liqligi mavjud.

Ijtimoiy munosabatlarda sohalarga doir ijtimoiy institut turlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1) iqtisodiy institutlar;

2) siyosiy institutlar;

3) nikoh, oila va qon-qarindoshlik;

4) tarbiya institutlari;

5) madaniyat sohasi institutlari.

Ijtimoiy mavqe (status) tushunchasi biz oldin ko'rib o'tganimizdek, alohida olingan inson yoki ijtimoiy guruhlarining jamiyatda, mavjud ijtimoiy tizimda tutgan, egallab turgan mavqeini ifodalaydi. Bu tushuncha orqali kishilar ijtimoiy kelib chiqishi, irqi yoki o'zining Harakati (ma'lumoti, ko'rsatgan xizmati) orqali erishgan darajasi o'rganiladi.

Ijtimoiy sanksiya (sanksiya - lot. qat'iy qaror ma'nosini bil.) - deb ijtimoiy guruh yoki tizimning individ xulqiga ijtimoiy normadan ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishiga nisbatan reaksiyasi tushuniladi. Ijtimoiy sanksiya jamiyat hayotini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bilib, shaxsning ijobiy xatti-Harakati uchun rag'batlantirish yoki yomon salbiy xatti-Harakati - uchun jazo belgilash bilan ijtimoiy nazorat vositasi bilib xizmat qiladi. Ijtimoiy sanksiya turlari:

1) Jismoniy sanksiya: kaltaklash, ozodlikdan mahrum etish, o'lim jazosi va boshqalar.

2) Iqtisodiy sanksiya: mukofotlash, moddiy rag'batlantirish, jarima solish va boshqalar.

3) Ramziy sanksiya: hurmat bildirish, izza qilish, xayfsan berish..

Ijtimoiy munosabatlar asosini yana ijtimoiy rol tashkil etadi. Ijtimoiy rol: jamiyat ijtimoiy tarkibida bog'lovchi ahamiyatga ega. Ijtimoiy rol, oldingi masalada ta'kidlaganimizdek, jamiyat ijtimoiy tarkibida-psixologik jihatlarni o'zida mujassam etgan.

Sotsiologiyada jamiyatning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

1. Mexanik yo'nalish (maktabi) - (XIX asrda paydo bildi, sotsial harakatni biologik harakat shaklida tushunadi, olamni mexanik talqin qiladi).

2. Organik yo'nalish (maktabi): (XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan, jamiyatni organizmga tenglashtirgan va ijtimoiy hayotpi biologik qonuniyatlar bilan tushuntirishga urinadi, jamiyat organizm bilan bir, deydi).

3. Kulturologik yo'nalish (maktabi): - qadriyatlar madaniyatni vujudga keltiradi, deb talqin qiladi.

Hozirgi kunda jamiyatning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. Farovonlik (mo'l-ko'llik) jamiyati: - (Ko'proq g'arbda: Skandinaviya davlatini misol keltirish mumkin).

2. Iste'mol qilish jamiyati (AKSHda XX asr 40-50-yillarda yuzaga kelganligi bilan karakterlanadi).

3. Ochiq va yopiq jamiyat. Ochiq jamiyat - demokratik jamiyat bo'lib tashqi muhit sharoitlarida oson o'zgaruvchi va moslashuvchi, tanqidni yorib o'tmoqqa moslashgan jamiyat. "piq jamiyat -

dogmatik-avtoritar rejim asosida bilib, sehrli (magik) tafakkur, dogmatizm va kollektivizm tamoyillari bilan harakterlanadi.

4 Industrial (sanoat) jamiyati. (XX asr 50-60 -yillarida yuzaga keldi. Bu kontseptsiyaga o'z mohiyatiga ko'ra markscha ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya to'g'risidagi ta'limotlarga qarshi qaratilgan.

Industrial jamiyat ta'limotiga ko'ra jamiyat turi: texnikaviy, industrial-rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Jamiyat tipini sinfiy strukturadan ajratib olib qaraydi «Industrial» jamiyat 2 bosqichda kechadi:

- 1) «Industrial» sanoat jamiyati;
- 2) «An'anaviy» jamiyatdan sanoat jamiyatiga o'tib boradi.

5. Postindustrial jamiyat. U 3 bosqichda yuzaga keladi:

- 1) industrial jamiyaggacha bo'lgan davr;
- 2) industrial sanoat jamiyati davri;
- 3) postindustrial jamiyat davri.

Postindustrial jamiyati ta'limotiga ko'ra davlat monopolistik kapitalizm o'rni bosadi. Xizmat ko'rsatish sohasida fan va maorifga e'tibor beradi. Olim, mutaxassis roliga yuksak baho ko'rsatiladi. Sinflarga munosabati, uning ishlab chiqarishga egaligini inkor qiladi. Jamiyatni boshqarish olimlar va mutaxassislar qo'liga o'tishi tarafdori. Sotsial tengsizlik saqlanib qolishini e'tirof etadi.

Jamiyatning tuzilishi quyidagicha:

1. Totalitar jamiyat: - (lot. umumiy, butun, jamiki). Avtoritar shakllaridan biri. Jamiyat hayotining barcha sohalari ustidan yalpi nazorat o'rnatiladi.

2. Avtoritar jamiyat: - (lot. boshlovchi, asoschi, ijodkor, avtor) demokratik bilmagan siyosiy rejimga asoslangan yoki siyosiy ongning avtoritar shakli. Bu siyosiy hukmronlik qilishning o'ta reaksion davlat tizimi. SHaxsning diktatorlik elementlari bilan uyg'unlashib ketadi.

3. Demokratik jamiyat: - (yunon. xalq hokimiyati) - xalqning hokimiyat manbai ekanligi, davlat ishlarini hal qilishda qatnashishini bildiradi. Ijtimoiy tuzilma - jamiyatning ijtimoiy asosini tashkil qiladi.

Ijtimoiy (sotsial) harakatlar:

Falsafada: ijtimoiy faoliyat ma'nosini bildiradi.

Sotsiologiyada: - ijtimoiy faoliyatning eng oddiy birligi, (ongli harakat) mazmuniga ega.

Umuman, ijtimoiy harakatning 4 xili, tipi mavjud:

1. Maqsadli-oqilona harakat (oqilon vosita).
2. Qadriyatli oqilona harakat (etik, estetik, diniy).
3. Affektiv harakat tipi (emotsional holatlari).
4. An'anaviy harakat (madaniy, taqlid bilan)

SHaxsning xuquqlari va burchlari:

- 1) Mas'uliyat.
- 2) Statuslar.
- 3) Bosh status.
- 4) SHaxsiy status.
- 5) Ijtimoiy status.
- 6) Qayd qilingan status.
- 7) Aralash status
- 8) Erishilgan status.

Statusning elementlari: (Status: - lat. fuqaro yoki yuridik shaxsning huquqiy holati – huquq va majburiyatlari majmui) – Statusni identifikatsiya qilish birov bilan yoki bir narsa bilan solishtirish

- status roli
- status huquqlari
- status diapazoni
- status ramzlari

- status burchlari

- status obrazi

Fuqarolik jamiyati shahs uchun keng imkoniyatlar yaratib, unda har bir shahs boshqalar bilan birlashishi yoki boshqalar bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsata olishi mumkin. Fuqarolik jamiyati shu tarzda inson ulug'vorligini yuksaklikka ko'taradi. Hozirgi zamon rivojlangan mamlakatlarida barpo etilgan fuqarolik jamiyatlari to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqadigan bo'lsak, u holda **fuqarolik jamiyati** bu: **birinchidan**, jamiyat hayoti faoliyatining iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarida ixtiyoriy ravishda shakllangan, boshlang'ich nodavlat tizimlarini o'z ichiga qamrab olgan insoniy birliqdir; **ikkinchidan**, jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, oilaviy, milliy, ma'naviy, ahloqiy, diniy, ishlab chiqarish, shahsiy va nodavlat munosabatlar majmuasidir; **uchinchidan**, erkin individlar, ixtiyoriy ravishda shakllangan tashkilotlar va fuqarolarning turli davlat organlari tazyiqlari yoki bir qolipga solishlaridan qonunlar vositasida himoyalangan jamiyat bo'lib, unda ular o'zligini namoyon qila olishlari uchun doimiy imkoniyatlarga ega bo'ladilar. SHu bilan bir qatorda, hozirgi davrda fuqarolik jamiyatining asosiy belgilari shakllandi. Bular asosan quyidagilardan iborat: **Iqtisodiy sohada**: nodavlat tashkilotlar; kooperativ shirkatlar; ijara jamoalari; aktsiyadorlik jamiyatlari; uyushmalar; korporatsiyalarning mavjudligi. **Ijtimoiy sohada**: oila; partiyalar, jamoat tashkilotlari va harakatlar; ish va yashash joylaridagi o'z-o'zini boshqarish organlari; nodavlat ommaviy ahborot vositalari; jamoatchilik fikrini aniqlash, shakllantirish va ifoda etishning zamonaviy shakllari, ijtimoiy ihtiloflarni kuch ishlatmasdan, tazyiqsiz, qonunlar doirasida hal qilish amaliyo'tining mavjudligi. **Ma'naviy sohada**: So'z, vijdon va fikrlar erkinligi; o'z fikrlar erkin aytish; o'z fikrini ochiq bildira olishning real imkoniyatlari; ijodiy, ilmiy va boshqa uyushmalar mustaqilligining ham qonuniy, ham amaliy

jihatlardan ta'minlanganligi. SHuningdek, fuqarolik jamiyatining barqarorligini ta'minlovchi shartsharoitlar ham borki, ularsiz bu jamiyatning institutlari rivojlanmaydi. Bular jumlasiga jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlarning turlicha manfaatlarini ifoda etuvchi rivojlangan ijtimoiy strukturalar mavjud bo'lishi lozimligi kiradi. Qolaversa, jamiyat a'zolarining to'la mustaqillik bilan faoliyat kursata olish qobiliyati, ularning eng rivojlangan darajadagi ijtimoiy, intellektual, ruhiy jihatlardan yuksalishi sodir bo'lishi ham takozo qilinadi¹. So'nggi shartsharoit esa har bir fuqaroning o'z mulkiga ega bo'lishi, bu mulkni o'zi istagan tarzda tasarruf qila olishi uchun shahsiy yoki jamoaviy huquqi ta'minlangan bo'lishi lozimligidir. Fuqarolik jamiyatining belgilari, mezonlari va institutlarini tasavvur qila olgan har bir kishiga, ko'rinib turibdiki, bunday demokratik jamiyatning asosini o'z-o'zini boshqarish va jamoat tashkilotlari o'zaro munosabatlarining majmuasi tashkil qilar ekan Fuqarolik jamiyatida davlat va hukumatning alohida o'z vazifalari, nodavlat va jamoat tashkilotlarining esa alohida uz vazifalari bo'ladiki, ular bir-birini to'ldirib, yuksak rivojlangan demokratik jamiyatning yashovchanligini ta'minlaydi. Davlatning ham nodavlat tashkilotlarning ham o'z harakat doirasini o'zlari uchun belgilagan faoliyati u yoki bu tomonga ozgina o'zgarganda ham bunday ijtimoiy-siyosiy muvozanatlar buzilib, demokratik me'yordan chekinish yo'hud chetga chiqib ketish ro'y berishi mumkinligini asrimizning so'nggi davrdagi rivojlanish amaliyo'ti ko'rsatdi. Fuqarolik jamiyati insonlardagi o'z-o'zini anglash, ularning ob'ektiv

ravishdagi mas'uliyat hissini sezish qobiliyatining yuksalishiga hamohang ravishda shakllanib boradi. Bu jamiyatda shakllangan mamlakatlar fuqorolari siyosiy, ahloqiy va huquqiy madaniyatlari darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadi¹. Ma'lumki, fuqarolik jamiyatining asosi jamoat tashkilotlari isoblanadi va shu bilan bir qatorda, fuqarolik jamiyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri—bu nodavlat tizimdagi barcha jamoat tashkilotlariga a'zolikning ixtiyoriy shaklda bo'lishidir. Bu qoida, **birinchidan**, shu jamiyatdagi demokratiyaning yuqori darajasini namoyon qilsa, **ikkinchidan**, jamiyat a'zolarining ijtimoiy ongi va faolliklari yuksakligini bildiradi.

Davlat – ijtimoiy hodisa bo'lib, jamiyatning harakatlanishida muhim rol o'ynovchi alohida bir tashkilotdir. U har qanday jamiyat siyosiy tizimining bir qismi (element), hokimiyatni amalga

oshiruvchi vositadir. Uning faoliyati jamiyatning hamma sohasiga ta'sir qiladi. U vakolatni halqdan oladi va o'ziga tegishli vakolatni o'zining maxsus tuzilmalari davlat organlari orqali amalga oshiradi. Davlat halq manfaatini ko'zlasa, unga ijtimoiy hayotda, davlat ishlarida, ho'jalik yuritishda erkinlik bersa, tinchlik siyosati yurgizsa, davlat demokratik hisoblanadi va taraqqiyotga sabab bo'ladi. Aksincha, halqning erkinligini cheklasa, taraqqiyotga to'sqinlik qilsa, zo'ravonlik bilan ish olib borsa-reaktsion davlat hisoblanadi. «Davlat» so'zi ko'pincha «mamalkat» so'zi o'rnida ham ishlatiladi. Masalan, ayri hollarda «mamlakatimiz» degan so'z o'rnida «davlatimiz» degan so'zni uchratishimiz mumkin. Davlatning ko'rsatmasi jamiyatning hamma a'zolari – fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shahslar, chet el fuqarolari, mansabdor shahslar, nodavlat tashkilotlari, jamoat birlashmalari uchun majburiydir. Davlat qonun yaratadi va o'zi ham qonunlarga bo'ysunadi. Davlat jamiyat siyosiy tizimida markaziy o'rinni egallaydi. Negaki, u hokimiyatni o'ziga eng ko'p mujassamlashtirgan siyosiy tashkilot bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni echishning eng ko'p imkoniyatlariga ham egadir. SHu tufayli jamiyat siyosiy tizimini tashkil etuvchi boshqa institut va tashkilotlar ham aynan davlat atrofida birlashadilar. «Davlat» keng ma'noli tushunchadir. Davlatning mohiyatini tushunishda uch asosiy nazariy yondashuv mavjud: **ijtimoiy, sinfiy va siyosiy-huquqiy**. Davlat mohiyatini tushunishdagi **1-yondashuvga ko'ra**, davlat umumiy muammolar va ishlarni hal etishning vositasi, u hukmdorlar va halqning o'zaro munosabatini tartibga soladi. **2-yondashuvning mohiyati shundaki**, davlat sinflarning paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan va sinfiy kurash bir sinfnig boshqasini bostirish quroli bo'lib xizmat qiladi. **3-yondashuvning asosi quyidagicha**: davlat jamiyatning va davlatning o'z hayotini tashkil etuvchi huquq manbaidir. Albatta, uchala yondashuvda ham muayyan asos bor. Yangilash bir nazariy qarash boshqalaridan ustun qo'yilib, mutlaqlashtirganda boshlanadi. Demak, davlatni quyidagicha izhlash mumkin. **Davlat** – suverenitetga, boshqaruvning hamda fuqarolar huquq va erkinliklarini hoimoya qilishning maxsus apparatiga ega bo'lgan, shuningdek, huquq normalari (qoidalari)ni yaratishga qodir bo'lgan ommaviy hokimiyatning siyosiy-hududiy tashkilotidir. **Davlat** – butun mamlakat miqyo'sidagi hokimiyatning muhsus boshqaruv va majburlov apparatiga, barcha uchun majburiy qonunlar chiqaradigan va suverenitetga ega bo'lgan yagona siyosiy tashkilotdir. **Davlat** – hokimiyatning bosh instituti. Hokimiyat davlat orqali o'z siyosatini amalga oshiradi. «Hokimiyat», «davlat» va «siyosat» tushunchalari o'zaro juda yaqin bo'lib, bir-birlarini belgilab beradi.

1. Demokratik davlat tushunchasi – bunday davlatda davlat organlarini tashkil qilishda, ularning faoliyatida, mamlakat fuqarolari turlituman yo'llari orqali keng ishtirok etadilar. Fuqarolarning davlat organlarini tashkil qilishdagi ishtiroki qonun yo'li bilan kafolatlanadi va ularning ishtirokiga keng imkoniyatlar yaratadi. Demokratik davlatda inson manfaati, qadr-qimmat, hayoti, so'li i har g` g` narsadan yuqori turadi. Davlat fuqarolarining huquq-erkinliklarini ta'minlash choralarini doimiy ravishda ko'rib boradi. Davlat fuqarolar nazoratida va ularga turli vositalar orqali hisob beradi. Demokratik davlat o'zini-o'zi boshqarish, ko'ppartiyaviylik, ommaviy ahborot vositalarining erkin bo'lishi, fikrlar xilma-xilligiga sharoit yaratadi.

2. Huquqiy davlat tushunchasi – davlat tuzilishi va faoliyatining huquqqa asoslanganligi. Bunda huquqning hukmronligi qonun ustuvorligi, barchaning qonun va mustaqil sud oldida tengligi ta'minlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanadigan, hokimiyat vakolatlarining bo'linish printsiipi asosida tashkil etilgan demokratik davlat. Demak, huquqiy davlatning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- 1) Halq hokimiyatining amalga oshishi.
- 2) Huquqning hukmronligi. YA'ni, shahs huquq va erkinliklarining hech kim, shu jumladan, davlat tomonidan hech qanday holda buzilmasligi.
- 3) Konstitutsiya va qonun ustuvorligi.
- 4) Hokimiyat vakolatlarining bo'linish tamoyili.
- 5) Sud mustaqilligi.
- 6) Inson huquqlariga rioya etish, ularni himoya qilish va ta'minlash.

- 7) Davlat va fuqarolarning o'zaro mas'uliyati.
- 8) Huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning samarali ishlashi.
- 9) Huquqiy madaniyatning yuksak darajada ekanligi.
- 10) Demokratiyaning rivojlanishi va takomillashuvi. Huquqiy davlatning barcha uchun umumiy bo'lgan andozasi yo'q.

Uni har bir davlat milliy davlatcxilik borasida tajribalariga tayanib, halqning zehniyati, qadriyatlari va an'analarni hisobga olib, o'z strategik maqsadlariga mos holda shakllantiradi. Lekin huquqiy davlatcxilikning dunyo tan olgan va umumbashariy qoida – talablariga javob beradigan, biz yuqorida, o'nta tamoyillarni bayon etdik. Bu tamoyillar huquqiy davlatning konstitutsiyaviy asosi. Ular bizning Konstitutsiyamizda to'liq aks etgan. O'zbekistonda huquqiy demokratik jamiyatni qaror toptirish uchun jamiyatni demokratlashtirish zarur. Bunda Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek: 1) An'anaviy mezonga e'tibor berish va u bilan hisoblashish lozim. 2) Avval mamlakat aholisi turmushini yuksaltirish darkor. CHunki turmush ongni belgilaydi. 3) Fuqarolar ongi, tafakkurini o'zgartirish kerak. Turmushning yuksalishi o'z navbatida odamlar ongi va tafakkur tarzini o'zgartirishga olib keladi. 4) Huquqiy demokratik jamiyatga tabiiy yo'sinda, hech zo'riqish va talofatsiz erishishimiz mumkin¹. «Odamlar siyosiy ongi, siyosiy madaniyati, siyosiy faolligi yuksalib borgan sari, davlat vazifalarini nodavlat tuzilmalar va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkazib borishi zarur».

3. Fuqarolik jamiyati tushunchasi – insoning yalpi huquqlari kafolatlanadigan, mafkuraviy plyuralizm ta'minlanadigan jamiyat tuzulishi. Bunda har bir fuqaro, jumladan, O'zbekiston fuqarosi o'z ihtiyori bilan fuqarolikdan chiqishi mumkin. Fuqarolikdan chiqamoqchi bo'lganlar oldiga ma'lum shartlar qo'yiladi, ya'ni ular davlat, jamoa, fuqarolar oldida hech qanday majburiyati qarzdor yoki davlat va harbiy sirlardan voqif bulmasligi kerak. Agar fuqarolikdan chiqishni iltimos

qiluvchi shahs ayblanuvchi sifatida jinoiy javobgarlikka tortilgan bo'lsa yoki unga nisbatan qonuniy kuchga kirgan va ijro etilishi zarur bo'lgan sud hukmi bo'lsa, u fuqarolikdan vaqtincha chiqarilmaydi. Quyidagi hollarda O'zbekiston fuqarosi fuqaroligini yo'qotadi: 1) CHet davlatda harbiy xizmatga, havfsizlik idoralari xizmatiga, politsiyaga, adliya idoralariga yoki davlat hokimiyati idoralariga ishga kirsar. 2) CHet elda yashovchi O'zbekiston fuqarosi 5 yil davomida uzrli sababsiz konsullik hisobida turmasa. 3) Fuqarolikni sohta hujjatlar taqdim etib olgan bo'lsa. Fuqarolikdan chiqarish O'zbekiston Prezidenti vakolatiga kiradi.

Jamiyatning sotsial tarkibiga ta'sir o'tkazuvchi eng muhim ko'rsatkichlari

1. Daromadlar taqsimlanishidagi o'zgarishlar.
2. Iqtisodiy maqom va professional-ta'lim saviyasi bilan bog'liq sotsial qatlamlarning jamiyat qatlamlashuv jarayonida joylashish tarkibining o'zgarishi.
3. Sotsial qatlamlashuvning quyi va yuqori qatlamlarida sotsial harakatchanlik miqyo'slarining o'zgarishi.
4. O'tish davrining dastlabki boskichida sodir bo'layotgan o'zgarishlardan yutib chiqqanlarga nisbatan mag'lub bo'lganlar ko'proq bo'lib chiqadi. SHuning uchun jamiyatning sotsial tabaqalashuvida sodir bo'luvchi moyillarni tushunish davlatning to'g'ri ijtimoiy siyosatni ishlabchiqishining zaruriy shartidir

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: «O'zbekiston», 2001.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. T.: «O'zbekiston», 1996.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir T.3. - T.: «O'zbekiston», 1996.
4. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston», 1999.

5. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot – pirovar maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000.
6. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun Har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001.
7. Karimov I.A. “YUksak ma'niviyat yengilmas kuch” Toshkent. ”Ma'naviyat” nashri 2008
8. Karimov I.A. “O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” Toshkent “O'zbekiston” 2011
9. Aliqoriyev N.S. Umumiy sotsiologiya - T.: 2000.
10. YUnusov K. Sotsiologiya. Andijon.: 1997.

4-Mavzu: Sotsial guruh va sotsial institutlar.

Reja:

1. Sotsial guruhlarining asosiy belgilari va turlari.
2. Sotsiologiyada sotsial institutlar. Sotsial institutlar amal qilishining ob'yektiv va sub'yektiv asoslari.
3. O'zbekistonning hozirgi sotsial taraqqiyoti va o'sish holati.
4. Din sotsiologiyasi.
5. Ta'lim sotsial bilimning tarmog'i va instituti sifatida.
6. O'zbekistonda ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsadi, vazifalari va ro'yobga chiqarish bosqichlari.

Kishilar o'z hayot faoliyatlari davomida birlashadigan guruhlar masalasi nafaqat sotsial psixologiya fanining, balki sotsiologiyaning ham muhim masalasi bilib hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlar, asosan sotsial guruhlar o'rtasidagi munosabatlarda namoyon biladi. Kishilik jamiyatida nihoyatda ko'p turli-tuman jamoalar, uyushmalar, birliklar, tashkilotlar mavjud. Inson butun hayoti davomida goh ehtiyojdan, goh manfaat yuzasidan, goh majburiylikdan, ba'zan o'zi hohlamagan holatda yuqorida ta'kidlangan guruhlariga a'zo bo'ladi va ularning vakili bilib qoladi. Mana shu kishilik jamoalarini qandaydir mezon (belgi, xususiyat) bilan nisbatan ma'lum guruhlariga ajratish - sotsiologik taxlilning g'oyat muhim va jiddiy masalasidir. Oldindan shuni qayd qilib o'tish lozimki, garchi «sotsial guruh» termini sotsial tadqiqotlarda keng ko'lamda qo'llanilsa ham, lekin sotsiologik tushunchalar kategoriyasiga muvofiq keladigan maqomga va nazariy asosiga ega emas. Bu tushuncha ijtimoiy fanlar doirasida yaqqol kategoriyali xususiyatga ega va ijtimoiy munosabatlardagi o'ziga xos sub'ektni aniqlash uchun ishlatiladi. «Guruh» tushunchasi ijtimoiy fanlar orasida ikkita ma'noga ega. Bir tomondan, u biror bir umumiy belgilarga qarab kishilarni ma'lum toifalarga ajratilganda qo'llaniladi (ko'pincha statistikada, demografiyada). Ba'zan bu ma'noda «guruh» termini psixologiya fanida ham ishlatiladi. Masalan, test sinovlari natijalariga qarab, kishilarni u yoki bu guruhlariga ajratish mumkin.

Ikkinchi tomondan, hamma ijtimoiy fanlar doirasida guruh deganda, real mavjud kishilar birligi tushuniladi. Bu holatda odamlar umumiy belgilar, faoliyatlarining xilma-xilligi yoki biror shart, holatlar bilan birlashadilar va ma'lum ma'noda o'zlarini mavjud birlik vakili ekanliklarini his qiladilar. Masalan, talaba o'zini talabalar guruhining a'zosi sifatida his qiladi.

Ilmiy adabiyot bilan tanishish «sotsial guruh» terminini, birinchidan, juda keng qo'llanilayotganligini, ikkinchidan turli hodisalarga nisbatan ishlatilayotganligini ko'rsatayapti, qaysi nuqtai nazar qarashlaridan qat'iy nazar, konkret ijtimoiy fan vakillari guruhlarini sotsial-iqtisodiy, sotsial-demografik, sotsial-psixologik va boshqa guruhlariga ajratadilar.

Guruh – bu xatti-harakatlari rasmiy va norasmiy institutlar tomonidan boshqariladigan, ma'lum norma va qadriyatlarga ega bo'lgan, boshqa birliklardan o'z xususiyatlari bilan farq qiladigan, bir-birlari bilan ijtimoiy munosabatlar sistemasi bilan bog'langan kishilar yig'indisidan iborat bilgan sotsial birlikdir.

Guruhga xos xarakterli xususiyatlar quyidagilar: guruh soni, ichki tashkilot, ya'ni institutlar, nazorat shakllari, faoliyat namunalari, norma va qadriyatlar; farq qiladigan xususiyatlari va boshqalar.

Guruh soni deyilganda, mavjud birlikni hajm jihatdan tashkil etadigan a'zolar yig'indisi tushuniladi, hozirgi kungacha sotsiologiyada a'zolar soni qancha bilishi kerakligi haqida aniq bir to'plamga kelingani yo'q. Bu to'g'risida guruh turlari haqida so'z ketganda gapirib o'tiladi.

Guruh o'z soni va a'zolari sonini chegaralashi yoki chegaramasligi mumkin. Mana shu asosga ko'ra guruhlarini «berk» guruhlar, ya'ni yangi a'zolarini qabul qilishda aniq mezon qo'yadigan guruhlar; chegaralangan guruhlar, ya'ni guruh a'zolariga qabul qilish mezoni kam talabchanlik bilan qabul qilinadigan guruhlar. SHuningdek, nihoyat xohlagan kishi ko'rishi mumkin bo'lgan ochiq guruhlar va bu guruhlarda a'zolariga nisbatan aniq talablar ko'yilmaydi,

ko'pincha guruhlar a'zo qabul qilish va a'zolari guruhdan chiqishi uchun aniq talab qo'yadi. Buning natijasida guruhning bir xilligi va uning ta'sir doirasi taminlanadi.

Guruhning paydo bo'lishi uchun ichki tashkilot, ya'ni institutlar, nazorat shakllari, faoliyat namunalari bo'lishi kerak. SHuning uchun ham o'z shaxsiy tashkilotiga ega bilmagan, faqatgina kontaktlar (aloqalarga) asoslangan erkin sotsial birliklar guruh deb atalmaydi.

Guruh o'zining shaxsiy norma va qadriyatlariga, ya'ni birlashish markaziga ega bo'lishi kerak. Bularga g'oyalar, ramzlar, shiorlar, maqsadlar, moddiy predmetlar va boshqalarni kiritish mumkin. Bular guruhda kishilarni guruhga mansublik va birlashish hissini uyg'otish va rivojlantirish uchun zarur.

Bu qadriyatlar asosida guruhda «biz» so'zi bilan ifodalanadigan birlik hissi paydo biladi. Bu his kishilarni birlashtiradigan psixik (ruhiy) aloqa bo'lib hisoblanadi.

Nihoyat, guruh o'zining shaxsiy farq qiladigan xususiyatlariga ega bo'lishi kerak. Bular yordamida guruh boshqa sotsial birliklardan farq qiladi. Bunday xususiyatlar avvalo, bir hududda yashash, alohida ritual harakatlar, til, mafkura va boshqalar hisoblanadi.

Bu 4 shart juda ko'p guruhlarini ta'riflash uchun qo'l keladi. Guruhlarni tasniflash (klassifikatsiya qilish) vaqtida bu to'g'rida to'xtalib o'tamiz. CHunki bu shartlar nisbiy harakterga ega. Bular ko'pgina guruhlarini qanoatlantirsa ham ba'zi guruhlarini taxlil qilish vaqtida to'g'ri kelmasligi mumkin.

Guruhlar eng avvalo miqdor jihatdan katta va kichik guruhlariga bo'linadi. Sotsiologiya va sotsial psixologiya fanida katta sotsial guruhlar o'zining aniq ta'rifiga ega emas. Umuman katta sotsial guruh deganda, a'zolar soni ko'p bo'lgan kishilar guruhlarini tushuniladi. Katta sotsial guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- a'zolar sonining ko'pligi;
- yagona hududning mavjud emasligi;
- a'zolar o'rtasidagi aloqalarning asosan ommaviy aloqa vositalari orqali o'rnatilishi;
- guruh tuzilishining murakkabligi, aniqroq qilib aytganda, bu guruhlar ko'p rasmiy va norasmiy, uyushgan va uyushmagan guruhlarini o'z ichiga oladi.

Katta guruhlar ikki turga bo'linadi.

1. Tasodifiy, stixiyali paydo bo'ladigan va qisqa vaqt mavjud bo'ladigan guruhlar. Bularga olomon, xaloyiq (publika), auditoriya va boshqalarni kiritish mumkin.
2. Tarixiy rivojlanish natijasida vujudga kelgan va jamiyat ijtimoiy munosabatlari tizimida ma'lum o'ringa ega bilgan birliklar. Bu turdagi guruhlariga sotsial sinflar, turli etnik guruhlar (ellat, xalq, millat), kasbiy guruhlar, jinsiy va yoshga oid guruhlar (yoshlar, ayollar, keksalar) va boshqa guruhlarini kiritish mumkin.

Katta sotsial guruhlarda kichik guruhlarda yo'q bo'lgan xatti-harakatni boshqarib turadigan o'ziga xos kuch mavjud. Bu huquqlar, urf-odatlar va an'analardir.

Katta guruh bilan kichik guruh o'rtasida o'rta guruh ham bor. Ammo guruh muammosi bilan shug'ullanayotgan sotsiologlar fikricha, o'rta guruhlar, ularning strukturasi, aloqasi, unda bo'ladigan hodisa va jarayonlar mohiyat jihatdan kattaroq guruhlariga xosdir. Kichik va katta guruhlar o'rtasidagi farqni kichik guruhning yiriklashuvi va uning katta guruhga aylanishi jarayonida ko'rish mumkin. Masalan, bir yoki bir nechta taniqli kishilar atrofida birlashgan, 40-45 kishidan iborat partiya kichik guruhdir, chunki bu guruh vakillarining shaxsan bir-birlarini tanishlari (bilishlari) kichik guruhga xos bilgan xususiyatni beradi. Kichik guruhlar deganda, ko'pi bilan bir necha o'nlab a'zolaridan iborat bo'lgan kam sonli guruhlar tushuniladi. Bu guruhlar ko'pincha samimiy do'stona munosabatlarda biladi, guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita o'zaro aloqalar ustun turadi, guruh a'zolari o'rtasidagi munosabatlar norasmiy institutlar yordamida tartibga solinadi. Bundan tashqari, maxsus vazifalarni bajarishga mo'ljallagan, yuqori darajada shakllagan kichik maqsadli guruhlar ham mavjud. Bu guruhlarda a'zolar o'rtasidagi munosabatlar maxsus xizmat ko'rsatmalari bilan tartibga solinadi. YAshirin ishlayotgan partiya yacheykasi bunga misol bo'la oladi. Kichik guruhlariga oilani, do'stlarni, qo'shnilarni, ishlab chiqarish brigadasini va boshqa guruhlarini kiritish mumkin.

Kichik sotsial guruhlarning turlari juda ko'p. Ular turli mezonlarga qarab turlarga ajratiladi. Guruh munosabatlari tuzilmasiga qarab kichik sotsial guruhlar rasmiy va norasmiy guruhlarga, a'zolar o'rtasidagi munosabatlarning yaqinligiga qarab esa birlamchi va ikkilamchi guruhlarga, guruhga a'zo bo'lish va bo'lmasligiga qarab a'zoli va referent guruhlarga bilinadi. Sanab o'tilgan guruhlarni birma-bir ko'rib chiqamiz.

Rasmiy va norasmiy sotsial guruhlar. Guruhlarni bunday tarzda turlarga bo'lish birinchi bo'lib amerikalik sotsiolog E. Meyo tomonidan taklif qilingan edi, guruhlarni rasmiy va norasmiy guruhlarga ajratish asosida guruh munosabatlarining tuzilmasi yotadi.

Rasmiy guruhlar - bu huquqiy statusga ega bo'lgan sotsial institut, tashkilot qismi hisoblanadigan mavjud institut, tashkilotdagi mehnat doirasida aniq maqsadga ega bo'lgan sotsial guruhlardir.

Rasmiy guruhlarga quyidagi belgilar xos: aniq va ischil maqsad, iyerarxiyaga asoslangan aniq funktsiyalar, ma'lum qoidalarga muvofiq keladigan huquq va burchlar, a'zolar o'rtasidagi rasmiy munosabatlar, guruh faoliyatini nazorat qiladigan rasmiy institutning mavjud bilishi va boshqalar.

Rasmiy guruhlarda guruh maqsadlari, funktsiyalari xatti-Harakat qoidalari, hatto a'zolik shartlari maxsus hujjatlarda (dastur, instruktsiya, qonun va boshqalar) qayd etilgan biladi.

Rasmiy guruhlarga siyosiy partiyalar, davlat, diniy va boshqa tashkilotlar kiradi. SHuningdek, ishlab chiqarish kollektivi, maktab sinfi, sport komandasi va boqalarni kiritish mumkin.

Rasmiy guruh - bu aniq sotsial guruh, jamiyat sotsial tuzilmasining elementidir. U ob'yektiv holda mavjud. Uning strukturasi va xatti-Harakat shakllari keng miqyosdagi guruh yoki jamiyat tomonidan boshlanadi. Indivud rasmiy guruhga a'zo bilar ekan, o'zining shaxsiy sifatlarini yo'qotadi va rasmiy guruh tashkiloti doirasidagi u yoki bu rollarni bajaruvchi kishiga aylanadi.

Rasmiy guruhlar ham rasmiy (korxona, brigada kasaba uyushmasi, jamoat va davlat tashkiloti), ham rasmiy struktura tomonidan tan olinmagan, ya'niy norasmiy (yashirin tashkilot, norasmiy guruh va hokazo) bilishi mumkin.

Norasmiy guruhlar, ko'pincha bunday guruhlar «psixologik guruhlar» yoki «sotsial psixologik guruhlar» deb ataladi. CHunki bu guruhlarning tashkil topish zaminida guruh a'zolari o'rtasidagi psixologik, hissiy munosabatlar yotadi. Norasmiy guruhlarning paydo bilishida vaziyat va umumiy mafaatlari majmui muhim rol o'ynaydi. SHuning uchun ham bu guruhlarni ba'zan, manfaat yuzasidan tuzilgan guruhlar ham deb atashadi. Odamlar ehtiyojlari turli-tuman bilganligi sababli norasmiy guruhlar mavjud.

Norasmiy guruh rasmiy guruhga qaraganda boshqacha tuzilishga ega. Agar rasmiy guruhda guruh sotsial strukturaning yuqori organlar va hatto jamiyat tomonidan tuzilsa, norasmiy guruhlar esa shaxsiy asosda, ya'niy uni tashkil etadigan individlar tashabbusi bilan tuziladi. Tashabbuskor kishilar bu guruhda faol rol o'ynaydilar va o'z-o'zidan guruhda a'zolarining ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat beradigan xatti-Harakat tizimi rivojlanadi.

Referent va a'zoli guruhlar Kichik guruhlarni o'rganishning jihatlaridan biri bilib, «referent guruh» termini amerikalik sotsial psixolog Mustafu SHerif tomonidan kiritilgan. «Referent guruh» termini (inglizcha so'z, «mansub bilish» degan ma'noni anglatadi) individ ongli ravishda kiradigan sotsial guruhlarga (iqtisodiy, siyosiy, madaniy, kasbiy) nisbatan ishlatiladi.

SHaxsning «guruh normalariga» munosabati belgilariga muvofiq guruhlar referent guruhlar yoki «etalonli» (o'lchovli) guruhlarga bilinadi. Referent guruhlar, kichik guruhlar hamda katta guruhlar - sinf yoki ijtimoiy tabaqa bilishi mumkin.

«Referent guruh» termini to'rt xil ma'noda qo'llaniladi:

1. Indivud xatti-harakati uchun namuna, etalon yoki mezon bilib xizmat qiladigan guruh.
2. Indivud o'z harakatlarini shu guruhga yo'naltiradigan guruh.
3. Indivud a'zo bilishiga intilayotgan guruh.
4. A'zolarining qadriyat va fikrlari bevosita shu guruh a'zosi bo'lmagan kishi uchun o'ziga xos taqqoslash o'lchovi, sotsial «o'lchov doirasi» sifatida xizmat qiladigan guruh.

Real hayotda «referent guruh» nazariyasi shaxsning turli sotsial muhitlarga moslashuv jarayonida, sotsial Harakatlarni o'rganishda qo'llaniladi.

Referent guruhlar real va ideal guruhlarga bo'linadi. Real referent guruhning shaxsga qulay sotsial norma va qadriyatlarni egallashi uchun etalon bo'lib xizmat qiladigan alohida kishilar yoki kishilar birligidir.

Ideal referent guruh - bu ma'lum bir guruhning qadriyatli va normativ yo'l-yo'riqlarining inson ongida aks etishidir. SHaxs bu guruhga o'z tasavvurlari va Harakatlari bilan moslashishga harakat qiladi.

Masalan, muhandis o'zini real hayotda muhandislar guruhiga mansub deyish bilan birga o'zini guruh sifatida mavjud bo'lmagan «ma'naviy elita»ga mansub deb hisoblaydi.

Sotsiologiyada sotsial institutlar. Sotsial institutlar amal qilishining ob'yektiv va sub'yektiv asoslari.

Sotsial institut (lotincha—institutum, ruscha lug'aviy ma'nosi- ustanovleniya, o'zbekcha ma'nolarda, birinchidan, nizom, qoidalar yoki ularning to'plamini, ikkinchidan, mahkama, muassasalarni bildiradi). Sotsial institutlar yoki institutsional sotsiologiya maxsus nazariy yo'nalishdir. Sotsiologiyaga sotsial institut tushunchasi huquqshunos fanlaridan kirib kelgan. YUrisprudentsiyada sotsial institutlar deyilganda, ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni idora qiladigan huquqiy normalar (merosho'rlik, mulkka egalik, oila va nikoh institutlari) tushuniladi.

Instituttsonal sotsiologiya – ijtimoiy hayotni tashkil etishning va idora etishning (boshqarishning, regulyatsiya qilishning) barqaror shakllarini o'rgatuvchi sohadir.

Sotsial institutlarni konkret tashkilot va guruhlardan farqlash lozim. YUzaki ko'rinishda, sotsial institut muayyan vazifani bajaruvchi odamlar, muassasalar, idoralar majmui sifatida gavdalanadi. Mazmuniga ko'ra esa sotsial institut va shaxslarning konkret vaziyatlarda amal qiladigan maqsadga muvofiq, rasmiy va norasmiy, barqaror, standartlashgan tamoyil, normalar, o'rnashmalarini bildiradi.

Sotsial institut, qisqacha ta'rifda, odamlar sotsial tashkillashgan va regulyatsiya qilinadigan faoliyatlarni anglatadi. Sotsial institutlar xatti-harakatining nisbatan barqaror shakl namunalarini, avloddan-avlodga o'tuvchi an'analar, odatlarning qayta takror hosil qilinishini ham ta'minlaydi. Sotsial strukturaga kiruvchi har bir sotsial institut muayyan ijtimoiy ahamiyat vazifalarni ado etish uchun tashkil topadi, har bir sotsial institut faoliyat maqsadi, unga erishishni ta'minlovchi konkret funktsiyalar, ushbu institutga xos bilgan sotsial pozitsiya va rollar, shuningdek, maqsadga muvofiq, kerakli xatti-harakatni rag'batlantiruvchi va deviant (og'ma) xatti-harakatlarga qarshi qaratilgan tazyiqlar (sanktsiyalar) tizimi bilan tavsiflanadi.

Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, huquqiy va xalqaro sohalariga xos bo'lgan sotsial institutlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Siyosiy institutlar muayyan hokimiyat majudligini, iqtisodiy institutlar esa moddiy ne'matlarning ishlab chiqarilishini, taqsimlanishini ta'minlaydi. Jamiyatning muhim institutlaridan biri oila hisoblanadi. Uning faoliyati (ota-onalar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi tarbiya usullari) huquqiy va ijtimoiy normalar bilan belgilanadi. Bundan tashqari jamiyatda bir qator ijtimoiy- madaniy institutlar (maorif, sog'liqni saqlash tizimlari, madaniy-tarbiyaviy muassasalar, fan va din institutlari) amal qiladi.

Demak, sotsial institutlarning eng muhim quyidagi turlari mavjud:

1. Oila – jamiyatning muhim institutlaridan biri.
2. Ijtimoiy-madaniy institutlar.

Sotsial institutlar sotsial muhit bilan o'zaro ta'sirda biladi. Bu o'zaro ta'sir normal tarzda, shuningdek normaning buzilishi sharoitida ham bilishi mumkin. Har qanday real jamiyatda normativ tartibotga bo'ysunmaydigan anomik hodisalar bilishi tabiiydir.

Amal qilish doirasi va vazifalariga qarab sotsial institutlarning quyidagi ko'rinishlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Relyatsion yozma ma'lumotlarga institutlar. Bu institutlar jins va yoshdan tortib to kasb-mashg'ulot turi va qobiliyati mezonlariga asosan jamiyatning rolga oid tarkibini aniqlab beradi.

2. Regulyativ (idora etish) sotsial institutlari. Bu institutlar shaxsiy maqsadlarning jamiyatda amal qilib turgan normalariga daxlsiz holda amalga oshish chegaralarini va bu chegaradan chiqib ketilganda qo'llaniladigan sanksiyalarni (bunda sotsial nazoratning hamma mexanizmlari ham kirib ketadi) belgilab beradi.

3. Integrativ (uyg'unlashtiruvchi) sotsial institutlar. Bu institutlar bir butun tuzumga jamiyat manfaatlarini qondirishga ma'sul bilgan sotsial rollarni ifodalaydi.

4. An'anaviy sotsial institutlar. Bu sotsial institutlar odat, marosimlar va qarindosh-urug'chilik tomonidan qat'iy belgilangan normalar bilan bog'liqdir.

5. Madaniy sotsial institutlar. Din, san'at, adabiyot bilan bog'liq muassasalar.

Institutsional sotsiologiyada sotsial institutlarning bajaradigan asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

a) jamiyat a'zolarini takror ishlab chiqarish, qaytadan tiklash;

b) sotsializatsiya (individda ijtimoiy ahamiyatli bilgan qadriyat va normalarni yetkazishning turli xil shakllari);

v) ishlab chiqarish va taqsimot;

g) tartibga rioya qilish va axloqni saqlab turish.

Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichi unga mos bilgan muayyan sotsial institutlar amal qilinishini taqozo etadi. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasi tomon qadam tashlayotgan mustaqil mamlakatimizda yangi maqomga monand bilgan sotsial institutlar shakllanish jarayoni ro'y bermoqda. Bular iqtisodiy sohada - bozor iqtisodiyoti amal qilishiga xizmat qiladigan sotsial institutlar;

siyosiy sohada - demokratik hokimiyat turli bo'g'inlari faoliyatini ta'minlovchi sotsial institutlar hamda jamiyat barcha jabhalarida yangi jamiyat tarziga hozirlovchi turli xil sotsial institutlardir. Prezident Islom Karimov izchil tadbiri qilayotgan kontseptsiyaga muvofiq yangi sotsial institutlar an'anaviy sotsial institutlarga mutlaqo qarama-qarshi qo'yilmasdan, balki jamiyatimizning o'tmishi, hozirgi kuni va kelajagi vorisligini ta'minlashga xizmat qiladigan, jamiyatdan begonalashmagan, mamlakatimiz mintaqasiga mos keladigan sotsial institutlar faoliyatiga yo'l ochib berilmoqda.

Din sotsiologiyasining shakllanishi M. Veber nomi va ilmiy faoliyati bilan bog'liq.

Sotsiologiya fanining asoscilaridan biri hisoblangan nemis olimi M. Veber ijodida dinni sotsiologik tahlil qilish markaziy o'rinni egallaydi. Barcha dinlarni inkor qilib, ularni halq uchun af'yun, deb e'lon qilgan Marks ta'limotidan farqli o'laroq, Maks Veber din va jamiyat munosabatini tahlil qilar ekan, umuman, din to'g'risida emas, muayyan davrdagi muayyan din yoki diniy oqim to'g'risida fikr yuritadi. Maks Veberning fandagi eng katta hizmatlaridan biri, uning hristian dinidagi protestantlik mazhabining iqtisodiy taraqqiyotga o'tkazgan ta'sirini kashf etishida bo'ldi. Uning nazariyasiga ko'ra, boylikni, boylik ortirishga intilishni uncha hushlamaydigan hristian dini mazhablari iqtisodiy taraqqiyotga muayyan darajada to'siqlik qilganlar. Boylikni hudoning ne'mati, unga intilishni esa bandalarning burchi deb talqin qiladigan protestantlik esa iqtisodiy taraqqiyot va kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga kuchli turtki beradi. Veber talqinida, protestantlik kapitalizm vujudga kelishidagi asosiy sabablardan biri edi. Veber izdoshlari uning fandagi hizmatlarini ko'klarga ko'tarib maqtashdi. Uning hizmatlarini e'tirof etish bilan birga, shuni ham ta'kidlash lozimki, u iqtisodiy taraqqiyotga faqat bir diniy mazhab – protestantlikning o'tkazgan ta'sirini keng tadqiq qildi. Dinlarni tahlil qilar ekan, M. Veber ular sanoat kapitalizmi rivojlanishiga g'ov bo'lmoqda, degan xulosaga keldi. Moliyaviy munosabatlarga cheklovlar qo'yish, ijtimoiy hayotga passiv munosabatini targ'ib qilish orqali bu dinlar, M. Veber fikricha, ijtimoiy taraqqiyotga to'siqlik qiladi. Uning talqinida hristian dini, ayniqsa protestantlik mazhabi hayotdagi adolatsizlikni passiv kuzatib o'tirmay, uni bartaraf qilish uchun faol kurashga chaqirish orqali ijtimoiy taraqqiyotga katta turtki beradi.

Islom dinidagi oqimlar, mazhablar, yonalishlar turlicha bo'lib, ularning barchasi faqatgina o'zlari mansub bo'lgan mazhab yoki yonalish haqiqiy islom dini ekani, boshqalar esa

yo'ldan adashganlar, deb da'vo qilishadi. Boshqa dinlarda bo'lgani kabi islomda ham aqidaparas (fundamentalistik) va mo''tadil oqimlar o'rtasida kurash borgan. Aqidaparast oqimlarning vakillari dinni ilk paydo bo'lish davridagi holatga qaytarmoqchi bo'ladilar. Aslida esa bu g'oyalar mavjud tuzumdan norozilik alomati bo'lib, ijtimoiy taraqqiyot yonalishini orqaga burish uchun urinish ifodasidir.

Ahloq sotsiologiyasining mohiyati

Ahloq muayyan halqning atrof muhitga, kishilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlari sifatida, bir jihatdan, mahalliy-milliy hususiyaga ega bo'lsa, ikkinchi jihatdan, millatning umumjamiyat talablariga uyg'un muvofiqligini ta'minlovchi umuminsoniy xususiyatga ham egadir. Ahloq va ijtimoiy munosabatlar uchun mushtarak manbalardan biri, tabiiyki, til hisoblanib, u ijtimoiy ahborotni saqlovchi, ifodalovchi va etkazuvchi muhim vosita bo'lib, kishilar hatti-harakati, fe'l-atvori (ahloqiy ta'sir-tazyiq, ishontirish, tushintirish, rag'batlantirish, jazolash va h.k.) boshqarish omilidir. Til muloqot kaliti-ijtimoiy munosabatlarning tarixiy-tabiiy mahsulidir. Ahloq va jamoatchilik fikri hodisalarining bog'liqligi insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichi va undan keyingi darvarlarida namoyon bo'la boshlagan bo'lib, u qabila hamda elatlar maishiy va ijtimoiy ongida o'z ta'sirini o'tkaza boshlagan.

Maishiy hayot doirasida ahloq asosan quyidagi yonalishlarda namoyon bo'lgan:

a) munosabatlar; v) faoliyat. Ahloqiy sifatlar insonning hatti-harakatlarida namoyon bo'lib, uning gnoseologik, iqtisodiy va ijtimoiy kelib chiqishi, hozirgi mavqei va ahloqiy qarashlariga ishora va guvohlik berib turgan. Ahloqiy sifatlar yoki hatti-harakatlar ilk kishilik tarixi, ya'ni insoniyatning zaminga dastlabki qadamlar qo'yilishidan shakllanish bosqichiga kirgan va shu boisdan har bir halq, u o'ziga xos va betakrordir. Huddi shuningdek, millat va elatlar ijtimoiy ongning muayyan holati hisoblanmish jamoatchilik fikri ham o'zining shakllanish manbalarining salmog'i, real kuchga aylanish sur'ati, uyushqoqlik darajasi, hissiy-emotsional potentsiali hamda mantiqiy-intelektual asoslariga ko'ra milliy, iqlimiy, mahalliy hamda regional o'ziga xosliklarga egadir. Ahloq asrlar davomida odamlarni jamoaga, uyushuvga, boshqalar manfaatini shahsiy manfaatlardan yuqori qo'yib, yondashuvga undab kelgan. Bu hususda ulug' donishmandlar ibratli fikr-qarashlarni ilgari surganlar. Hazrati Bahovuddin Naqshbandiy aytar edilar: "Har kim 1 Saifnazarova F. Oila – jamiyat tayanchi. "Qonun himoyasida". Sharq ahloq qoidalari nafaqat shahsni uyushuvga undaydi, balki uyushgan holda ham kishining shahs sifatida bir butun barqaror turmog'i, jamoaviy integratsiya doirasida ham ruhiy botiniy yahlitligi saqlanmog'i zarurligi, umumiy bir butunlik ko'plab serjilo va mustaqil yahlitliklar yig'masidan iboratligini yorqin ifodalaydi. Jamoada shahs bir butunligim emirilmaydi, umumlashtirishlar negiziga qurbon etilmaydi, balki mantiqiy muvofiqlik mezon doirasida uyg'un birlashuv jarayoni tabiiy ravishda amalga oshiriladi. Ayni chog'da shuni e'tiborda saqlash kerakki, har qanday uyg'unlashuv o'lchovsiz, chegarasiz bo'lmasligi, har bir harakatda mezon hissi va aqliy hushyorlik bo'lishi halqimiz fe'l-atvoriga xos an'anaviy belgidir. Jamoada o'zlikni anglash, ammo unda gegemonlik huquqini talab etmaslik, maqsadga intilishda kamtar va kamsuqumlik daholarimiz ilgari surgan muqaddas shiorlardan edi. Hazrat Bahovuddin Naqshbandiy uqtirgan: "Xilvat dar anjuman (anjumanda xilvat yo'hud jamoada o'zlikda qolish), safar dar vatan (vatanda safar, yo'hud o'z o'lkangda mutloq emasliging, bu fano zamonda mehmonligingni doimo his etishing) va zohirda halq bilan, ammo botinda haq bilan bo'lish" hususidagi o'gitlari fikrimizning isbotidir. Movarounnahr halqlari ahloq tizimi jamoatchilik fikrining salmog'ini, uning haq va islom qoidalarga nechog'li muvofiq kelishiga bog'liq ekanligini alohida qayd etadi. SHu jamoa a'zolarining to'g'ri va halolligi gunoh ishlardan. Qanchalik o'zlarini forig' tuta bilishlari bilan ham o'lchanishiga e'tibor qaratadi. Ayni chog'da jamoa a'zolari gunoh yo'lga kimgudek bo'lsalar, ularni tarbiyalash ishidan bo'yin tovlamaslik zarurligi ham uqtiriladi. "Bu toifa ahdidan har Kim bir gunoh qilsa, unga chora-bor, biroq undan yuz o'girish ravo emas"2. Hazrat Bahovuddin Naqshbandiy ayni chog'da ahloqning buyuk qudrati va salohiyati, uning cheksiz imkoniyatlariga yuksak baho beradi. Halqni ayblash noto'g'ri va behuda ish ekanligini uqtiradi. Mabodo, el-ulus to'g'ri ahloq izidan va hatto haq yo'lidan adashgan holda ham unga

tushunish ko'zi bilan qaramoq lozimligi, halqni bevosita emas, bilvosita usullarda tarbiyalamoq joizligini tayinlaydi.

Ulug' hazrat yana bir o'rinda "SHirk (dinga rioya etmaslik) umum, ya'ni oddiy halqdan kechirimlidir, ammo husus (xos bandalardan) kechirimli emas", deya har bir hatti-harakat uchun shahsiy mas'uliyat hissining oshirilishiga da'vat etadi. Zero, inson bir umr shakllanadi, tarbiyalanib boradi. Aslida inson o'z hayotini butun umr davomida ma'qulroq tartiblarga tushirish, jamiyat talablariga muvofiqroq yonalishlarga solish tashvishlari bilan yashab o'tadi. SHu boisdan ham jamoatchilik fikri ahloqiy qarashlari, talab va yoriqlariga har jihatdan bog'liq bo'lib keladi. Jamiyat jamoatchilik fikri orqali shahs zimmasiga ijtimoiy tuzum, shakllangan ahloqiy qarashlar, an'ana va urf-odatlar mantig'idan kelib chiquvchi ko'pgina talablar, sa'y-harakatlar, ish yuritish, turmush tutishda qator majburiyatlarni hisobga olish mas'uliyatini ham yuklaydi. Ahloqiy qarashlarning jamoatchilik fikri xosil etish imkoniyatlari qanchalik katta bo'lsa, uning ommaga ta'sir doirasi shunchalik teran va ta'sirchan bo'ladi. SHu boisdan ham har bir ahloqiy talab va qoida jamiyat tomonidan to'la ma'qullangan va o'zlashtirilgan bo'lishi zarur. SHahsning jamiyat hayotiga bo'lgan ishtiroki qanchalik yuqori bo'lsa, uning ahloq tizimida ijtimoiy mas'uliyati va vazifalari salmog'i ham shunchalik katta bo'ladi. SHahsning ijtimoiylashuv jarayoni esa mehnat, faoliyat bilan chambarchas bog'liqdir. Insoniyatning ongli faoliyati boshlangan ilk davrlarda insonning tashqi dunyo bilan bog'liqligini anglatuvchi ilk mafkuraviy yonalish totemizm, ya'ni ibtidoiy jamoa kishisining o'z kelib chiqishini turli xil hayvon-qushlarga olib borib taqash nuqtai nazari chuqur ildiz otdi. Bu xususiyat har xil elatlarda turlicha namoyon bo'lib, tegishli hayvonlarda o'z o'tmishini ko'rish, shu hayvonlar bilan bog'liq tassavvur, ramzlar, odat hamda irimlar tizimini ham yuzaga keltirdi. Masalan, hindlarda sigir, qozoqlarda uchqur ot, inglizlarda burgut, o'zbeklarda afsonaviy humo qushi va h.k. Totemizm halqlarning tashqi dunyo bilan bog'liq ildizlarini izlash hohish-istaklari, tabiat bilan uyg'unlashuv, undan himoya izlash, hamkor topish intilishlaridan guvohlik beradi. Bu hususda kengroq ma'lumotlar maxsus adabiyotlarda atroflicha bayon etiladi. Totemizm halqlar ma'naviyatining shakllanishida muhim bosqich hisoblanib, u ilk mafkuraviy silsila sifatida elatlarning etnik jihatdan o'zo'zini anglash qobiliyati hamda etnik asoslardagi jamoatchilik fikrini tarkib toptirishda katta ahamiyat kasb etadi. Bu davr ma'naviyatida ahloqiy qoidalar garchi qog'ozlarda ifodalanmagan bo'lsa-da, urug' umumiy qarashlarida muhrlangan og'zaki yo'sinda ifodalanuvchi barcha ahloqiy talablar so'zsiz va bekamu-ko'st bajarilib borishi bilan e'tiborlidir. SHu boisdan ham urug' tarkibida jismonan o'z-o'zini saqlash instinkti va sa'y-harakatlari bilan bir paytda jamoa umumiy fikrining mo'tadil saqlanib turishi, turli antagonistik qarashlar avj olib ketmasligining oldini olish uchun ham muayyan mafkuraviy ish doimiy tarzda olib borilgan. Jamoa tarkibidagi kishilarning ana shunday ahloqiy faoliyati boshqa ijtimoiy tashkiliy mehnat turlaridan ajralib turgan va ahamiyati jihatidan quyi mavqelarda bo'lmagan. Patriarhat tuzumning patriarhat tuzum bilan almashinuvi jamoatchilik fikridagi ahloq mohiyatini ham tubdan o'zgartirib yubordi. Iste'mol munosabatlaridan ishlab chiqarish munosabatlariga, taqsimotda adolat va tenglik shart-sharoitlaridan ne'matlarni o'zlashtirishdagi tengsizlik holatlariga o'tilishi patriarhat hukmronligi davriga tamomila chek qo'ydi. Ahloqiy qarashlar manzarasi ham tubdan o'zgarib, ota obrazi ilohiylashtirila boshlandi, otaga si inish, otaga g' hizmat, izzat-ikrom chegaralari kengaydi. Ko'photinlik, qullar va cho'rilar asrash, erkaklarning ro'zg'or tashvishlaridan uzoqlashuvi, urug' tarkibidan erkak boshcxiligida alohida oilalarning ajralib chiqqa boshlashi, urning oiladagi hukmron mavqey va boshqalar shular jumlasidandir. Tabiiyki, patriarhat ahloq qoidalarining jamiyat hayotida mustahkam o'rnashuvi uchun yana ming yillab vaqt kerak bo'ldi. SHu o'rinda ta'kidlash joizki, ayrim halqlar, hususan, o'zbek halqi o'z ma'naviyati mazmunida patriarhat va patriarhat davrlari asoratlarning eng yahshi an'analarini saqlab qola bilgan. Ayniqsa, millatimiz ma'naviy olami zamirida bir yo'la ikki madaniyat – ayo'llar hamda erkaklar madaniyati alohida-alohida amal qilib kelgani, ularning bir-biriga uzviy bog'liqlikda bo'lgani holda, ayni chog'da nisbatan mustaqil saqlanib va rivojlanib kelganligi fikrimizning dalilidir. Ayo'llar madaniyati erkaklarniki bilan bir xil zamon va makon doirasida harakat qilganliklariga qaramay hududiy (ichkari va tashqari hovli), mazmuniy (o'ziga

xos ahloqiy nuqtai nazarlar), ramziy (urf-odat, irim-rasm-rusmlar) jihatlariga ko'ra farqli rivojlanib kelganlar. Istiqomat va faoliyat makoni bo'lgan ichkari hovli ayo'llar ma'naviyati to'laqonli namoyon bo'ladigan joy vazifasini, shuningdek, ijtimoiy ehtiyoj va iste'mol talablariga muvofiq madaniy ishlab chiqarish ko'rinishlarini ham yaqqol ifodalab kelgan. Bu hususda muayyan kamolot darajasida ekanligi e'tirof etilgan o'zbek ayo'llar she'riyati, musiqasi, ayo'llar karakteriga xos chanqovuz, dutor kabi musiqa asboblari, kashtacxilik, gilamdo'zlik, so'zana, zardo'zlik singari **kasanachilik** san'at turlarining ichkari hovlida ayo'llarimiz qo'llari va qalbidan yaratilganligi fikrimizning guvohidir. SHuningdek, farzand tarbiyasida ichkari hovli kichik yoshli bolalarning hayotga ahloqan benuqson etkazilishida, komil insonlar bo'lib etishuvida mustahkam zamin vazifasini ham o'taganidir. SHu boisdan ham o'zbek halqi yahlit, to'laqonli ma'naviy me'rosining ikki yonalishi – ayo'llar va erkaklar madaniyati mavzusi alohida va maxsus tadqiq etilishi maqsadga muvofiqdir. Ayni cho da o'zbek ayo'llari dunyosida g' o'ziga xos mustaqil ahloq qoidalari tegishli urf-odatlar, an'ana va marosimlarda yaqqol ifodalanib kelmoqda. Hozirgacha ko'pgina chekka qishloqlarda amal qilinib kelayo'tgan to'y va ma'rakalarda erkaklardan ayricha o'tkaziluvchi rang-barang urf-odatlar, rasm-rusmlar shunga misoldir. SHuni ta'kidlash joizki, har qanday ahloqiy qoida va talablar jamiyat tomonidan e'tirof etilib, jamoatchilik fikrida mustahkamlangan holdagina umrboqiylik kasb etadi. SHu boisdan ham ahloq jamoatchilik fikrining asosi va unga bevosita bog'liq ijtimoiy ong ko'rinishidir. Har qanday siyosiy tizim birinchi galda ahloq asoslarini o'zgartirishga intiladi. Hozirgi kundagi ijtimoiy munosabatlar mazmuniga bozor iqtisodiyoti unsurlarining tezkor kirib kelishi ahloqiy qarashlar va ularning ifodasi bo'lgan jamoatchilik fikri mazmunida ham katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi shubhasizdir. O'zbekiston hukumati bozor iqtisodiyotiga qadam qo'yishida amalda rasm bo'lgan "SHok terapiya usuli yo'hud total bozor" siyosatini olib bormadi. Donishmand Prezidentimizning oqilona rahnomoligi natijasida bozor iqtisodiyotiga tadrijiy o'tib borish siyosati mamlakatimizda ilk da'fa juda ulug'vorlik bilan qo'llanildiki, hozirgi paytda bu tajriba maxsus o'rganila boshlandi va dunyo davlatlari tomonidan to'la e'tirof etilmoqda. Bu jarayonda, avvalo an'anaviy ahloq tizimiga rahna solinmasligi, insoniy qadriyatlar tanazzuliga yo'l qo'ymasligiga, shahs va jamoa manfaatlarini o'rtasida shakllangan muvozanat me'yori buzilmasligiga alohida ahamiyat berildi. "Ahloq, - deb ta'kidladi Prezident I. Karimov, - bu avvalo insof va adolat tuyg'usi, imon, halollik degani. Qadimgi ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir ahloqiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytsak, Sharqona ahloq Kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida haromdan hazar, nopoklikka, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyon bo'lishi kerak. SHunday odamgina lafzini saqlaydi, birovning haqiga hiyonat qilmaydi, sadoqatli bo'ladi. Vatani, halqi uchun jonini fido etishda ham o'zini ayamaydi"¹. Bunday hayot tarzini jamiyat ahloqi va jamoatchilik fikrigina boshqarib turadi. Abu Nasr Forobiy aytganlaridek, "Mamlakat aholisi husXXulqqa ega bo'lmagan taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tug'iladi". Jamoatchilik fikri jamiyat ahloqining ifodasi tarzida namoyon bo'lgani sababli, u ahloqning o'zi bo'lib ham tuyuladi. Frantsuz olimi Berj bu hususda qiziqarli mulohazani o'rta tashlaydi: "Jamoatchilik ahloqqa juda o'hshab ketadi, chunki har ikkalasi ham jamoani hukm o'tkazib boshqaradi"³. Jamoatchilik fikrining jamoani katta ishonch bilan boshqarishiga asosiy sabab shundan iboratki, u kishilar orasidagi ahloqiy munosabatlar tizimiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ahloqiy qarashlar esa kishilarning kundalik turmush tarzi orqali ularning orzu-o'ylari, maqsadlariga erishish yo'lidagi kurash va bahslarda tug'iladi va bu hatti-harakatlar mazmunining jamoatchilik fikri tomonidan baholana borishi jarayonida shakllanadi. Ahloqiy tushunchalar kishilarning oddiy-odatiy turmush tarzida, kundalik hayot jarayonida tarkib topib, uning amaliy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jamoatchilik fikri ijtimoiy ongning muayyan holati sifatida kishilarning atrof-muhit munosabatiga va amaliy faoliyat jarayonlariga bevosita ta'sir o'tkazadi. SHu boisdan ham ahloqiy qonunlar el nazdidan ayricha holatlarda amal qila olmaydi, yo'hud jamoatchilik fikri asrlar mobaynida shakllangan ahloqiy negizlarsiz hech qanday ta'sir-tazyiqqa ega bo'la olmaydi. Zero, inson o'tmish hotirasi, ma'naviy meros va qadriyatlarsiz, o'z halqining g'alaba va mag'lubiyatlarisiz tarixiy istiqboldan ham mahrum bo'lishi shak-shubhasizdir. SHu boisdan ham har qanday mustabid tuzum eng avvalo halqning

tarixi va o'tmishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan ahloqiy qarashlar negizini qo'porishga intiladi. So'nggi yillarda umuminsoniy qadriyatlar va umumjahon ahloq normalarini ishlab chiqishga bo'lgan sa'y-harakatlar birmuncha quloch yo'zdi. Umuminsoniy ahloq tamoyillari mazmunining jamoatchilik nuqtai nazarini, uning jamoaviy baxosi asoslariga qurilishi lozimligi bugungi kunda, ayniqsa, dolzarb masala sifatida kun tartibiga chiqarilmoqda. Hususan, Amerika olimi Archi Bam jahon faylasuflarining XV konferensiyasida (kongressida) umumjahon ahloq qoidalarini ishlab chiqish zaruriyati pishib etilganligi hamda mazkur katta tadbirning tarixiy jarayonlarda shakllangan va sinovdan o'tgan insoniy munosabatlar, gumanistik tamoyillar asosidagina tarkib toptirish lozimligini alohida uqtiradi. Buning uchun esa sayyoramizning barcha a'zolari uchun umumiy yagona ahloq qoidalarini tuzib beruvchi qo'mita tashkil etish zarurligini o'rta qo'ydi. Umumjahon ahloqi asoslarini yaratish g'oyasi garchi bugungi kunda hech shubha uyg'otmasada, ko'p yillar mobaynida mazkur ijtimoiy intilishga bir yo'qlama yondashish, yahshidan illat, savobdan qusur izlash tendentsiyasi hukm surib keldi. Tabiiyki, halqaro ahloq qoidalari kuch yoki qurol vositasi bilan hayotga joriy etilmaydi. Umuminsoniy tamoyillar negiziga quriluvchi bu ahloqiy qoidalar faqat jamoatchilik fikri orqaligina boshqariladi va nazorat qilib boriladi.

Xulosa sifatida quyidagilarni alohida qayd etib o'tishni zarur deb hisoblaymiz:

1) Ahloq jamoatchilik fikrini uy onish, shakllanish g' va amal qilishning uzviy manbalaridan biri sanalgan holda halq ahloqi yahlitligining yuzaga kelishida jamoatchilik fikri ham muhim o'rin tutadi, bu ikki ijtimoiy hodisa hamma holatlarda mustahkam aloqada bo'lib turadi, bir-birini to'ldirib, boyitib boradi:

2) Jamoatchilik fikri o'zining shakllanish manbalarining salmog'i, kishilarning uyushqoqlik darajasi, aholining hissiy-emotsional potentsiali, mantiqiy-intellektual imkoniyatlariga, shuningdek, milliy, iqlimiy, mahalliy va regional shart-sharoitlariga bog'liqdir.

3) Ahloq va jamoatchilik fikrining o'zaro aloqadorlik me'yori jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyasiga, yalpi taraqqiyot uchun tanlangan rivojlanish dasturiga, mantiqiy yonalishlar o'ziga xosligiga, halq ma'naviyati va milliy o'ziga xosliklar omillariga bog'liqdir.

4) Sobiq sovet tuzumi davrida "avval siyosat, keyin iqtisod" aqidasi amal qilishi, iqtisod, siyosat "avval materiya so'ng ong" degan moddiyuncilik shiorlarining g'oyaviy tazyiqi ostida shakllantirilganligini hisobga olish zarurdir. Ma'naviyatning birlamxiligini, umuminsoniy tamoyillar ustuvorligini e'lon qilib, ozod jamiyat qurishga kirishgan O'zbekistonda nafaqat iqtisodiy, balki chuqur ma'naviy bo'hronlar botqog'idan muvaffaqiyat bilan chiqildi;

5) Jamoatchilik fikri halq an'ana va urf-odatlariga mustahkam tayanadi va ularning jamiyat hayotida amal qilishiga imkoniyat yaratadi. Zero, an'analar qarashlarning progressiv jihatlarini avlodlardan avlodga etkazuvchi muhim omil halqning o'ziga xos qiyofasini saqlab qolish va himoyalash mezonidir.

6) Ahloq kategoriyasining muayyan urug', qabila, el-elat va halq miqyo'laridan halqaro miqyo'lariga o'sib o'tishi, umuminsoniy tamoyillar negizidagi umumplanetar ahloqning tarkib topishida jamoatchilik fikri o'ziga xos ko'prik vazifasini o'taydi. Ayni chog'da jamoatchilik fikri va ahloq jamiyatda umumiy murosa va madoraning turg'un maromini ta'minlash yo'lida o'zaro munosabatlikda, tadrijiy takomil jarayonidagi muvofiqlikda rivoj topa boradi, bir-birini to'ldiradi, xbir-biriga uyg'un tarzda takomillashadi.

O'zbekistonning hozirgi sotsial taraqqiyoti va o'sish holati.

O'zbekistonni jahonga nomoyon qilish, axborot va iqtisodiy jihatdan chetlashtirish hollariga barham berish, jahon hamjamiyatining boshqa mamlakatlari qatorida teng bo'lib olish sari intilish yillari bo'ldi. Hayotning, jamiyatning asosiy tamoyillarini va davlatning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy tuzilmalarini hal qiluvchi, umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan, erkin demokratik kelajakni aniq belgilab bargan Asosiy Qonun, Konstitutsiya qabul qilindi.

O'zbekiston tanlab olgan yo'l – respublika va uning xalqining manfaatlariga nihoyatda mos keladigan, ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan iqtisoddir. CHuqur o'zgarishlar bizning hayotimizga shiddat bilan kirib bormoqda. Sodir bo'layotgan tub siljishlar dunyoning hozirgi qiyofasini o'zgartirib yubormoqda. O'zbekistonning davlat mustaqilligini amalda nomoyon qiladigan va ro'yobga chiqaradigan tashkiliy tuzilmalarni

shakllantirish jarayoni davom etmoqda. Bank tizimi qayta tashkil qilinmoqda. Mustaqil milliy aviakompaniya, axborot agentligi, kinokompaniya, va boshqa umumdavlat xizmatlari ishlab turibdi. O'zbek xalqining mustaqillikka bilgan intilishini jahon hamjamiyati, xalqaro jamoatchilik qullab-quvvatladi. Dunyodagi 125 mamlakat O'zbekistonning Davlat mustaqilligini tan oldi. 100 dan ziyod xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlari o'rnatildi. Tarixda ilk bor, 1992 yilning 2 martida O'zbekiston xalqaro huquqning teng huquqli sub'ekti sifatida Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo qilib qabul qilindi. Respublikani haqiqatan ham, uning milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, xalqning azaliy turmush tarzi, an'analari, urf-odatlar va ko'nikmalarini, mavjud beqiyos tabiiy boyliklarini har tomonlama hisobga olib, yuksaltirish amalda mumkin bo'lib qoldi. Barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga asoslangan kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish pirovard maqsad bilib qolmoqda. SHunday jamiyatgina O'zbekiston xalqining munosib turmushini, uning huquqlari va erkinligini kafolatlashi, milliy an'analar va madaniyatning qayta tiklanishini, shaxs sifatida insonning ma'naviy-axloqiy kamol topishini ta'minlashi mumkin.

Jahon va o'zimizning amaliyotimizdan olingan barcha umuminsoniy va milliy qadriyatlarni tajribalarni rad etmagan holda, o'z ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-huquqiy taraqqiyot yo'limizni tanlab olish respublikaning qat'iy pozitsiyasidir.

O'zbekistonning chinakam mustaqilligiga erishishidan iborat o'z yo'li aholining milliy-tarixiy turmush va tafakkur tarzidan, xalq an'analari va urf-odatlaridan kelib chiqadi. CHuqur ildizi o'tmishdagi an'anaviy jamoa turmush tarziga borib taqaladigan jamoatchilik, mahalla asoslari O'zbekistonga xosdir. Kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, ochiq ko'ngillilik, millatidan qat'iy nazar odamlarga xayrixohlik bilan munosabatda bilish, o'zgalar kulfatiga hamdard bilish va o'zaro yordam tuyg'usi kishilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori hisoblanadi. Ijtimoiy taraqqiyotning asoslari va yo'nalishlari xususida so'z ketar ekan, avvalo huquqiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy negizlarga alohida e'tibor bermoq kerak. Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qiladi. (42-modda).

O'zbekiston Respublikasining siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini himoya qilish imkonini beradigan yetarli salohiyatga ega. yer bag'rining g'oyat qimmatli mineral xom-ashyolarga boyligi chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, respublikaning jahon bozoriga chiqishini ta'minlaydigan tarmoqlarni rivojlantirish imkonini bermoqda.

O'zbekistonni yangilash va rivojlantirishning o'z yo'li 4 ta asosiy negizga asoslanadi. Bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin nomoyon qilishi;
- vatanparvarlik.

CHuqur islohotlarni amalga oshirish, bozor iqtisodiyotiga o'tish, birinchi navbatda, kadrlar potentsialiga, ularning kasb jihatdan tayyorgarligiga bog'liq bo'ladi. Moddiy islohotlar, iqtisodiy islohotlar – o'z yo'liga, – degan edi Prezidentimiz Islom Karimov. – Ularni hal etish mumkin, xalqning ta'minotini ham amallab turish mumkin. Ammo, ma'naviy islohotlar – qullik va mutelik iskanjasidan ozod bilish, qaddini baland tutish, ota-bobolarimizning udumlarini tiklab, ularga munosib voris bilish – bundan og'irroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q bu dunyoda! SHu boisdan «hayotimizning boshqa sohalaridagi ahvol, amalga oshirilayotgan islohotlarimizning samaradorligi avvalo xalq ma'naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosimizning keng o'rganilishi, an'nalarimizning saqlanishi va madaniyat va san'at, fan va ta'lim rivoji bilan bog'lik.

Ta'lim sotsial bilimning tarmog'i va instituti sifatida.

Ta'lim sotsiologiyasi - jamiyatning ta'lim tizimi to'g'risidagi maxsus sotsiologik nazariya bilib, uni nisbatan mustaqil ijtimoiy institut sifatida jamiyat hayotidagi o'ziga xos funktsional va rivojlanish qonuniyatlari, darajasini, uning boshqa ijtimoiy tashkilotlar va munosabatlar bilan o'zaro aloqadorligini va shu sohadagi davlat siyosatini o'rganadi. Ta'lim tizimining jamiyat

rivojiga ta'siri beqiyosdir. U har qanday davlatning jamiyat ma'naviy hayotini, ijtimoiy va kasbiy tarkibini boshqarishdagi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim sotsiologiyasi - maktab, o'quv yurtlari va muassasalari faoliyati, ulardagi pedagogik mutaxassislarning sifati, yoshlarni o'qitish va tarbiyalash vazifalari kabi masalalarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Hozirda ta'lim tizimi ijtimoiy siyosat tarzida rivojlanmoqda. Ta'lim sotsiologiyasi esa bu siyosatning o'ziga xos jihatlarini, uning amaliy natijalarini o'rganishga xizmat qiladi.

Ta'lim sotsiologiyasining asosiy vazifasi: - ta'lim tizimining barcha funktsiyalarini jamiyat hayotida keng imkoniyatlar darajasida amal qilishini ta'minlash va ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi samarali ta'sirini o'rganishdan iborat. Ta'lim tizimi o'zining iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy funktsiyalariga ega bilib, jamiyat taraqqiyotining shu sohalar taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatning ilmiy-texnikaviy qadriyatlari yuksalishida va shaxs shakllanishida muhim omildir.

G'arbda ta'lim sotsiologiyasiga E.Dyurkgeym va M.Veberlar asos solgan. Ular ta'lim tizimining ijtimoiy funktsiyalarini, iqtisodiy, siyosiy jarayonlar bilan aloqasi, oliy ta'lim sohasining o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalarni tadqiq qilganlar. E.Fromm, T.Parsons, S.N.Parkinson, T.V.Adorno, R.Kyulevind, V.Frankl, J.Ellyuln, E.Glissan kabilar ta'lim sotsiologiyasi rivojiga o'z hissalarini qo'shganlar.

T.Parsons o'zining «Sotsiologiyaning umumnazariy muammolari» asarida shunday yozadi: «AQSH Oliy ta'lim tizimining asosiy xususiyatlaridan biri - ilmiy tadqiqotlarni o'z ichiga oluvchi ilmiy ish olib boruvchi mutaxassisligini berishidir». Bizda esa oliy ta'lim bitiruvchilarining ilmiy ish olib borish darajasi, layoqati juda pastdir.

Hozirda ta'lim tizimining sotsiologik tadqiqot yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- bozor munosabatlariga o'tish sharoitida ta'lim tizimining ijtimoiy hayotdagi o'rni va ahamiyati;
- ijtimoiy rivojlanishdagi ta'siri, samaradorligi darajasi va sifati;
- o'qituvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli;
- ta'lim muassasalarida ta'lim berishning sifat darajasi va mavjud ijtimoiy-iqtisodiy shart sharoitlarning ular faoliyatiga ta'siri.

Ta'limning sotsial funktsiyalari quyidagilardan iborat:

1. Madaniyatni tarqatish va avloddan-avlodga ko'rsatish funktsiyasi.
2. Jamiyat madaniyatini saqlovchi va generator funktsiyasi.
3. SHaxsni sotsiallashtirish funktsiyasi.
4. Ijtimoiy tanlov, jamiyat a'zolarini differentsiatsiyalash funktsiyasi.
5. Ijtimoiy madaniyat o'zgarishlari funktsiyasi.
6. Ijtimoiy nazorat funktsiyasi va hokazo.

O'zbekistonda ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsadi, vazifalari va ro'yobga chiqarish bosqichlari.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 41-moddasida ta'kidlanganidek, «Har kim bilim olish xuquqiga ega». O'zbekiston Respublikasi inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishini, jamiyatning ma'naviy yangilanishini, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining shakllanishini jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat va ochiq (demokratik) fuqarolik jamiyati qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. 1997 yil 29 avgustda Prezident Islom Karimov Oliy Majlis X sessiyasida «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» mavzuida nutq so'zdi. «Ta'lim to'g'risidagi» Qonun qabul qilindi. U 5 bilim 34 moddadan iborat. SHuningdek shu sessiyada Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ham qabul qilindi.

Inson, uning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va

texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi «Ta'lim to'g'risi»dagi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalariga muvofiq holda tayyorlangan bo'lib, milliy tajribaning taxlili va ta'lim tizimida jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan holda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotga mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri ola bilish mahoratiga ega bilgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgandir.

Dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro'yobga chiqarishda har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar ixtisosligini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzda sharoitlarni yaratishni, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanlash kadrlar tayyorlash tuzilmasi va mazmunini qayta tashkil etishni zarur qilib qo'ydi va qator chora-tadbirlar ko'rishni: «Ta'lim to'g'risi»dagi Qonunni joriy etishni; yangi o'quv rejalari, dasturlari, darsliklarni hayotga joriy etishni, zamonaviy didaktik ta'limotni ishlab chiqishni; o'quv yurtlarini attestatsiyadan o'tkazishni va akkreditatsiyalashni; yangi tipdagi ta'lim muassasalarini tashkil etishni taqozo etdi.

Respublikadagi 6742 ta maktabgacha ta'lim muassasasida 610 mingga yaqin kichkintoylar ta'lim-tarbiya olmoqdalar.

Maktabgacha ta'lim sohasida uylarda tashkil etiladigan bolalar bog'chalari hamda «Bolalar bog'cha-maktab» majmui tarmog'i rivojlanib bormoqda. Bolalarga chet tillari, xoreografiya, tasviriy va musiqa san'ati, kompyuter savodxonligi asoslarini o'rgatuvchi 800 dan ortiq guruh tashkil etilgan.

2001 yilga kelib O'zbekiston oliy maktabi tizimi 61 oliy o'quv yurtini, shu jumladan 20 universitetni o'z ichiga oladi. Milliy dasturga muvofiq 4 yillik bakalavriyat va 2 yillik magistratura orqali ma'lumotli mutaxassislar tayorlashning zamonaviy tizimi yaratildi. 2000-2001 o'quv yilida oliy o'quv yurtlarida 166 mingdan ortiq talaba, faqat kunduzgi bilimlarda esa jami 141 ming 841 nafar talaba tahsil oldi.

Kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilishning muhim omillari quyidagilardan iborat:

- respublikaning demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo'lidan izchil ilgari borayotganligi;
- mamlakat iqtisodiyotida tub o'zgarishlarning amalga oshirilishi, respublika iqtisodiyoti asosan xom ashyo yo'nalishdan raqobatbardosh pirovard mahsulot ishlab chiqarish yo'liga izchil o'tayotganligi, mamlakat eksport salohiyatining kengayayotganligi;
- davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror topganligi;
- milliy o'zlikni anglashning o'sib borishi, vatanparvarlik, o'z vatani uchun iftixor tuyg'usining shakllanayotganligi, boy milliy madaniy-tarixiy an'analarga va xalqimizning intellektual merosiga hurmat;
- O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyasi, respublikaning jahondagi mavqei va obru-e'tiborining mustahkamlanib borayotganligi

Mazkur dasturning maqsadi- ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdir.

Ushbu maqsadni ro'yobga chiqarish quyidagi vazifalar hal etilishini nazarda tutadi;

- «Ta'lim to'g'risida»gi (1997) O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq ta'lim tizimini isloh qilish, davlat va nodavlat ta'lim muassasalari hamda ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida ta'lim tizimini yagona o'quv-milliy ishlab chiqarish majmui sifatida izchil rivojlantirishni ta'minlash;

- ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik huquqiy davlat qurish jarayonlariga moslash;
- kadrlar tayyorlash tizimi muassasalarini yuqori malakali mutaxassislar bilan ta’minlash, pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko’tarish;
- ta’lim oluvchilarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning va ma’rifiy ishlarning samarali shakllari hamda uslublarini ishlab chiqish va joriy etish;
- ta’lim va kadrlar tayyorlash, ta’lim muassasalarini attestatsiyadan o’tkazish, akkreditatsiya qilish sifatida baho berishning xolis tizimini joriy qilish;
- yangi ijtimoiy- iqtisodiy sharoitlarda ta’limning talab qilinadigan darajasi va sifatini, kadrlar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko’rsatishi va barqaror rivojlanishning kafolatlari, ustuvorligini ta’minlovchi normativ, moddiy-texnika va axborot bazasini yaratish;
- uzluksiz ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimiga byudjetdan tashqari mablag’lar, shu jumladan chet el investitsiyalari jalb etish;
- kadrlar tayyorlash sohasida o’zaro manfaatli xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Milliy dasturning maqsad va vazifalari bosqichma-bosqich ro’yobga chiqarilmoqda.

Uzluksiz ta’limni tashkil etish va rivojlantirish printsiplari quyidagilardan iborat:

- 1.** Ta’limning ustuvorligi, uning rivojlanishining birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi, bilim, ta’lim va yuksak intellektning nufuzi.
 - 2.** Ta’limning demokratlashuvi, ta’lim va tarbiya uslublarini tanlashda o’quv yurtlari mustaqilligini kengaytish, ta’limni boshqarishning davlat-jamiyat tizimiga o’tilishi.
 - 3.** Ta’limning insonparvarlashuvi, inson qobiliyatlarining ochilishi va uning ta’limga nisbatan bilgan turli-tuman ehtiyojlarning qondirilishi, milliy va umumbashariy qadriyatlar ustuvorligining ta’minlanishi, inson, jamiyat va atrof-muhit o’zaro munosabatlarining uyg’unlashuvi.
 - 4.** Ta’limning ijtimoiylashuvi, ta’lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma’naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish.
 - 5.** Ta’limning milliy yo’naltirilganligi, ta’limning milliy tarix, xalq an’analari va urf-odatlar bilan uzviy uyg’unligi, O’zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta’limni milliy taraqqiyotning o’ta muhim omili sifatida e’tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmatlash.
 - 6.** Ta’lim va tarbiyaning uzviy bog’liqligi, bu jarayonning Har tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo’naltirilganligi.
 - 7.** Iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga ta’limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratish.
- Uzluksiz ta’lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta’lim standartlari asosida, turli darajalardagi ta’lim dasturlarining izchilligi asosida ta’minlanadi va quyidagi ta’lim turlarini o’z ichiga oladi:

- maktabgacha ta’lim;
- umumiy o’rta ta’lim;
- o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi;
- oliy ta’lim;
- oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim;
- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
- maktabdan tashqari ta’lim.

Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- shaxs;
- davlat va jamiyat;
- Uzluksiz ta’lim;
- Fan;
- Ishlab chiqarish.

Ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga mavofiq quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Birinchi bosqich – o'tish davri bilib, u 1997–2001 yillarni, 4 yilni o'z ichiga oladi.
2. Ikkinchi bosqich – 2001–2005 yillarni o'z ichiga oladi.
3. Uchinchi bosqich – 2005 va keyingi yillarni o'z ichiga olishi belgilangan.

Birgina birinchi bosqichni amalga oshirish jarayonida davlatimiz xalq ta'limi tizimiga qushimcha 65 mlr.dan ortiq so'm sarflanadi

Tayanch iboralar: Ijtimoiy tashkilot, sub'ektning xulqi va motivi, pozitiv mantiq, tarkibiy funktsional taxlil, ijtimoiy muvozanat, psixologik iqlim, instituttsionlashuv jarayoni, siyosiy tizim, sotsial institut.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: «O'zbekiston», 2001.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: «O'zbekiston», 1996.
4. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. T.: «O'zbekiston», 1996.
5. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir T.3. - T.: «O'zbekiston», 1996.
6. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston», 1999.
7. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot – pirovar maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000.
8. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001.
9. Karimov I.A. “YUksak ma'niviyat yengilmas kuch” Toshkent. “Ma'naviyat” nashri 2008
10. Karimov I.A. “O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” Toshkent “O'zbekiston” 2011
11. Aliqoriyev N.S. Umumiy sotsiologiya - T.: ToshDU, 1999, 73-78-betlar.
12. YUnusov K. Sotsiologiya. Andijon.: 1997.
13. Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. T.: O'AJBNT, 2000.
14. Sotsiologiya fanidan ma'ruzalar matni. T.: ToshDIU, 2000, 34–41-betlar.

5-Mavzu: Shaxs sotsiologiyasi. Deviant hulq-atvor.

Reja:

1. Sotsiologiyada shaxs tushunchasi va uning shakllanish asoslari.
2. Hozirgi davrda jamiyatimizda shaxsning quyidagi belgilari.
3. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi.
4. Ijtimoiy nazorat, sanksiya.

Har qanday ijtimoiy tizim insonlardan tashkil topadi. Odamlarning jamiyatga kiritilishi turli birliklar orqali amalga oshiriladi. Har bir aniq shaxs sotsial guruhlar, sotsial institutlar, sotsial tashkilotlar jamiyatda qabul qilingan qoida va qadriyatlar tizimi, ya'ni madaniyat orqali gavdalanadi. SHunga muvofiq inson ko'p sotsial tizimlarga tortilgan bilib, ularning Har biri unga shakllantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. SHunday qilib, odam faqat sotsial tizimning bilagi bilibgina qolmay, uning o'zi ham murkkab tuzilmali tizimda aks etadi. Sotsiologiya shaxsni barcha xilma-xillikdagi majmuida emas, ya'ni tabiat mahsuli sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar yig'indisi, jamiyat mahsuli sifatida qarab chiqadi. «Jamiyatni isloh qilish va yangilash bo'yicha ko'p qirrali faoliyatimiz markazida inson, suveren O'zbekistonning fuqarosi turadi. Islohotlarning mazmuni ayni har bir fuqaro o'z qobiliyatini, o'z iste'dodini namoyon etishiga, shaxs sifatida o'zini ko'rsatish imkoniyatiga ega bilishiga qaratilgan».

SHaxs sotsial o'zaro ta'sir va munosabatlarning birlamchi omili bilib hisoblanadi. SHu jihatdan qaraganda shaxsning o'zi nima? Bu savolga javob berish uchun, avvalo, «inson», «individ», «shaxs» tushunchalarini bir-biridan farqlab olish kerak. «Inson» tushunchasi, umumiy, hamma uchun xos bilgan sifat va qobiliyatini izohlash uchun qo'llaniladi. Bu tushuncha dunyoda mavjud bilgan, tarixan o'ziga xos shunday rivojlanayotgan birlikki, insoniyatni anglatib, u boshqa hamma moddiy tizimlardan farqli o'laroq o'ziga xos ijtimoiy faoliyat usullari bilan farq qiladi.

Ushbu hayotiy faoliyat usuli tufayli inson tarixiy rivojlanishning hamma bosqichlarida, dunyoning barcha nuqtalarida o'ziga o'xshash bilgan antologiyaga oid holatni saqlab qoladi.

Demak, insoniyat o'ziga xos moddiy voqelik sifatida mavjud biladi. Ammo, insoniyat o'z holicha mustaqil mavjud bilmaydi.

Aniq insonlar yashaydilar va harakat qiladilar. Insoniyat alohida vakillarining mavjud bilishi «individ» tushunchasi bilan ifodalanadi. Individ - bu insoniyat zotining yakka vakili, insoniyatning hamma sotsial va ruhiy jihatlarini idrokiy, irodasi, ehtiyojlari, manfaatlari va hokazolarning sohibi hisoblanadi. «Individ» tushunchasi bu vaziyatda «aniq inson» sifatida foydalaniladi. Masalaning bunday qo'yilishida turli biologik omillar (yosh jihatlari, jinsiy mijozlarining o'ziga xos tomonlari), shuningdek, inson hayotiy faoliyatining sotsial sharoitlardagi tafovutlar belgilamaydi. Insonni turli darajada: yakka tarzda va tarixiy rivojlanishining aniq-tarixiy o'ziga xosligini aks ettirishda «individ» tushunchasi bilan bir qatorda «shaxs» tushunchasi ham qo'llaniladi. «SHaxs» bir qator gumanitar fanlarning falsafa, ruhshunoslik, pedagogika va sotsiologiyaning o'rganish ob'yekti hisoblanadi.

Falsafa shaxsni faoliyat sub'ekti, ong va ijodiyot sifatida tutgan o'rni, nuqtai-nazaridan qarab chiqadi. Ruhshunoslik - shaxsni ruhiy jarayonlar, xususiyat, qobiliyat, iroda sifatleri va boshqa jihatlardan barqaror yaxlit holda o'rganadi.

Sotsiologik yondashuv shaxsning sotsial-tipik jihatini ajratadi. SHaxs sotsiologik nazariyasining asosiy masalasi shaxsning shakllanish jarayoni va uning ehtiyojlarini qondirish, sotsial birlikda rivojlanishi va amal qilishi, jamiyat bilan shaxs aloqalari, shaxs va guruhlar, shaxsning sotsial fe'l-atvorini, tartibga solish qonuniyatlarini o'rganish bilan chambarchas bog'langan.

Bu yerda, sotsiologiyada shaxsni o'rganishga ayrim umumiy tamoyilar nuqtai-nazaridan yondashuv ifodalangan.

Sotsiologiya shaxsga oid ko'pgina nazariyalarni o'z ichiga olgan bo'lib, ular bir-birlaridan qat'iy metodologik ko'rsatmalar orqali farq qiladilar.

Insonning qaysi jihati shaxs tushunchasida nomoyon bo'ladi? Insonning 2 xil ehtiyoji mavjud: tabiiy va ijtimoiy. Tabiiy - bu barcha biologik ehtiyojlar: Ijtimoiy - mehnat faoliyati, ijtimoiy faollik, ma'naviyat va boshqalar.

SHaxs bu insonning jismoniy tabiati emas, balki uning ijtimoiy sifatidir. SHaxs ehtiyojlari uning manfaatlari orqali nomoyon biladi. Manfaatlar esa uni maqsadli faoliyatga yo'llaydi. Kishilarning ijtimoiy munosabatlari ularning xulqlarida, eng avvalo, manfaatlar tarzida nomoyon biladi. Bu esa o'z navbatida shaxs faoliyatining maqsadini, mazmunini va mohiyatini ifodalaydi. Manfaatlarning maqsadga aylanishi shaxs faoliyati motivining oliy darajasidir.

Sotsiologiya tarixida o'zining metodologik qurilmasi jihatidan farq qiluvchi shaxs to'g'risidagi nazariyalar ishlab chiqilgan.

1. Amerika sotsiologlari: T.Znanetskiy va CH.Tomaslar asos solgan shaxs ijtimoiy hulqini o'z-o'zini boshqarishining dispozitsion nazariyasida shaxs hayotidagi dunyoqarashlik va qadriyatli - normativ omillarga ko'proq ahamiyat beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, shaxs ongi uning hayotiy o'rnini belgilaydi. SHaxs dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyati, g'oyaviy va ma'naviy normalar uning faoliyatini belgilovchi asosiy omillardir. Ko'rinib turibdiki, shaxs to'g'risidagi bu nazariyada shaxsning sotsiologik va ijtimoiy psixologik xususiyatlari bir qilib olingan.

2. Sotsiologiyada Amerikalik D.J.Mid va G.R.Mintonlar tomonidan asos solingan shaxsning roli nazariyasi ham diqqatga sazovordir. Keyinchalik bu nazariya G.Merton va T.Parsons, g'arbiy Olmoniya sotsiologi G.Darendorflar tomonidan yanada rivojlantirilgan. Bu nazariya ikki asosiy tushunchalar: shaxsning ijtimoiy mavqei va ijtimoiy roli orqali tushuntiriladi. Unga ko'ra, har bir inson muayyan ijtimoiy tizimda bir necha o'rinni egallashi mumkin. har bir egallangan o'rin ijtimoiy mavqe deb ataladi. SHaxs o'z hayoti davomida bir necha ijtimoiy mavqega ega bilishi mumkin. Binobarin, bu o'rinlardan qaysi biridir uning asosiy ijtimoiy mavqeini belgilaydi. Bosh mavqe shaxsning egallab turgan mansabi (masalan, direktor, rais, professor kabi) bilan belgilanadi.

SHaxs ijtimoiy mavqei uning tashqi xulqida, tashqi qiyofasida, yurish turishida va hatto muomalasida ham o'z ifodasini topadi.

SHaxsning ijtimoiy roli nazariyasida belgilangan va erishilgan ijtimoiy mavqelari o'zaro farqlanadi. Belgilangan mavqe - bu shaxs xizmati va xatti-harakatidan qat'iy nazar, jamiyat tomonidan belgilab qo'yiladi. SHaxsning etnik kelib chiqishi, tug'ilgan joyi, oilasi, jinsi va boshqalar shular jumlasidandir. Erishilgan mavqe deganda, shaxsning o'z xatti-harakati, qobiliyati bilan erishgan mavqei tushuniladi. Masalan, yozuvchi, firma boshlig'i, direktor, professor va shu kabilar. Bulardan tashqari, yana shaxsning tabiiy va kasbiy lavozim mavqei ham o'rganiladi. SHaxsning erkak va ayol, bolalik, o'smirlik, yoshlik, o'rta yosh, keksalik davrlarini bildirsa, kasbiy lavozim mavqei shaxsning ijtimoiy - iqtisodiy va ishlab chiqarish - texnik holati (muhandis, temirchi, haydovchi va boshqalar)ni bildiradi.

Ijtimoiy mavqe shaxsning muayyan ijtimoiy tizimida egallagan konkret o'rnini ifodalaydi. Ijtimoiy rol esa shaxsning ijtimoiy tizimida egallagan mavqe bilan bajaradigan faoliyati majmuini ifodalaydi. Masalan, ma'muriy - buyruqbozlikka asoslangan Sobiq sovet tizimi buyruqboz shaxslar tipini shakllantirib qo'ydi. Bunday shaxs tipiga «yuqori»ga ko'r-ko'rona, so'zsiz bo'ysunish, dunyoqarashi tor, bir tomonlama, o'z mansabini saqlab qolish va yuqori mansablarga erishish yo'lida har qanday qabihlikdan qaytmaydigan, munofiqlik kabi xususiyatlarga ega bilganlar kiritildi. Bunday kishilarning shaxs xususiyatlari ular bajaradigan vazifasiga o'z o'rnini bo'shatib beradi. SHaxs tipining bunday ko'rinishi hozirda ham ba'zan jamiyat hayotini yangi sharoitda erkin rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

SHaxs faoliyati deganda, uning ichki va tashqi tendentsiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bilishi xususiyatlariga aytiladi. Ijtimoiy faollik inson shaxs sifatidagi darajasining asosiy ifodasi bilib uning yuksak qadriyatli ehtiyojlarini qondirishlari va sifat ko'rsatkichidir. Demak, ijtimoiy faollik shaxsning muhim sifatidir.

SHaxs faolligi deb, uning hayotini boshqarish bilan, bog'liq bilgan va qadriyatlarining nomoyon bilish xususiyatlariga aytiladi. Ijtimoiy faollik inson shaxsi sifati darajasining asosiy ifodasi bilib, uning yuksak qadriyadagi ehtiyojlarini qondirish usuli va sifat ko'rsatkichidir. SHu jihatdan

shaxs faoliyati sotsiologiyada keng va kichik (tor) ijtimoiy darajalarda o'rganiladi. SHaxsning bunday darajalarda o'rganilishi metodologik ahamiyat kasb etadi.

SHu boisdan ham shaxs sotsiologiyasini o'rganish Vatan, xalq farzandi, haqiqiy chin insonga xos bilgan shaxs darajasiga yetishini anglab olishimizga yordam beradi. Vatanni sevish, Vatan farzandi bilish g'ururini o'stiradi. Vatan uchun, xalqi uchun kerak bilsa jonini fido qilishga shay turish – buyuk insoniy (fazilatdir. SHaxs sotsiologiyasi ana shunday yetuk shaxslarni yetishtirib berishga xizmat qiladi.

«SHaxs» - odamning ijtimoiy xususiyatlarining yaxlit majmui bilib, ijtimoiy taraqqiyot va individning faol xatti-harakati hamda muomalasi vositasida ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo'shilishining mahsuli hisoblanadi. SHaxs tushunchasi ijtimoiy munosabatlar va ongli faoliyat sub'ekti sifatidagi individni ham ifodalaydi.

Individ sifatida namoyon bilgan mavjudot ijtimoiy muhit ta'sirida shaxs sifatida shakllanadi. Individning jamiyat bilan o'zaro munosabati uni ma'lum bir sotsial jamoa vakiliga aylantiruvchi turli guruhlardir. Bu munosabatni amalga oshirishda muloqot asosiy rol o'ynaydi, sotsial guruhlar orqali amalga oshadi. CHunki muloqot shaxsning asosiy ijtimoiy munosabatlar sistemasida nazariy va amaliy bilimlarni egallashida uning shu sistemadagi o'zining maqomiga ega bilishida, faoliyat jarayonida va kundalik turmush tarzida asos sifatida xizmat qiladi, SHu bilan birga shaxs muloqot orqali o'zinnng shaxs sifatida shakllanganligini va boshqa shaxslarning ijtimoiy muhitining haqiqiy sub'ekti yoki uning ijrochisi sifatida shakllangani to'g'risida tushunchaga ega bulishda muhim ahamiyat kasb etadi. SHu sababli shaxs jamiyatdagi barcha munosabatlarning shakllanishi va sotsial dinamik Harakterini belgilashda asos bilib xizmat qiladi.

Demak, shaxs kishining hayot kechirish sharoitlarida sotsial guruhlar, sotsial institutlar, sotsial tashkilotlar ta'sirida faoliyat jarayonida shakllanadi. SHaxsning shakllanishida guruhlar va jamoalar yetakchi rol o'ynaydi.

Demak, shaxs - o'ziga xos intellektual, emotsional, irodaviy-shaxsiy belgi va sifatlarga ega bilgan sub'ekt. Bu belgi va sifatlarni muayyan sotsial-iqtisodiy formatsiyaning mahsulidir. SHaxs o'tmish tarixiy tajribani, o'tmishdagi madaniy boyliklarni o'zida to'playdi. «SHaxs - barcha ijtimoiy munosabatlarning yig'indisidir». Jamiyatdan tashqari-dagi shaxs norealdir. SHaxsning shakllanishida:

1) shaxsning rivojlanish davri va uning natijasi.

2) shaxsni maqsadga yo'naltirilgan tarzda tarbiyalanishidan iboratdir 1999.

SHaxsning rivojlanishini uning faoliyatida o'zgarib turuvchi ehtiyojlari bilan ularni qondirishning imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlarda aniqlanadi.

Mustaqil O'zbekistonning buyuk kelajagini barpo qiladigan, unga munosib shaxs bila oladigan kishini tarbiya qilib yetishtirish hozirgi davrning asosiy vazifasi ekanligi shaxs sotsiologiyasida o'rganiladi.

Hozirgi davrda jamiyatimizda shaxsning quyidagi belgilari mavjud:

1. Birinchi guruh shaxs belgisi: jamiyatga, siyosatga munosabati bilan bog'liq, (Vatanga sadoqat, o'lka boyligi xo'jayini ekanligini anglash, optimizm, maqsad sari intilish, intizomlilik, uyushqoqlilik, aktiv hayotiy pozitsiya va boshqa).

2. Ikkiichi guruh shaxs belgisi: uning o'z faoliyatiga bilgan munosabati bilan Harakterlanadi (Mehnat qilish, so'z bilan ish birligi, bilim olishga intilish, madaniyatga intilish, mehnatda tashabbuskorligi va boshqa).

3. Uchinchi guruh shaxs belgisi: uning boshqa kishilarga bilgan munosabati bilan bog'liq (Kishilarni hurmat qilish, qardoshlik, tug'rilik, axloqiylik).

SHaxsning asosiy xislatlari, bular:

- onglilik;
- ma'naviy boylik;
- ijtimoiy munosabatlar;
- jamiyatga nisbatan nisbiy mustaqillik;
- javobgarlik.

Insonning ijtimoiy sifatlarini belgilovchi omillar:

- 1) ijtimoiy maqsadi:
 - a) egallab turgan maqomi;
 - b) bajarayotgan ijtimoiy roli;
- v) normalar va qadriyatlar;
 - madaniyat;
 - inson foydalanadigan belgilar tizimi;
 - bilimlar;
 - bilim va maxsus tayyorgarlik darajasi;
 - ijtimoiy-psixologik o'ziga xosliklar;
 - yechimni qabul qiladigan mustaqillik;
 - faollik.

Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi.

Jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqi holatlarini o'rganuvchi deviant xulq-atvor sotsiologiyasi O'zbekistonda o'rganilmagansohadir. Faqat turli soha mutaxassislari deviant xulq-atvorning turli ko'rinishlarini o'z tadqiqot ob'ektlari doirasida o'rganganlar. Respublika faylasuflari X. SHayxova, Nazarov, M. Xolmatova, N. Komilov (shaxs tarbiyasida ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari), huquqshunoslar A. Qulametov, Y. Karaketov, M. Usmonaliyev (jinoyatchilik, jumladan, o'smirlar jinoyatchiligi masalalari), psixolog olimlar O'. SHoumarov, N. Sokinov, S. Axunjanova, Z. Qodirova, E. Usmonov, B. Umarov (o'z joniga qasd qilish va jinoyatchilik muammolarining ruhiy-psixologik asoslari), pedagog - olimlar O. Musurmonova, D. J. SHaripovalarning (oilada barkamol shaxsni tarbiyalash hamda giyoo'vandlik, ichkilikbozlik, chekish kabi illatlarni oldini olish muammolari) olib borgan ilmiy ishlarini shular jumlasiga kiritish mumkin.

Jamiyatda insonlar faoliyati, xatti-harakatlari va xulq-atvorlarini ijtimoiy me'yorlar boshqaradi. **Ijtimoiy me'yor** jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan ijtimoiy muhitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy me'yorning bir necha turlari mavjud bo'lib, huquqiy, axloqiy, diniy hamda urf-odatlariga oid me'yorlar shular jumlasidandir. Ijtimoiy me'yorning afzalligi shundaki, yoshligidanoq muayyan me'yorlarga moslashtirib borilgan shaxslar ko'pchilik tomonidan qabul qilingan tamoyillar doirasidan chetga chiqmaydi va boshqalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari o'rnatilgan me'yorlar ham eskirib boradi va yangi me'yorlar o'rnatiladi. Yangi me'yorlarni o'rnatish jarayoni jamiyatda o'rnatilgan mavjud me'yorlar doirasini kengaytirish va o'zgartirishdan iboratdir. Jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmasdan, balki unga to'siq bo'luvchi me'yordan og'ish holatlari ham mavjud bo'lib, sotsiologiyada bu narsa «deviantlik holatlari», undan tug'iluvchi xulq-atvorni «deviant xulq-atvor» deb nomlanadi.

Deviant xulq-atvor - jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa bo'lib, yolg'onchilik, dangasalik, o'g'irlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi. Deviant xulq deganda, quyidagilar nazarda tutiladi: 1 Deviatio (lat.) - hayotiy me'yorlardan og'ish, ularning buzilishi tushuniladi.

a) **jinoyatchilik.** Muayyan davlatda o'rnatilgan qonun va me'yorlarga nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati jinoiy faoliyat, mazkur shaxs esa jinoyatchi hisoblanadi.

b) **ichkilikbozlik.** Bu borada ilmiy adabiyotlarda bir necha tasniflar mavjud:

1) Alkogolni har-har zamonda iste'mol qilish. 2) Alkogolni ko'p iste'mol qilish - spirtli ichimliklarni muntazam, ya'ni haftada bir martadan bir necha martagacha yoki, birvarakayiga o'rtada tanaffus bilan ko'p miqdorda (200 ml. dan oshiq). Bu ko'pincha alkogolizmga olib keladi. 3) Alkogolizm – spirtli ichimliklarga patologik (muttasil) o'rganib qolish bilan tavsiflanuvchi kasallik.

v) **giyohvandlik.** Giyohvand yoki unga tenglashtirilgan vositalarga doimiy ruju qo'yish va tibbiy ko'rsatmalarsiz iste'mol qilish.

g) **fohishabozlik**. Fanda rasmiy nikohsiz jinsiy aloqa ikkita turga bo'lib o'rganiladi: 1. Konkubinat - nikohsiz birga yashash. 2. Fohishabozlik - pul uchun o'z tanasini sotish. G'arbda asosan ikkinchisi qoralansada, SHarqda ikkala holatga ham me'yordan og'ish sifatida qaraladi. Bulardan tashqari, xalqimizda mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, boqimandachilik kabi salbiy holatlar ham me'yordan chekinishning diqqat talab ko'rinishlaridan hisoblanadi. Deviant xulq-atvor bir shaxsning salbiy xulq-atvordan iborat faoliyatini, shuningdek, muayyan guruhning og'ma xulq-atvorlarini ham ifodalovchitushunchadir. Ma'lumki, ijtimoiy me'yorlar va ulardan chekinishlar haqidagi qarashlar insonning ijtimoiylashuv jarayoni bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Qadimgi xalqlarning diniy-mifologik tasavvurlari, xususan Misr, Hindiston va Xitoy diniy qonun-qoidalaridagi axloqiy me'yorlar bu sohadagi dastlabki qarashlar edi. Ushbu «qonunlar»da barcha huquqlar insonga xudolar tomonidan beriladi va qonun buzuvchilarni xudolar jazolaydi, deb hisoblangan. Bunday qarashlar dastlab yunon va Rim faylasuflari asarlarida o'z ifodasini topdi. O'rta asrlarda axloq me'yorlari diniy qarashlar ta'siri ostida rivojlandi va ulardan chekinish diniy nuqtai nazardan baholangan. yevropada xristian dini barcha sohada hukmronlik qilgan bo'lsa, SHarq dunyosida axloqiy-huquqiy me'yorlar va ular haqidagi ta'limotlar islom falsafasi ta'sirida rivojlandi. XVII-XVIII asrlarga kelib, yevropada jamiyat rivojining kuchayishi, axloq me'yorlarining xristiancha talablari doirasiga sig'may qoldi. XVIII asr mutafakkirlari ijtimoiy me'yor va undan chekinish muammosini yanada chuqurroq tahlil qildilar. SH.L. Monteske, J.J. Russo, CH. Bekkaria, K. Gelvetsiy, D. Didro, P. Golbax, Morelli va SH. Furelar o'z ilmiy izlanishlarida ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni topishga intildilar. XIX asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sotsiologiyada ijtimoiy me'yordan og'ish holatlarini tushuntiruvchi dastlabki ta'limot, E. Dyurkgeymning «anomiya» g'oyasi edi. E. Dyurkgeym fanga o'zi kiritgan «anomiya» atamasi orqali qonunchilikni, qonunlarni tan olinmasligi va ularga amal qilinmaslikni tushunadi. Bu g'oyani zamonaviy ilmfanda P. Solis, M. Klaynerd va boshqasalar rivojlantirib kelishmoqda. Amerika sotsiologiyasida katta o'rin tutuvchi ta'limotlardan biri E. Saterlendning differentsial aloqalar ta'limotidir. Bunga ko'ra, har qanday xulq-atvorga, shu jumladan deviant xulq-atvorgaham o'rganiladi, ya'ni mavjud jamiyat a'zolari tomonidan mazkur xulq-atvor boshqalarga o'rgatiladi. Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R. Merton ishlab chiqqan ta'limot sotsiologiyada yetakchi o'rin tutadi. E. Dyurkgeymning anomiya g'oyasini rivojlantirib, Merton deviant xulq-atvorga quyidagicha ta'rif beradi: «Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir biriga mos kelmay qolishi natijasidir». SHaxslarda yuz beruvchi deviant holatlarni paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan uchta omilni ko'rsatish mumkin. Bular shaxs xususiyatlari, muammoli holat va ijtimoiy nazorat institutlari. Aynan mana shu omillar shaxsning qanday faoliyat yuritishini belgilab beradi. **SHaxs xususiyatlarining** shakllanishida asosan 3ta omil muhim ahamiyat kasb etadi, bular: 1) Irsiy omillar; 2) Psixofiziologik omillar; 3) SHaxsning bilim darajasi. SHuningdek, ijtimoiy og'ishlarning yuz berishiga shaxsning qat'iyatli yoki qat'iysizligi, printsiptiallik yoki printsipsizligi, qoidalariga bo'ysunish yoki bo'ysunmaslik odatlari, biron bir qarorga kela olish imkoniyati, tashqi ta'sirga qanchalik berilishi, irodasi va boshqa shu kabi psixofiziologik holatlari, mijozi ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy buzilishlarni o'rganishda muammoli vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. **Muamoli vaziyat** shunday holatki, u sub'ektdan yechimini talab qiladi, uning yechimi ijtimoiy me'yorlard ko'rsatilgan bo'lsada, u yoki bu sabablarga ko'ra, ushbu me'yorlarni qo'llash qiyinroq bo'ladi. Eng katta muammoli vaziyat ziddiyatli holatlarda, ya'ni turli shaxslar yoki guruhlarining manfaatlari bir-birlariga to'qnash kelganda yuz beradi. SHu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, o'z joniga qasd qilishlarning 40%i oilaviy ziddiyatlar oqibatida sodir etiladi. Ziddiyatli holatlarni yuzaga kelishida ba'zan shaxs xususiyatlari sababchi bo'lsa, ba'zan kichik ijtimoiy guruhlar, oila, mahalla, ishlab chiqarish brigadasi a'zolari, sinfdoshlar orasidagi salbiy munosabatlar sababchi bo'ladi. Jamiyatda shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi muammoning va uni hal qilish imkoniyatlarining murakkabligi darajasiga ko'ra muammoli holatning to'rttaasosiy

holati ko'zga tashlanadi: 1) hech qanaqa muammo yo'q holat, bunday holat hech qanaqa qaror qabul qilishni talab qilmaydi; 2) muammo bor, biroq qiyinroq yoki osonroq bo'lsada, uning yechimi ham ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan holat; 3) mavjud muammoni sub'ekt ijtimoiy me'yorlar doirasida hal qila olmaydigan holat; 4) muammoni hech qanaqasiga hal qilib bo'lmaydigan holat. Ushbu turlicha holatlar keng ko'lamda biridan ikkinchisiga o'tib turadi. Muammoli holatning mazmuni sub'ektning individual maqsadlari bilan jamiyat manfaatlar orasidagi maqsadlar va unga erishishning mumkin bo'lgan vositalari orasidagi; faoliyatning kutilayotgan oqibatlari va uning qo'shimcha natijasi (ijobiy yoki salbiy) orasidagi, shuningdek ijtimoiy me'yor talablari va shaxs xususiyatlari orasidagi ziddiyatlarning (ko'pincha o'ylab chiqarilgan) paydo bo'lishidan iboratdir. Me'yor buzilishlar tizimida ijtimoiy ta'sir jio'atlaridan farqlanuvchi qadriyatlarni ajratib tahlil etish o'rinlidir. Ijtimoiy ma'naviy zarar darajalarini pastligi va yuqoriligiga ko'ra deviant o'latlarning tavsiflanishi ijtimoiy-huquqiy ahamiyatiga ko'ra qonunlar tizimi hamda jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy tamoyillar orqali amalga oshiriladi. Ushbu tavsiflanish bir necha faktorlarga: deviant xulq-atvorga munosabat bildirayotgan kishiga, qonunbuzuvchining shaxsiga, me'yor buzilish yuz bergan konkret holatga, qonun buzilish va boshqa sharoitlarning o'ziga xosligiga hamda ahamiyatiga bog'liq bo'ladi. Jamiyat a'zolari shaxsiy nuqtai nazarlarining shakllanishiga, ularning deviant xulq-atvorga nisbatan ijtimoiy faol munosabatlarini tarkib topishiga tarbiyaviy jarayonlar uchun bevosita mutasaddi shaxslar, tashkilotlar rahbarlarining o'rni va roli kattadir. «Ba'zilarga mumkin - boshqalarga mumkin emas», «qozir yaxshi - ertaga yomon» va shu kabi munosabat holatlarining ikkilamchi fe'l-atvor shaklida, ya'ni parallel standartlar yo'nalishida amal qilishiga izn berish juda xavflidir. SHu boisdan, har qanday holatlarda ham mansabdor shaxslar, turli jamoat tashkilotlari va mehnat jamoalarining rahbarlari, pedagog va tarbiyachilar, qonunni himoya qiluvchi tashkilotlar vakillarining xulq-atvor me'yorlarini buzishi qat'iy qoralanadi. Deviant xulq-atvor turlariga kiruvchi ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z-o'zini o'ldirishlar bilan bog'liq ijtimoiy illatlarning har biri yuzaga kelishi va ijtimoiy oqibatlariga ko'ra mohiyatan farqli jihatlariga egadir. Birinchi farq, ijtimoiy zararli odatlarning uzoq davom etishi deviant xulqi turmush tarzining uzviy bo'lagiga aylanib ketishidan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof-muhitdan norozilik, ishdagi tushunmovchiliklar va hokazolar - bularning barchasi sub'ekt ruhiyatini jarohatlaydi hamda u mavjud vaziyatni o'zgartirishga urinadi. Bu o'rinda ijtimoiy institutlardagi kamchiliklar, shu jumladan ziddiyatlar rivojlanishining oldini oluvchi va ularga qarshi kurashuvchi ijtimoiynazorat tizimlari ham salbiy rol o'ynaydi. Bularning ikkinchi farqli jihati yuqoridagi holatlarni hal qilishning ma'lum qiyinchiliklarga egaligidir. Ma'lumki, har qanday holatda ham, ko'p «qurbon» berib bo'lsada, to'g'ri yechimga erishish mumkin. Lekin hamma gap shundaki, sub'ekt «qurbon» bera oladimi: xotini (yoki eri) bilan ajralib keta oladimi, yangi kasbga ega bo'la oladimi yoki yo'qmi. Qat'iy qarorga kela olmay, ko'pincha sub'ekt «o'rinbosuvchi» vositalarga, ichkilik va giyohvand moddalarga murojaat etadi. Bunaqa holatlarning keyingi farqi shundaki, ko'pincha sub'ekt ularni hal qilishning noto'g'ri yo'llarini tanlaydi. Oilaviy va ishdagi janjallar odatga aylanib qolganda, bundan «qutulishning» noto'g'ri xayoliy yo'llari, ichkilik, giyohvand vositalar va hokazolarga murojaat etiladi. Biroq bu yo'l ziddiyatning chuqurlashuviga va turmush tarzini zararlantiruvchi faktorga olib keladi. SHaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni jamiyatning va atrofda odamlarning qat'iy nazorati ostida amalga oshadi. Insonlar bolalarni faqat o'rgatibgina qolmasdan, xulq-atvor me'yoriy talablarining to'g'ri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan **ijtimoiy nazorat** vakili (agenti) vazifasini bajarishadi. Agar nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega bo'ladi va agar butun bir jamoa, oila, do'stlar, maktab, mahalla (qo'ni-qo'shnilar) tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsifga ega bo'ladi hamda ijtimoiy nazorat deyiladi. Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasi bo'lib, deviant xulq-atvorning oldini olishda ham ushbu jamoalarning o'rni katta bo'ladi. Inson tarbiyasida eng birinchi va eng muhim ijtimoiy nazorat instituti bu - oiladir. Farzand tarbiyasida va barkamol avlodni shakllantirishda sog'lom oila muhitining o'rni kattadir. «Bola tug'ilgan kunidan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar bola zuvalasini

shakllantiradi. Eng muhimi, farzandlar oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi».1 Inson xatti-harakati, xulq-atvori va faoliyatini ta'lim muassasalari, mahalla, mehnat jamoasi, umumdavlat miqyosida esa, qonunni muhofaza qilish organlari (sud, prokuratura, militsiya) ham nazorat qilib boradi va ushbu shaxsga nisbatan ijtimoiy nazorat institutlari vazifasini bajarishadi.

Mavzu bo'yicha tayanch atamalar: ijtimoiy strata, umumiylik va xususiylik, olamiy uyg'unlik, stratifikatsion tasnif, konsensus, ijtimoiy o'zgaruvchanlik, ijtimoiy me'yor, jinoyatchilik, deviant xulq, anomiya, muammoli vaziyat, ijtimoiy nazorat, yoshlar sotsiologiyasi, yoshlar tarbiyasi, mustaqil fikrlash.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T.: «O'zbekiston»
2. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustaqil irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000 yil, 8 i.
3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001.
4. Karimov I.A. "YUksak ma'niviyat yengilmas kuch" Toshkent. "Ma'naviyat" nashri 2008
5. Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" Toshkent "O'zbekiston" 2011
6. "Yoshlar yili" Davlat dasturi to'g'risidagi Qaror. T.: 2008..
7. Merton R.K. Sotsialnaya struktura i anomiya. //Sotsis// 1992. №2-3-4.
8. Mixaylovskaya I.B., Vershinina G.V. Трудные ступени: профилактика антиобщественного поведения.- М.: 1990.

6-Mavzu: Jamiyat sotsial strukturasi va stratifikatsion jarayonlar.

Reja:

1. Ijtimoiy boshqaruv sotsiologiyasi
2. Mahalla va boshqa o'z – o'zini boshqaruv sotsiologiyasi
3. Sotsial stratifikatsiya hamda uning tarixiy tiplari

O.Kont sotsiologiyasida sotsial dinamika jamiyat hodisalarini o'rganishdagi muayyan yondashuvni bildiradi. Aslida, dinamika mexanikaning jismlar harakatini va harakat bilan uni yuzaga keltiruvchi kuch o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganadigan bilimdir. Umumiy ma'noda dinamika harakat holatini, narsa-hodisalarning o'sish, o'zgarish, rivojlanish jarayonini anglatadi. Sotsiologiyani fiziologiyaning bevosita davomi yoki «**sotsial fizika**» deb hisoblangan. Kont ijtimoiy voqelikning tabiiy qonunlarini topishga harakat qilgan edi. Ana shu vazifani amalga oshirish uchun ijtimoiy voqelik ikki yo'nalishda - sotsial statika yo'nalishida va sotsial dinamika yo'nalishida ko'rilishi lozim. Sotsial statika ijtimoiy elementlarning muvozanatini, mavjudlik qonunlarini o'rganadi. Ijtimoiy elementlarning uzviy uyg'unligi, ularning o'zaro muvozanatlashgan tarzda mavjudligi jamiyatni yaxlit bir butunlik sifatida qarashga imkon beradi. SHuning uchun ham jamiyat alohida o'ziga xos tizim bilib, bunda eng muhimi, elementlarning o'zaro aloqasidir. Sotsial statika har qanday jamiyat barqarorlik, muvozanat holatini, asosiy tartibotni o'rgansa, sotsial dinamika jamiyatdagi o'zgarish, rivojlanishning izchilligi, birin-ketinligini ochib beradi. SHunday qilib, sotsial dinamika jamiyatning o'zgarish va rivojlanish holatlarini, ijtimoiy o'zgarishlarning ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) omillarini ifodalovchi sotsiologik kategoriya deb qaralishi mumkin. Jamiyatni tashkil etuvchi sotsial guruhlar, individlar, tabaqalar, qatlamlarning harakatlarini sotsial dinamikaning sotsial mobillik (lotincha mobilis - harakatchan, o'zgaruvchan) va sotsial o'zgarishlar deb ataladigan ko'rinishlarni ifodalaydi. Sotsial mobillik tushunchasi sotsiologik tadqiqotlar doirasiga P. Sorokin kiritgan edi. Sotsial mobillik kishilarning muayyan ijtimoiy guruh va tabaqalardan boshqalariga o'tishlarini (sotsial o'zgarishlar), shuningdek, ayni bir sotsial tabaqa doirasida mashg'ulotlarning o'zaro almashtirishini anglatadi. Sotsial mobillik tushunchasi guruhlar va bir butun jamiyatlar «ochiqqligi» yoki «yopiqqligi»ni tavsiflash uchun ishlatiladi. Sotsial mobillik intergeneratsion (avlodlar orasidagi) va integeneratsion (avlod ichidagi) turlariga ajratiladi. Sotsial holatning otadan o'g'liga (kamdan-kam hollarda onadan qizga) o'tishi generatsion sotsial mobillikka, sotsial ko'tarilish yoki sotsial pasayish bilan bog'liq individual belgilar esa intrageneratsion sotsial mobillikka misol bila oladi. O'zgarishlar yo'nalishiga qarab vertikal (ko'tarilish va pasayish) va gorizontal sotsial mobillik farqlanadi. Sotsial mobillikning emperik ko'rsatkichi bilib, o'zgaruvchanlik-mobillik, barqarorlik-stabillik indeksi xizmat qiladi. Bu indeks tekshirilayotgan guruhdagi mobil va stabil shaxslar nisbatidan olinadi. Bundan tashqari mobil (o'zgaruvchan) shaxslarning jinsi, ma'lumot darajasi, «aqli rasolik koeffitsenti», millati, irqi, turar joyi, sog'-salomatligiga qarab ham sotsial mobil shaxslarning miqdoriy ko'rsatkichlari o'rtasidagi korelyatsiya (mos keluvchi) koeffitsiyentlar hisoblanishi mumkin. Sotsial mobillik o'lchashda turli xil imkoniyatlarning mavjudligi miqdoriy analiz qo'llanishidan kelib chiqadi. Sotsial mobillik darajasini aniqlash yordamida u yoki bu jamiyatni «an'anaviy», «zamonaviy», «industrial», «postindustrial» va hokazolarga bo'lish mumkin.

Sotsial differentsiatsiya va sotsial integratsiyani sotsial mobillik va o'zgartirishlar oqibati deb qarash mumkin. Sotsial differentsiatsiya tushunchasi birinchi bilib G. Spenser tomonidan qo'llanilgan. Uning fikricha, ijtimoiy evolyutsiya bir vaqtning o'zida differentsiatsiya (bir xillikdan ko'p xillikka o'tish: mehnat taqsimoti, maxsus sotsial institutlar paydo bo'lishi) va integratsiya (organlarining bir-birlariga tobora muvofiqlashib borishi, oddiydan murakkabga o'tish, umumiy aloqadorlik takomillashuvi), ijtimoiy tartibot mukammallashuvidan iboratdir. E.Dyurkgeym sotsiologik tizimida ham jamiyatdagi differentsiatsiya va integratsiya jarayonlariga e'tibor bergan. U differentsiatsiyani aholi zichligining oshishi va shaxslararo va

guruhlar aro muloqatlar sur'atiga bog'lab tushuntirgan. Odatda differentsiatsiya tushunchasi «tafovut» so'zining sinonimi sifatida ishlatiladi. Bu holda u rollar, statuslar (maqomlar), institut va tashkilotlarni turli mezonlar yordamida klassifikatsiya qilishga yordam beradi. Strukturaviy funksionalizm va sistemali yondashuv tarafdorlari (Parsons, Ettsoni va b.). Sotsial differentsiatsiya bilan sotsial sistemaning o'z-o'zini saqlashini shart deb qaraydilar. Bunda sotsial differentsiatsiyaning yaxlit jamiyat, uning ostki tizimlari, guruhlari darajasida ko'rinishlari qat'iy farqlanadi. Ularnig fikricha, quyidagi hayotiy muhim vazifalar - muhitga moslashish, maqsadlarini qo'ya bilish, ichki ixtiloflarni bartaraf etish (integratsiya) va hokazolar bajarilgandagina muayyan tizim mavjud bila olishi mumkin. Bu vazifalar esa faqat ozmi-ko'pmi maxsuslashgan institutlar tomonidagina bajarilishi mumkin. Demak, bunga muvofiq sotsial tizimlar ozmi-ko'pmi differentsiatsiyalashgan (tabaqalashgan) bo'ladi. Sotsial differentsiatsiya o'sishi bilan faoliyatlar ham maxsuslashib boradi, shaxsiy va oilaviy aloqalar o'z o'rnini borgan sari odamlar o'rtasidagi shaxssiz narsaviy munosabatlarga bo'shatib beradi. Bu munosabatlar ko'proq ramziy vositalar bilan boshqariladi (masalan, iqtisodiy munosabatlar uchun bunday vositachi, asosan - pul). Sotsial integratsiya (lot. Integratio - to'ldirilish, tiklanish; integer yaxlit, butun) sotsial differentsiatsiyaga nisbatdosh tushunchadir. Hozirgi zamon sotsiologiyasida tizimlar nazariyasidagi integratsiya tushunchasidan foydalaniladi. Unga ko'ra, integratsiyada alohida differentsiatsiyalashgan qismlarni bir butun qilib turuvchi aloqa va shu holatga olib keluvchi jarayon tushuniladi. Integratsiya turli xil sotsial sub'ektlar - individlar, tashkilotlar, davlatlar va hokazolar o'rtasida ixtilofsiz munosabatlar bilishini ko'zda tutadi. Sotsial tizimlar integratsiyasining darajasi va mexanizmi to'g'risidagi qarashlar tarixan o'zgarib kelgan. Bajaradigan vazifalari, sohalariga qarab sotsial dinamikaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. **Reproduktiv dinamika.** Sotsial dinamikaning bu turi tug'ilish, ishlab chiqarish, ekologiya sotsial jihatlarini o'z ichiga oladi. Aholi sonining o'sishi, tug'ilish miqdori, ularni belgilovchi omillar reproduktiv sotsial dinamika sohasiga kiradi. Ishlab chiqarish, ekologiya va sotsial sub'ektlar reproduktiv o'rnamalarga aloqador biladi.

2. **Maqom (status) sotsial dinamika.** U o'z ichiga xizmat lavozimlarida ko'tarilishi yoki pasayishini, turmush darajasi va sifati kabilarni qamrab oladi.

3. **Hududiy sotsial dinamika.** Aholi ko'chishlarining sur'ati va miqdorlarining sotsial jihatlarini, katta shahar vujudga kelishi bilan paydo bo'lgan sotsial muammolar, ishlab chiqarishning joylashtirilishi, uning sotsial oqibatlari hududiy (territorial) sotsial dinamika ob'yektlaridir.

4. **Ma'naviy hayot dinamikasi** manfaatlar, qadriyatlar, fikrlar, normalar Harakati, o'zgarishi va rivojlanishi bu soha doirasida bo'ladi.

5. **Siyosiy dinamika** jamiyat sotsial-sinfiy tarkibi, hokimiyat shakllari o'zgarishini anglatadi.

6. **Fan - texnika dinamikasi.** Fan-texnika taraqqiyotining sotsial jihatlarini, ishlab chiqarish vositalari o'zgarishlarining ijtimoiy sub'ektlar hayotiga ta'siri, axborot va kommunikatsiya bilan bog'liq sotsiodinamik o'zgarishlar fan-texnika dinamikasiga kiradi.

Sotsial dinamika abstrakt, mavhum qonuniyat ifodasi emas. Har bir mintaqa, ijtimoiy tuzumda o'ziga xos sotsiodinamikani ko'rishimiz mumkin.

Sotsial dinamika vertikal (yuqori va pastga) va gorizontal (ya'ni, parallel tomonga) yo'nalishda ro'y berishi mumkin. YUqorida keltirilgan barcha sotsial dinamika turlarini vertikal va gorizontal - yo'nalishda tekshirish mumkin. Jumladan, sotsial-sinfiy struktura elementlari harakati sotsial stratifikatsiya yondashuvi asosida qaralganda buni yaqqol ko'rishimiz mumkin. Sotsial stratifikatsiya (lot. strato - tuzilma, qatlam) sotsiologik tushunchasi bo'lib, bu tushuncha umuman jamiyatning, ayrim sotsial guruhlarining tarkibini, ularning turli-tuman belgilariga: daromadi, malakasi, ma'lumoti va boshqa darajalariga qarab, odatda iyerarxiya (yuqori va quyi) tarzda joylashgan ijtimoiy qatlamlarga bilinishini tavsiflaydi. Funksionalizm nuqtai nazaridan, sotsial stratifikatsiya tizimi jamiyatdagi sotsial rol va mavqeylarning differentsiatsiyasi bilib, u har qanday jamiyatning ob'yektiv ehtiyojidir. Jamiyatning turli sohalarida stratalardan stratalarga harakatni ko'rish mumkin. Masalan, iqtisodiyot sohasida - har bir odam milloner bo'lishi mumkin; siyosatda - yirik siyosiy mansabga erishish mumkin; armiyada - har bir askar general

bilishi mumkin; diniy faoliyat sohasida - oliy diniy martabaga erishish mumkin; fan - bu faoliyatning nisbatan zoye ketadigan sohasi bilib, biroq bunda ilgarilash mumkin; nikoh orqali - foydali nikoh vositasida jamiyatning eng yuqori pog'onalariga g'oyat tez ko'tarilish mumkin. Kishilarning sotsial zinapoyadagi yuqoriga qarab siljishga intilishi - ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchidir. Odam bir vaqtning o'zida bir necha strataga kirishi mumkin. Bu stratalar institutsional, madaniy, norasmiy mezonlar asosida ajratib ko'rsatilishi mumkin va ularga mos bo'lgan sotsiodinamika ham mavjud.

Mahalla – (arabcha «mahalla» - joy, o'rin, makon) – O'zbekistonning muayyan tarixiy sharoitlarida, asrlar davomida shakllanib, faoliyat ko'rsatayo'tgan, aholi yashaydigan ma'muriy-hududiy birlik, uyushma. Mahalla o'zini-o'zi boshqaruv tizimining muhim milliy ijtimoiy organi bo'lib, u O'zbekistondagi ijtimoiy hayot tarzining mahalliy ko'rinishdagi shakli hamdir. Mahallalar 1917 yilgacha bo'lgan davrda juda keng ish olib borib, mahalliy aholini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi tashkiliy tuzilma bo'lib kelgan. Mahalla o'zbek halqining kundalik ijtimoiy hayotini va turmushini tashkil qilishda izlab topgan va asrlar davomida takomillashtirib kelgan hayotiy amalidir. Ammo shunga qaramasdan, sobiq sho'rolar davrida

hukmron tuzum va mafkura mahallalarni rasman tan olmadi. Biroq aholining chuqur noroziligiga sabab bo'lmaslik uchun mahallalarni taqiqlab ham qo'ya olmadi, uni jamiyatni boshqarish tizimiga kiritmadi. Mahalla o'z mohiyati, faoliyati mazmuni va shakllari bilan Sharqona fikrlash, ish ko'rish tarzi kabi halqimizning o'ziga xos fazilatlarini aks ettiradi. Mahallalar aholini axiltotuv yashashga, sidqidildan mehnat qilishga, kasb o'rganishga, shular orqali hayot kechirishni engillashtirishga chaqiradi. Mahalla va mahalliy boshqaruv sotsiologiyasida ikkita ta muhim masalaga e'tibor bermoq lozim. Bular:1. Mahalliy hokimiyat organlari.

2. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari.

1. Mahalliy hokimiyat organlariga «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi»ning 99-104-moddalariga muvofiq viloyatlar, tumanlar va shaharlarda hamkorlik, boshcxilik qiladigan halq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlaridir. Ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab, vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar. 1993

yil 2 sentyabrda «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida» qonun qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasining 100-moddasiga binoan mahalliy hokimiyat organlari ihtiyoriga qo'yidagilar kiradi: - qonuncxilikni, huquq-tartibotni va fuqarolarning havfsizligini ta'minlash; - hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish; - mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'imlarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg'armalarni xosil qilish;

- mahalliy kommunal ho'jalikka rahbarlik qilish; - atrof-muhitni muhofaza qilish;- fuqarolik holati aktlarini qayd etish;

- normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

2. Fuqarolarning o'zini-o'zi (mahalliy) boshqarish organlari.

«O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi»ning 105-moddasiga binoan «SHaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini-o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatcxilarini saylaydi». Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari tarkibini fuqarolar yig'inlari, hususan, mahallalar tashkil etadi. Jamiyatda o'zini-o'zi boshqaruv tizimining muhim organi bo'lgan mahalla – bu, hududiy, kasbiy, turli yoshga oid va boshqa shu kabi turli xil ijtimoiy guruhlarining qiziqishi va irodasini o'zida mujassamlashtirib, ularni ijtimoiy hayotga joriy qiluvchi umumiy hamda alohida holatlarni namoyon qiladi. Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida ta'kidlaganidek, «Mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bajaradigan vazifalar doirasini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich topshirish lozim. Bunda eng muhimi, aholining kasb va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada to'laroq ifodalash va himoya qilishda nodavlat, jamoat tuzilmalarining huquq va mavqeylarini oshirish darkor. «Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari» degan siyosiy qurilish dasturining mohiyati ana shunda yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan shunday yondashuv

fuqarolarning o'zlariga-o'zlari hayoti va butun jamiyat hayotini boshqarishda va teng tashkil etishda keng ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi». SHu boisdan ham mahalla va mahalliy boshqaruv sotsiologiyasi aynan ana shu fuqarolarning o'zini-o'zi mahalliy boshqarish organlari faoliyatini va uning ijtimoiy jihatini tahlil qiladi. Demak, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarishning mahalliy kuyi organi bo'lgan mahallaning avvalo huquqiy asoslari quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

1992 yil 12 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublika «Mahalla» hayriya jam'asini tuzish g' to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'sha yili 17 oktyabrda «Respublika «Mahalla» hayriya jamg'armasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 480-sonli qarori qabul qilindi. 1992 yili Respublikamizda 8 mingga yaqin, Toshkentda 279 mahalla mavjud edi. 1993-1994 yillarda mamlakatimizda 12 mingdan ortiq mahalla qo'mitalari tuzildi. 2009 yilga kelib O'zbekistonda 10 ming 118 tadan ortiq, Toshkent shahrida esa 474 dan ko'proq mahalla faoliyat yurita boshladi. «Oila- mahalla-maktab» kontseptsiyasi hamkorlik dasturi ishlab chiqildi. Bu boshqa davlatlarda uchramaydigan noyo'b dasturdir. 1999 yil 14 apreldagi «Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi yangi tahrirdagi qonunning 7-moddasiga muvofiq: 1) bozor iqtisodiyoti sharoitida mahallalar faoliyati erkinlashtirildi; 2) mahallalar hokimiyat tizimidan chiqarildi; 3) qator imtiyo'zlar berildi; 4) boqimandalik kayfiyatidan ozod etildi; 5) «Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyat sari» qadam tashlanadi. Natijada mahallalar adolatli, demokratik jamiyatning negiziga aylanib bormoqda. Demak, mahallalar o'zini-o'zi boshqaruv tizimida quyidagi ijtimoiy vazifalarni bajarib kelmoqda: 1. Mahalla – ona maskan. Oila ko'z ochib ko'rgan dargoh bo'lsa, mahalla Vatan ichidagi Vatandir. Vatan – eng oliy qadriyatdir. 2. Mahalla – avvalo sog'lom ijtimoiy muhitdir. Bu erda kuchli ta'sirga ega bo'lgan jamoatchilik fikri mahalla ahlining xulq-atvori, o'zaro munosabatlarni adolat va ma'naviy mezonlar asosida tartibga solib turadi. SHu ma'noda mahalla, Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, haqiqiy demokratik darshonadir. 3. Mahalla – tayanch markazi. Kam ta'minlangan, ko'p bolali oilalar, yo'lg'iz keksalar va h.k. tayanchi hisoblanib kelmoqda. 4. Mahalla – ma'naviy-ahloqiy qadriyatlar, an'analar maskani. 5. Mahalla yoshlarni kasb-korga yonaltiruvchi, ishsizlarni mehnat bilan ta'minlovchi ijtimoiy himoya hamdir. 6. Mahalla – tarbiya maskani. Bir bolaga etti qo'shni ota-ona 7. Mahalla – oila tinch-totuvligini, jipsligini mustahkamlaydigan joy. Otang – mahalla, onang – mahalla, deb bejiz aytilmagan. Umuman, mahallalar o'z hududida ishlab chiqarishni tashkil etishi, kichik korxonalar ochishi, o'zi ishlab chiqargan mahsulotni sotishi, uning bir qismini mahalladagi ehtiyojmandlarga bepul tarqatishi, o'z hududidagi aholini ish bilan ta'minlashi, aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatishi mumkin. Hozirgi paytda mahalla qo'mitalari, bozor iqtisodi qonunlari asosida, o'z ishlarini tashkil qilishlari uchun barcha imkoniyatlar ochib berilgan. Ular oldi-sotdi, to'y-maraka marosimlari o'tkazish, hasharlar uyushtirish, mahalladagi oilaviy nizolarni bartaraf etish, bemorlar holidan habar olish ishlari bilan shu ullanadilar. Ko'pxilik mahallalarning g' o'z masjidi bor, turli ma'rakalar uchun kerakli ashyo'lar (doshqozon, palos, idish-tovoq, choynak-piyo'la, tobut va boshqalar) mavjud. Endilikda har bir mahalla o'z madaniy markazini qurib, shu erda choyhona, novvoyhona, sut-qatiq do'koni, turli o'yinlar maskaniga ega bo'lmoqda. Mahalla qo'mitasi -tashabbuskor jamiyat tashkilotidir. Mahallada ho'jalik va madaniy qurilish, uning hududini obodonlashtirish, uy-joylarni va hududdagi shahar ho'jaligini saqlash, ozodalikni ta'min etishda, omma kuch-g'ayratini bunyo'dkorlikka yonalitirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mahallalarning ish faoliyati horijiy mamlakatlarning diqqat - e'tiboriga tushmoqda. 1 Mahalla sub'ekti va uning ko'rinishlari. Mahalla boshqaruv tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan sub'ekt tushunchasiga e'tibor qaratish ilmiy mazmun kasb etadi. Mahalla sub'ketining o'ziga xos xususiyatini undagi boshqaruv funktsiyasi bajaradi. CHunki aynan shu funktsiya orqali mahallaning samarali ish faoliyati namoyon bo'ladi. O'zbekiston hududida **mahallalarni quyidagi 4 ta asosiy qismga** ajratish mumkin:

- 1) shaharlardagi an'anaviy mahallalar;
- 2) shaharlardagi kavratal mahallalar;

3) shaharchalardagi mahallalar;

4) qishloq mahallalari.

Mahallalar ijtimoiy hayotida quyidagi vazfalarni bajaradi:

1) oila muhofazasi;

2) obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va tozalik;

3) ijtimoiy himoyada faol ishtirok etish;

4) ma'naviyat va ijtimoiy huquqni shakllantirish;

5) siyosiy faollikni oshirish va hokazo.

Sotsiolog P.A.Sorokin fikricha, «Inson ijtimoiy organizm bo'lib, tabiatdagi barcha tirik organizm singari yashash uchun muhim bo'lgan barcha sharoitlarga ehtiyoj sezadi», hukumatimiz tomonidan mahalla masalasiga e'tibor qaratilayotganligining sabablaridan biri - unda ijtimoiy Hozirgi davrda mahallalarga bo'lgan qiziqish asosida dunyoda quyidagi institutlar amal qiladi:

1. Jamoalarning halqaro ittifoqi (shtab- kvartirasi Gaagada).

2. Viloyatlar va shaharlarni boshqarish bo'yicha Halqaro assotsiatsiya.

3. Jamoalarning Evropa ittifoqi (markazi Parijda).

4. Evropaning mintaqaviy va mahalliy hukumatlari kongressi.

1985 yil Evropa Kengashining tashabbusi bilan "Mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning Evropa hartiyesi" qabul qilindi. Bu hujjat Evropa davlatlari munitsipial huquqining bosh manbai bo'lib, uning vositasida o'zini-o'zi boshqarishning keyingi rivojiga yo'l o'cxildi (Qarang: Evropeyskaya hartiya mestnogo samoupravleniya. - M, 1998).

Ayni paytda jahon miqyosida mahalliy o'zini-o'zi boshqarish tizimining 3 ta asosiy modeli ajratib ko'rsatiladi.

1. SHimoliy Amerika.

2. Janubiy Evropa.

3. SHimoliy Evropa (yoki Skandinaviya).

SHimoliy Amerika modelida munitsipalitetning faoliyat doirasi nisbatdan tor, fragmentar shaklda bo'lib, u asosan biznes maqsadlariga xizmat ko'rsatishga qaratilgan.

Janubiy Evropa modeli (Frantsiya va Italiya uchun harakterli bo'lgan). Bunda munitsipial faollik nisbatan yuqori bo'lmasada, shunga qaramasdan mahalliy siyosiy manfaatlar siyosatga millat darajasida ta'sir ko'rsata oladi.

SHimoliy Evropa modeli. Bu model asosan Daniya, Finlyandiya, SHvetsiya, Norvegiya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda amal qiladi. Bu mamlakatlarda munitsipalitetlar ancha faol bo'lib, ular mahalliy va umumdavlat ahamiyatida bo'lgan keng doiradagi vazfalarni hal qiladilar. YUqorida ko'rsatib o'tilgan mahalliy o'zini-o'zi boshqarish

modellariga davlat sektoridagi bandlikka nisbatan ularga to'g'ri keladigan bandlik darajasi bo'yicha ham baho berish mumkin. Hususan, bu ko'rsatkich 1991 yil Daniyada 70 %, Norvegiyada 60%, SHvetsiyada 54%, AQSH da 50%, Buyuk Britaniyada 38%, Germaniyada 15%, Italiyada 12%, Frantsiyada 11%ni tashkil etgan. YAlpi milliy mahsulotni iste'mol qilish bo'yicha ham bu mahalliy jamoalarning o'ziga xos ulushi mavjud. Masalan, bu ko'rsatkich SHvetsiyada 18,7%, Daniyada 17,7%, Finlyandiyada 13,5%, Norvegiyada 13%, Buyuk Britaniyada 8,2%, Italiyada 7,4%, Niderlandiyada 7,5%, Frantsiyada 4,4% ni tashkil etadi. O'zbekistonda mustaqillik yillarida mahalla va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga bo'lgan e'tibor g'oyat kuchaytirildi. SHuning natijasida o'ziga xos bo'lgan bu boshqarish organlarining huquqiy asoslari yaratildi. O'zbekistonda 2008 yilning noyabr - dekabr oylarida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga bo'lib o'tgan saylovlar jamiyatimiz hayotidagi muhim ijtimoiy-siyosiy voqea sifatida baholandi. Saylovlarda 11 mln. saylovchi (katta yoshli aholining 85 foizi) qatnashdi. Saylov natijasida 10 ming 118 oqsoqollar hamda 80 mingga yaqin ularning maslahatxilari saylandi.

Mahalliychilik haqida. Mahalliychilik – bu, urug'-aymoqchilik feodal jamiyatlarga xos bo'lib, bu qon-qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan odamlarning birligidir. Urug' jamoasi o'z

boshlig`ining nomi bilan ataladi. Boshliq esa a`zolari uchun obro`li odam hisoblanadi, Urug`-aymoqcxilik doirasida o`z a`zolarini himoya etar, ularga homiylik qilar va yordam berardi. **Mahalliychilik** – milliy davlatcxilikning zididir... Bir yaponshunos olim «YAponlar orasida ham o`zaro raqobat kuchli. Bir-birlari bilan kelishmovcxiliklar bo`lib turadi. Ammo masala YAponiya manfaatlariga borib taqalgudek bo`lsa, hozirgina bir-birlariga qarama-qarshi bo`lib turgan ikki yapon kishisi birlashib, davlat, millat manfaatlarini uchun mustahkam himoyaviy birlikni namoyish etadilar», deb yo`zgan edi. Demak, xulosa qilib aytganda **mahalliycxilik tahdidi quyidagilardan iborat:** 1) Respublika miqyo`sida – viloyatlararo bo`linishga olib kelish mumkin. 2) Viloyatlarda – tumanlararo bo`linishga yo`l ochadi. 3) SHahar, tuman darajasida – mahallalar, jamoa ho`jaliklari orasida bo`linishga olib keladi. 4) Mahalliy darajada: qishloqlararo bo`linish yuz berishi mumkin. 5) Jamoa ho`jaligi bo`yicha – urug`lararo bo`linish. 6) Qarindoshlik belgilariga qarab bo`linish. 7) «MEN»ning (shahsiy) manfaatidan kelib chiqib bo`linish kabilar. 8) Mahalliycxilik–milliy davlat vujudiga kirib olishi mumkin bo`lgan rak hujayrasiga o`hshaydi. CHunki: davlat iqtisodiy qudratining bir nechta guruh kishilari tomonidan so`rib, o`g`irlanishi, talon-taroj qilinishini himoya qiladi. 9) O`zbek halqi ichida o`zaro begonalik urug`larini ko`kartiradi. 10) Buyuk ishlarning o`rtamiyona kadrlarga topshirilishiga, iste`dodli kadrlarning mayda-chuyda ishlar bilan o`ralashtirib qo`yilishiga olib keladi. 11) Organizm – davlat kuchsizlashadi, islohot susayadi. SHu boisdan ham Prezidentimiz Islom Karimov mahalliycxilikka qarshi kurash masalasiga har doim e`tibor qaratib kelmoqda. «Lekin - degan edi u, - qarindosh-urug`cxilik, hududiy yoki etnik printsiplar asosida davlat tuzilmalarida tor guruhcxilik manfaatlarini bilan ish ko`radigan, aynan shu manfaatlarni birinchi o`rniga qo`yadigan uyushmalar (ko`pincha norasmiy uyushmalar) umumiy ishga, umumdavlat, umumhalq manfaatlariga zarar keltiradigan holda shakllanib, o`z maqsadlariga erishish uchun a`zolarini mavjud davlat, hokimiyat va boshqa pog`onalarda yuqori ko`tarishga harakat qilar ekan, bu hol havfli bo`lib qoladi. Ana shunda jamiyatning barqarorligi va havfsizligiga real tahdid soluvchi mahalliycxilik va urug`-aymoqcxilik haqida gapirishga to`g`ri keladi»

Sotsial stratifikatsiya hamda uning tarixiy tiplari.

Stratifikatsiya (lot stratum - qatlam va fatsio – bajaraman) - jamiyat tuzilmasi, alohida qatlamlari, ijtimoiy tabaqalanish belgilari tizimi va tengsizlikni ifoda etuvchi sotsiologik tushunchadir.

Sotsial stratifikatsiya - sotsiologik tushuncha bo`lib, jamiyat va uning ayrim qatlamlari tuzilishini, ijtimoiy tabaqalanish, tengsizlik belgilari tizimini ifodalaydi. yoki boshqacha aytganda: jamiyatning mulk, maqom va hokimiyat munosabatlaridan kelib chiqadigan tizimi bo`lib, u ijtimoiy rollar va vazifalarni o`zida aks ettiradi. Sotsial stratifikatsiya jamiyatdagi mehnat taqsimotida turli guruhlarining ijtimoiy differentsiatsiyasidan (tabaqalanishuvi), shuningdek u yoki bu faoliyatning ahamiyatini va ijtimoiy tengsizlikni qonuniylashtiruvchi qadriyatlar va madaniy namunalar (standartlar) tizimining xususiyatidan kelib chiqadi. Ijtimoiy stratifikatsiyaning asosiy vazifasi - turli faoliyat xillari uchun rag`batlantiruvchi tizim yordamida ijtimoiy rollarni mos ravishda idrok etish va bajarishni ta`minlashdir.

Sotsial stratifikatsiya: ma`lumot, maishiy sharoit, mashg`ulot daromad, ruhiy, din va shu kabi belgilar asosida jamiyat «yuqori», «o`rta» va «quyi» sinflar hamda strat (qatlam)larga (2 dan 6 gacha) bo`linadi. Tengsizlik har qanday jamiyatda bor. Sotsial stratifikatsiya tizimida kishilarning o`z qobiliyatlari va kuch-g`ayratlariga muvofiq maqomlarni o`zgartirishlari (sotsial mobillik) esa jamiyatning barqarorligini ta`minlaydi va sinfiy kurashni «ortiqcha» qilib qo`yadi (Marksistik tadqiqotlar ijtimoiy sinflar nazariyasiga asoslanib kelingan)

Jamiyatning ijtimoiy, tarkibiy tuzilishi quyidagicha:

1. Sotsial stratifikatsiya, sotsial mobillik tushunchalari.
2. Iqtisodiy va taqsimot munosabatlari.
3. Ijtimoiy-sinfiy munosabatlar.
4. Ijtimoiy demografik munosabatlar.

Jamiyat taraqqiyoti ijtimoiy guruhlar harakteriga va o'zaro aloqadorligiga bog'liq. Uning harakteriga: oila, maktab, davlat partiyalar, iqtisodiyot, fan, madaniyat, matbuot, sog'liqni saqlash kabi sohalarning rivojlanishi o'zaro mos ravishda biladi. Ana shu guruh munosabatlarida qaysilari peshqadam rol o'ynaydi? Qaysilari asosiy rol, bo'ysunuvchi harakterga ega «O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi», deb O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyada ko'rsatilgan.

Har bir ijtimoiy guruh, ayrim olingan shaxs ham jamiyat ijtimoiy tarkibida o'z o'rniga ega. SHaxs o'zining jinsi, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, ma'lumoti, mutaxassisligi, oilaviy ahvoli, millati va boshqa shu kabilar bilan muayyan ijtimoiy tarkibga kiradi.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibi - ijtimoiy guruhlar, ularning ijtimoiy hayotdagi o'z mavqei bilan farq qiluvchi tomonlari majmuidan iborat. Oldingi zamonlarda ham jamiyat turli guruhlardan tashkil topgan. Masalan, Hindistonda jamiyat:

a) yuqori tabaqa – braxmanlar;

b) o'rta tabaqa - kshatriylar (jangchilar toifasi)

v) shudralar (qora xalq)dan iborat guruhlarg ajratilgan. Qadimgi yunon faylasufi Aflotun (er.avval 4-asr) jamiyat a'zolarini 3 guruhga ajratgan:

a) faylasuflar (yuqori tabaqa bo'lib, davlatni boshqaruvchi sinf);

b) xarbiy jangchilar;

v) qullar - quyi tabaqa;

G'arb sotsiologiyasida jamiyat ijtimoiy tarkibi sotsial stratifikatsiya tushunchasi asosida o'rganiladi. Demak stratifikatsiya g'arb sotsiologiyasining asosiy tushunchalaridan biri bilib, jamiyat ijtimoiy tarkibining ijtimoiy tabaqalarga, guruhlarga ajratilganini, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni ifoda qiladi.

Sotsial stratifikatsiya nazariyasi marksizm sotsiologiyasining sinflar va sinfiy kurash nazariyasiga zid bo'lib, jamiyatning sinflarga bo'linishining asosiy sababi mulkiy munosabatlardagi holatni tabiiy-tarixiy qonuniyat sifatida qaraydi. Bu sinflarni ijtimoiy qatlamlar va guruhlarning ma'lumoti, psixologik jihatlari, turmush sharoiti, ijtimoiy bandlik, daromadi va boshqa xususiyatlar bilan farq qiladi.

AQSHlik sotsiolog T.Parsons: «Stratifikatsiya - ijtimoiy tizim tarkibiy ziddiyatining asosiy yuzaga keltiruvchisi» deb, uni rivojlantirdi.

G'arb mamlakatlari sotsiologlari jamiyatni «yuqori», «o'rta», «quyi» sinf va qatlamlardan iborat deb talqin qilishadi. Masalan, g'arbiy Germaniyalik sotsiolog R.Darendorf jamiyatni boshqaruvchi va boshqariluvchilar toifasiga biladi. O'z navbatida boshqaruvchilar toifasi 2 guruhdan: a) mulkdor boshqaruvchilar va b) mulkdor bilmagan boshqaruvchilar - ma'muriy byurokrat menedjerlardan iborat deydi. Boshqariluvchilar toifasi ham 2 ga: yuqori - «ishchi aristokratiyasi» va quyi - malakasi past darajada bilgan ishchilardan iborat bilib, boshqaruvchilar va ishchi aristokratiyasining qo'shilishidan shakllanmoq-da, deb fikr bildiradi.

Jamiyat ijtimoiy tarkibi turli ijtimoiy birliklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ham ifodalaydi. Masalan:

- ijtimoiy-sinfiy, guruhlararo (sinflar, ijtimoiy tabaqalar, qatlamlar);

- ijtimoiy-demografik (yoshlar, o'rta yoshlar, xalqlar);

- ijtimoiy-professional (kasb-korga qarab o'qituvchilar, injener, tibbiyot xodimlari va h.k.);

- ijtimoiy-hududiy (mintaqa, shahar, qishloq, rayon, mahalla, aholisi)

Ijtimoiy o'zgaruvchanlik tushunchasi: Ijtimoiy o'zgaruvchanlik sotsiologik tushuncha bilib, demografik va ijtimoiy faoliyatlarda qo'llaniladi. SHaxsning bir sinfdan ikkinchi bir sinfga, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi, jamiyat ijtimoiy tarkibida tutgan o'rnini, o'zgarishini bildiradi.

SHaxs misolida go'dak bola, o'smir, yoshlik, o'rta yoshlik, qarilik. Ma'lumot oladi, hunar o'rganadi, kasb egallaydi. Uning jamiyatda tutgan o'rnini o'zgarib boradi. O'quvchi edi, ishchi bo'ldi, yo student bo'ldi, nafaqaxo'r va boshqa.

Jamiyat misolida. Jamiyat asosini tashkil etgan insonlar hayotida ijtimoiy o'zgaruvchanlik jarayoni sodir bo'ladi. Sinflar paydo bilishida, sinflarning bir ko'rinishdan ikkinchi bir

ko'rinishga o'tishida, jamiyat sinfiy strukturasida, undagi ishlab chiqarish kuchlari joylashishida, taraqqiyotida, fan, texnika, madaniyat, sa'nat taraqqiyotida o'z aksini topadi. Masalan, qul, krestiyon, ishchi, pomeshchik, kapitalist, fermer.

Ijtimoiy o'zgaruvchanlik turli ko'rinishlarda sodir bo'ladi yoki **sotsial mobillik** tushunchasi bilan bog'liq. Kishilarning ijtimoiy pog'onalaridan 2 yo'nalishi bo'yicha harakat qilishidir:

1) Vertikal (yo'nalish) ijtimoiy o'zgaruvchanlik. Bu bir ijtimoiy tizimda tutgan o'rni, o'zgarishdir. Masalan, shaxs misolida: o'quvchi, ishchi, xizmatchi, olim, pensioner va hokazo (yuqori va past darajaga qarab o'zgarib boradi).

2) Gorizontol (yo'nalish) ijtimoiy o'zgaruvchanlik. Bir ijtimoiy guruq doirasidagi o'zgarishlar yoki ijtimoiy darajadagi o'zgarishlar. Masalan, ishchi 1-5 razryad, aspirant, kandidat, fan doktori, akademik.

Ijtimoiy o'zgaruvchanlikning turlari:

1. Reproduktiv. Ishlab chiqarish, tuzilishi, ekologik o'zgarishlar.
2. Statusli - xizmat pog'onasiga ko'tarilish, hayot darajasi va boshqa.
3. Territorial - qishlokdan shaharga ko'chish, ishlab chiqarishni ko'chirish, bir davlatdan ikkinchisiga qo'shish va h.k.
4. Ma'naviy - manfaatlar, qadriyatlar, fikr, gushunchalar, his-tuyg'ular.
5. Siyosiy (sinfiy struktura), hukmronlik shakli.
6. Ilmiy-texnikaviy va hokazo.

Jamiyat ijtimoiy tarkibining yana bir yo'nalishi – mamlakat xalq xo'jaligida band bilgan ijtimoiy guruhlar va tarkibini o'rganishdir. Aholining uy-joy bilan ta'minlanganligi, maishiy xizmat va boshqa. Ta'lim darajasi, mansab darajasi, ijtimoiy-hududiy yo'nalish va boshqalar.

Iqtisodiy va taqsimot munosabatlari. Bunda asosiy e'tibor-mehnatning ijtimoiy muammolari, mehnat faoliyati va taqsimot munosabatlarini o'z ichiga oladi.

Taqsimot munosabatlari - hayotiy ne'matlar yuzasidan ijtimoiy guruhlar va qatlamalar o'rtasidagi munosabatlardir.

Bozor munosabatlariga o'tishning (O'zbekistonda) 5 ta tamoyili bor:

- 1) iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi;
- 2) davlat bosh islohotchiligi;
- 3) qonun ustuvorligi;
- 4) kuchli ijtimoiy siyosat;
- 5) bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish.

Kuchli ijtimoiy siyosat printsiplari esa quyidagilardan iborat:

- 1) Aholini ish bilan ta'min qilish va mehnat bozorini shakllantirish.
- 2) Daromad siyosatini yurgizish: pul daromadlari.
- 3) Ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy kafolatlar, kam ta'minlangan-larni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.
- 4) Aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish.
- 5) Xalqning moddiy turmush sharoitini yaxshilash.

6) "Har kimning mehnatiga va har kimning qobiliyatiga yarasha" printsipligiga rioya qilish.

«Adolat bu - kishilar o'rtasidagi tenglikni nazorat qilishdir, toki bir toifa boshqa toifa ustidan hukmron bilmasin, har qaysi tabaqa ushbu qoidaga rioya qilsin», degan edi Husayn Voiz Koshifiy «Allohi Muhsiniy (1440-1505) asarida.

Ijtimoiy-sinfiy munosabatlar: (Sinflar o'rtasidagi munosabatlardir). Bunda: 1) insonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik; 2) turli ijtimoiy guruhlar, qatlam, toifalar o'rtasidagi hayotiy ehtiyojlarni qondirish bo'yicha o'zaro bog'liqlik bilan yuzaga keladigan munosabatlar.

3) insonlarning ijtimoiy-maishiy sohadagi o'zaro bog'liqlik munosabatlari.

Mulk shakllari quyidagilardan iborat:

- 1) Davlat mulki.
- 2) Davlatga qarashli bilmagan mulk: a) xususiy mulk; b) jamoa (shirkat) mulki.
- 3) Yuridik va jismoniy shaxslar, boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar mulki.
- 4) Aralash mulk shakli.

Hozir O'zbekistonda umuman mulkdorlar sinfi shakllanishining 2 ta sharti manbai mavjud:

- 1) Kichik va xususiy tadbirkorlikni keng revojlantirish;
- 2) Qimmatbaho qog'ozlar bozorini revojlantirish.
4. Ijtimoiy-demografik munosabatlar (aholi yoshi, o'sishi, ish bilan ta'minlanganlik va boshqalar kiradi.

Umuman, stratifikatsiya yig'indilari:

- daromad;
- boyluk;
- obro'.

Stratifikatsiyaning tarixiy tiplari:

- daromad;
- hokimiyat;
- obro'.

Barcha insonlar bilim olishda tenglik printsiptan foydalanadi.

Stratifikatsiya kishilik jamiyatining paydo bo'lishi, tug'ilishi bilan yuzaga keladi.

1. Quldorlik - kishilarni qaram qilishning iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy shaklidir. Tengsizlik darajasining ko'rinishidir.

2. Kasta (lat. Portugal. guruh, toifa, tabaqa) – odam tug'ilganidan boshlab a'zo bo'lib qoladigan ijtimoiy guruhlar (stratlar)dir.

3. Tabaqalar - taomillar yoki huquq, qonunlari bilan mustahkamlangan nasldan-naslga o'tuvchi huquklar va burchlarga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar.

4. Sinflar - sinflar paydo bilishi XVIII-XIX asr bilan bog'liq AQSH - o'rta sinflar jamiyati. AQSHda 4 ta asosiy sinflar bor:

- oliy;
- urta;
- ishchi;
- quyi sinflar.

5. Sinsiz jamiyat... Bu marksizm-leninizm ta'limotida» aytilgan.

6. O'zbekiston Respublikasida jamiyat ijtimoiy tuzilishi: Bozor munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan mulkchilikning 4 ta turi va shunga muvofiq sinflar yuzaga keldi. Mulkdorlar sinfi shakllanib bormoqda. (53-54-moddalar).

Jamiyatning moddiy-ishlab chiqarish jarayoni sotsiologiyada ijtimoiy tizim sifatida olib qarab o'rganiladi. Moddiy ishlab chiqarish tizimi-ijtimoiy hayot sohasi bilib, kishilarning moddiy ne'matlar ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq.

Har qanday ijtimoiy jarayonlar inson faoliyati bilan uyg'unlashadi. Muayyan ijtimoiy birlik sifatida uyushgan kishilarning katta-katta guruhlari, sinflar, millatlar milliy-etnik, ijtimoiy-demografik, nisbatan kichik tizimlar: o'quv-tarbiyaviy, oila-turmush va boshqa guruhlar, ijtimoiy tashkilotlar, birlashmalar, ittifoqlar-jamiyatning ijtimoiy tarkibini tashkil qiladi. Ular tarixiy rivojlanish bosqichlarida turli ijtimoiy asoslarda shakllanadilar. Yashash sharoitiga, rivojlanish xususiyatlariga, ijtimoiy ehtiyojga, manfaatlariga va muayyan maqsadga ega biladi. Ijtimoiy tizimlar zanjirida turli o'ziga xos halqaga ega biladilar. Ichki tashkiliy tuzilishi, harakteri, funktsional va rivojlanish darajasi, turmush tarzi, faoliyat shakli va usullari bilan qadriyatlar tizimi, norma, g'oyalari, qarashlari va boshqa jihatlari bilan o'zaro farq qiladilar.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibini konkret tarixiy davr kesimida olib qarash talab qilinadi, chunki turli tarixiy davrlar ijtimoiy tarkib o'zaro sifat va xususiyatlari bilan farq qiladi.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibini sotsiologiya jihatidan o'rganish uni uch ma'noda: umumiy, maxsus keng va xususiy tor ma'noda olib qarashni taqozo etadi.

Umumiy ma'nodagi ijtimoiy tarkib-jamiyatning bir butun tarkibini tashkil qiladi. Bu ijtimoiy tarkibning elementi sifatida jamiyatning ijtimoiy munosabatlariga mos tushuvchi iqtisodiy siyosati, ideologiyasi kabi sohalari kiradi.

Ikkinchi, maxsus, keng ma'nodagi ijtimoiy tarkibga esa ijtimoiy-tarixiy birlik munosabatlari kiradi. Bu tarkib milliy-etnik, ijtimoiy-demografik, mutaxassislik va boshqa shu kabi kishilar guruhlarini o'z ichiga oladi.

Tor ma'noda ijtimoiy tarkib tushunchasiga mehnat jamoalari, hududiy birlik, nisbatan tez o'zgaruvchan guruhlar kiradi.

Bozor munosabatlarining tarkib topishi jarayonida O'zbekiston ijtimoiy tarkibida keskin o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bu o'zgarishlarni yuqorida ko'rsatilgan uch metodologik bosqich bo'yicha sotsiologik tadqiq qilish - asosiy masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Tayanch iboralar: Inson, individ, shaxs, faoliyat sub'ekti, sotsial-tipik, tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar, ijtimoiy mavqe, shaxs faoliyati, referent guruh, rasmiy va norasmiy guruhlar, sotsial guruh.

Adabiyotlar

- 1.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: «O'zbekiston», 2001.
- 2.Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.:«O'zbekiston», 1996.
- 3.Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir T.3. - T.: «O'zbekiston», 1996.
- 4.Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: «O'zbekiston»1999.
- 5.Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot – pirovar maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000.
- 6.Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. T.: «O'zbekiston», 2001.
- Karimov I.A “YUksak ma'niviyat yengilmas kuch”Toshkent.”Ma'naviyat” nashri 2008
- 5.Karimov I.A “O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” Toshkent, “O'zbekiston” 2011
- 7.Aliqoriyev N.S. Umumiy sotsiologiya - T.: 2000.
- 8.YUnusov K. Sotsiologiya. Andijon.: 1997.
- 9.Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. T.: 2000.
- 10.Nosirxo'jaev S.H., Bekmurodov M., Sultonov T., Nosirxo'jaeva H. Sotsiologiya asoslari. Ma'ruzalar matni. T.: ToshDPU, 2000

7-Mavzu. Sotsial munosabatlar sotsiologiyasi.

Reja:

1. Sotsial munosabatlar tushunchasi.
2. Sotsial munosabatlar turlari.
3. Begonalashuv- tanazzul hamda ijtimoiy oqibatlar.

Sotsiologiya fani tizimida sotsial munosabatlar juda muhim o'rin kasb etadi. Chunki u orqali jamiyat a'zolari bir-birlari bilan ma'lum bir muomala va ijtimoiy hamkorlikka intiladilar. Sotsiologiyadagi bu maxsus soha o'zining o'ta dolzarbligi va muhimligi bilan boshqa muammo va masalalardan ajralib tursada, u hali mutaxassislar tomonidan to'liq ilmiy va sistemali ravishda o'rganilmagan hamda ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada yoritilmagan. Bu salbiy yo'lning asosiy sabablaridan birinchisi, avvalo sobiq Ittifoq falsafiy – sotsiologik adabiyotlarida bu masalaning bir yoqlama talqin qilinganligi bo'lsa, ikkinchisi esa ilg'or g'arb ijtimoiy adabiyotlarining, sotsiologiyaning bu sohasi bo'yicha to'liq tadqiqot ma'lumotlarining bizda yo'qligidir.

Sotsial munosabatlar tushunchasining o'zi hali sotsiologiya fanida aniq bir ilmiy ta'rifi hozircha o'z ifodasini topgani yo'q. Avvalambor, shuni ta'kidlash zarurki, sotsial munosabatlar ko'pincha ijtimoiy munosabatlar tushunchasi bilan tenglashtiriladi yoki sotsial munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir xususiy ko'rinishi deb talqin qilinadi. Mavjud adabiyotlarni chuqurroq taxlil qilinadigan bo'lsa, shunday xulosaga kelish mumkinki, yuqorida ko'rsatilgan fikrlarda qimmatli asoslar borligini bo'lsa biladi.

Sotsial munosabatlar tushunchasi ko'pgina adabiyotlarda 2 xil darajada: keng va tor ma'noda talqin qilingan. Keng ma'noda tushunish – sotsial munosabatlarni butun bir ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan tenglashtirishdir va ular orasidagi farqlarga ko'p e'tibor bermaslik bilan bog'liqdir.

Tor ma'noda sotsial munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir muhim elementi va turi deb interpretatsiya qilinadi. Sotsial munosabatlar keng ma'noda quyidagicha ta'rif bilan belgilangan. Sotsial munosabatlar bu tabiat hodisalaridan farqli bo'lib, unda ijtimoiy munosabatlarning butun bir tizimi mujassamlashgandir.

O. Kont o'zining pozitivistik ta'limotida sotsial munosabatlar muammolarini xuddi biologik hodisalar metodi bilan o'rganish printsiplarini keng targ'ib qiladi. Pozitivistik-naturalistik yo'nalishning ashaddiy raqibi bilgan fenomenologik sotsiologiya sotsial hayot va sotsial munosabatlarni bunday usulda talqin qilganligi uchun O.Kont va uning izdoshlarini keskin tanqid qiladi. Naturalizmning jiddiy kamchilik va hatoliklarini bartaraf etish uchun fenomenologik sotsiologiya inson ongining faolligi bu muammolar yechimining asosiy omilidir deb isbotlashga intiladi. Bu yo'nalish vakillarining fikricha faqatgina inson va uning tafakkuri tufayli sotsial voqelikni hamda sotsial munosabatlarni konstruktiviyalash (yaratish) mumkin bo'ladi. Chunki sotsial reallik va sotsial munosabatlar insonning interpretatsion faoliyati orqaligina vujudga keladi. Fenomenologik sotsiologiyaning taniqli vakillaridan biri D. Silverman yuqoridagi g'oyalarni asoslash uchun pozitivistik sotsiologiya nazariyasini tanqid qiladi.

Albatta, bu ijtimoiy fikrlar vujudga kelgandan beri ancha vaqtlar o'tdi, yangi jug'rofiy-siyosiy maqomlar paydo bo'ldi. Eng muhimi esa totalitar tuzum barham topib, yangi davlatlar vujudga keldi, yangi jamiyatda bir partiyaviylik hukmronligi yemirildi va mustaqil suveren davlatlar vujudga keldi.. Endi esa jamiyatdagi jarayonlarni, jumladan sotsial munosabatlar muammolarini keng plyuralistik printsipl orqali tadqiq qilish davri keldi. Bu tamoyil orqali, sotsial munosabatlarning muammo va vazifalarini turlicha taxlil qilish imkoniyati tug'ildi. Ushbu ijobiy imkoniyatlarning hosili sifatida respublikamizda sotsial munosabat muammolari jahon ilmiy tafakkurining turli yo'nalish natijalari asosida tadqiq qilinayotganligini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sotsial munosabatlar muammosini yangi, yuqori ilmiy darajada tadqiq qilish imkoniyatlari vujudga keldi. Endi bu muammoni konkret sotsiologik tadqiqot bilan o'rganish joizdir. Chunki sotsiologiya nafaqat bu muammonigina emas, balki butun ijtimoiy hayot jarayonlarni keng qamrovda kompleks harakterda va amaliy natijalar asosida chuqur tadqiqot qiladi.

Sotsial munosabatlar turlari.

Sotsial birdamlik tushunchasi sotsial munosabatlar tizimida muhim o'rin tutadi. Chunki birdamlik - bu ko'pgina ma'naviy omillarning majmuasidan tashkil topgan sotsiologik kategoriya bilib, u ijtimoiy hayotda faoliyat ko'satayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilishlaridagi hamkorligining ko'rinishidir. Avvalombor shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki, sotsiologiya faniga bu termin sotsial jipslashuvni bildiradigan tushuncha sifatida birinchi bilib O.Kont tomonidan kiritilgan edi. Bu muammoga ko'pgina mutafakkilar o'zlarining e'tiborlarini qaratganlar. Ayniqs, E.Dyurkgeym, G.Spenserlar bu muammoni chuqur taxlil qilganlar, lekin ular o'z tadqiqotlarini turli xil yo'nalishlarda olib borganlar. E.Dyurkgeymning fikricha, sotsial birdamlik, bu axloqiy printsip va oliy universal qadriyat bilib, u jamiyatning har bir a'zosi tomonidan tan olinadi. O.Kont va G.Spenserlarning tadqiqotlarida sotsial birdamlikning asosini iqtisodiy manfaatlar tashkil qilishi markaziy o'rinni egallaydi. G.Spenser o'zining birdamlik ta'limotida majburiy va ko'ngilli birdamlikni ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, kishilik jamiyati o'z rivojlanish yo'lida ikkita xarbiy va sanoat davrlariga bo'linadi. Butun hayot bu yerda intizomga asoslangan. Sanoat turidagi jamiyat esa osoyishta ijtimoiy hamkorlikning erkin shakllarini ifoda etadi. Muammoning xuddi ikkita jihatga ajratib taxlil qilinishini D.Dyurkgeymning ilmiy faoliyatida ham ko'rish mumkin. U o'z ta'limotini mexanik va organik birdamlikka ajratadi. Rivojlanmagan va eski jamiyatlarda hukmronlik qiladigan birdamlikni Dyurkgeym mexanik birdamlik deb ataydi.

Mexanik birdamlik - bu «jamoat turidagi» birdamlik bilib, u bu jamoadagi individlarning o'xshashliklari bilan belgilanadi va ular tomonidan ijtimoiy vazifalar bir xil turda bajariladi. Jamiyatda ijtimoiy mehnatning taqsimlashishi tufayli individlar maxsus vazifalarini bajaradilar va bu hislatlar sababli jamiyat jonli organizmni eslatadi. SHu jamiyatda vujudga kelgan yangi turdagi birdamlikni Dyurkgeym organik birdamlik deb ataydi. Mehnatning taqsimlanishi individlarda o'zlariga xos qobiliyatlarning rivojlanishiga omil bo'ladi. Endi har bir individlarning o'zi esa bir-birlariga bog'liq bo'ladilar va ular sotsial munosabatlarning yagona tizimi orqali birdamlik tuyg'ulariga erishadilar.

Ko'pgina g'arb olimlari ijtimoiy mulkka asoslangan kooperatsiyaning sermahsulligini inkor etib keladilar. Ularning fikricha, butun jamiyat bilan ishlab chiqarish vositalarini guruhlar mulki qilib berish kerak. Agar ishlab chiqarish vositalari ijtmoiy mulk xususiyatiga ega bo'lsa, «ma'muriyat» xalqdan ajralib qoladi va shu sabab tufayli byurokrat boshqaruvchilar tashkiloti vujudga kelishi mumkin. O'z-o'zidan tabiiyki, bu jarayonlar natijasida ishchilar o'z mehnatlaridan mafaatdorlikni his qilmaydilar.

Mazkur taxminlarning aksariyati o'z isbotlarini topdilar. Ayniqsa, yarim mustamlakachilik davrida, bizning diyorda soxta birdamlik asosidagi kooperatsiyalashtirish ko'plab salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Mehnatning ijtimoiy taqsimoti va kooperatsiya niqobi ostida bizning xudud xom-ashyo yetishtiradigan respublikaga aylandi. Jamiyatimizda tub ma'nodagi birlashma jarayoni faoliyat ko'rsatmadi.

Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlab ko'rsatganlaridek, «O'z-o'zini boshqarishning xalqimiz an'analari va qadriyatlariga juda xos bo'lgan usuli — mahallalar tizimi so'nggi yillarda juda katta nufuzga ega bo'lib bormoqda... Eng adolatli muhit, eng adolatli ijtimoiy sharoit, vaziyat faqat mahallada bo'lishi mumkin. Hech bir korxona, hech bir davlat idorasi yoki jamoat tashkiloti bu borada mahalla bilan tenglasha olmaydi».

Iqtisodiy va taqsimot munosabatlari.

Jamiyat ijtimoiy tarkibida har bir shaxs qaysi ijtimoiy guruhga va undagi hududiy, tarmoq (soha) va ijtimoiy mavqe yo'nalishiga mansubligi bilan harakterlanadi. Bulardan tashqari yana, shaxs

jinsi, yosh jihat, ommaviy ahvoli, ijtimoiy kelib chiqishi, milliy mansubligi, ma'lumoti, ilmiy darajasi kabi parametrlar bilan ham o'rganiladi. Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrining iqtisodiy qiyinchiliklari ijtimoiy guruh va ayrim shaxslar qanchalik moddiy imkoniyatga egaligi, jamg'arma mablag'i miqdori kabi tomonlarni o'rganishni ham talab etadi.

Hozirda ijtimoiy munosabatlarda jamiyatimiz uchun mutlaqo yangi bo'lgan asoslar yaratilmoqda. Xususiyl mulkchilikka asoslangan ko'p ukldli, dunyo sari ochiq yuz tutgan iqtisodiyot paydo bo'layotir. SHuning uchun ham yangi iqtisodiy va taqsimot munosabatlari sotsiologiyasini ishlab chiqish sotsiologiya fanining asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Hozirda mehnatning mazmunini chuqur va har jihatdan o'zgartirmay turib, jamiyatimiz ijtimoiy tarkibida sifat o'zgarishiga erishib bo'lmaydi. Buning uchun, eng avvalo, mehnatga yangicha munosabatni tarkib toptirish, yangi texnologiyani yaratish, fanni yanada taraqqiy ettirish, munosib malakali kadrlar tayyorlash, maorifni tubdan yangilash kabi kechiktirib bilmaydigan vazifalar amalga oshirilmog'i lozim.

Iqtisodiyot sotsiologiyasi ishlab chiqarish va mehnat jarayonini, taqsimot munosabatlari, moddiy ta'minot, aholining moddiy turmush darajasi va shu kabi jamiyatning iqtisodiy rivojlanish sohasidagi qonuniyatlarni o'rganadi.

Jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi, eng avvalo, uning iqtisodiy asoslari bilan bog'liq biladi. Ijtimoiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ijtimoiy hayotdagi boshqa sohalarining rivojlanish darajasi ham shunga mos ravishda taraqqiy qilib boradi. Masalan, AQSH, Yaponiya, Janubiy Koreya, yevropa mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanganligi va aholining turmush darajasi, madaniyati, xizmat ko'rsatish sohalarining taraqqiyotini belgilab beradi.

Iqtisodiy munosabatlarni o'rganishda asosiy e'tibor: mehnatning ijtimoiy muammolari, mehnat faoliyati va taqsimot munosabatlariga qaratiladi.

Jamiyat a'zolari tomonidan yaratilgan moddiy boyliklar ular o'rtasida qanday tarzda va qay miqdorda taqsimlanishidagi farq ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi farqni keltirib chiqaradi. Xususiyl mulkning qonuniy deb e'lon qilinishi bilan jamiyatimiz ijtimoiy tarkibidagi tekischilik asta-sekin o'z o'rnini ijtimoiy mavqei jihatidan va yetishtirilayotgan moddiy ne'matlarning taqsimoti jihatidan farq qiluvchi ijtimoiy guruh va tabaqalarga bo'linishi ortib bormoqda.

Respublikaning asta-sekin bozor munosabatlariga o'tib borish davrida Prezident I.A.Karimov tomonidan belgilangan besh tamoyilga asoslangan tarzda siyosat yurgizilmoqda. Bularning **birinchisi** – iqtisodiyotning siyosatdan ustun bo'lishi, uni har qanday mafkuraviy tazyiqlardan ozod qilish lozimligi.

Ikkinchisi – iqtisodiyotni boshqarishda, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida, yangi tuzum barpo etilayotganda davlat boshqaruv tizimini qo'ldan chiqarmasligi, ya'ni davlat asosiy islohotchi bo'lmog'i lozimligidir.

Uchinchisi – qonunlarga barcha baravar rioya etishini ta'minlash, ya'ni qonun ustuvorligi.

To'rtinchisi – kuchli ijtimoiy siyosat yuritish.

Beshinchisi – bozor iqtisodiyotida shoshqaloqlikka yo'l qo'ymay bosqichma-bosqich o'tish zarurligi.

Taqsimot munosabatlari sotsiologiya predmetiga taalluqli bo'lib, uning tarkibiga ishlab chiqarish qurollari taqsimoti, jamiyat a'zolarining ishlab chiqarishning turli tarmoqlari bo'yicha joylashuvi va jamiyat tomonidan ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlar, ishlab chiqarish qurollari va iste'mol mollari kiradi. Mohiyat e'tibori bilan taqsimot munosabatlari mavjud ishlab chiqarish munosabatlari harakteriga mos keladi.

Alohida kishilar va ijtimoiy guruhlarining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faoliyatining mohiyati taqsimot munosabatlari harakteri bilan belgilanadi. Ijtimoiy guruhlar, tabaqalar va alohida olingan kishilarning real daromadlari darajasi, bu daromadlarning o'zgarishi va rivojlanishi istiqbollari ularning ijtimoiy-siyosiy pozitsiyalarini belgilaydi.

Sovet tuzumi davrida ijtimoiy guruhlarining moddiy daromadlarini tenglashtirish siyosati yurgizilgan. Natijada kishilarning mehnatga munosabati susayib, ijodiylik, omilkorlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, moddiy manfaatdorlik kabi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muhim stimullari yo'qala borgan.

Demak, taqsimot munosabatlari jamiyat hayotini, ayniqsa, uning iqtisodiy jihatdan rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish munosabati bilan, O'zbekistonda mulkchilik turli shakllarining joriy qilinishi va ularning davlat himoyasiga olinishi taqsimot munosabatlarida tubdan o'zgarishlarga olib kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, jamiyat iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston davlatining bu sohadagi siyosati milliy boylikning ko'payishini, respublikaning mustaqilligini, odamlarning munosib turmush va ish sharoitlarini ta'minlaydigan qudratli, barqaror va jo'shqin rivojlanib boruvchi iqtisodiyotni barpo etishdan iborat buyuk maqsadni ko'zlashdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiyot va taqsimot munosabatlari sotsiologiya fani doirasida tadqiqot ob'yekti sifatida muhim o'rin tutadi va uning mohiyatini anglash talabalar uchun hayotda o'z o'rnini topishlarida yordam beradi.

Ijtimoiy – sinfiy munosabatlar.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibida ijtimoiy-sinfiy munosabatlar ham alohida o'rin egallaydi. Sovet sotsiologiyasida sinfiy munosabatlar, sinfiy kurash masalalariga juda keng o'rin berilib, bu munosabatlar ijtimoiy tarkibdagi boshqa barcha elementlar, munosabatlar ichida eng muhim va belgilovchi hisoblangan. Buning sababi, unda jamiyatning iqtisodiy tarkibi boshqa ijtimoiy guruhlardagiga nisbatan to'laroq va aniqroq aks etadi, - deb ko'rsatilgan. Haqiqatdan ham, davlat sotsializmi davrida mavjud ishchilar va dehqonlar sinfi jamiyatning eng kam ta'minlangan, quyi darajadagi sinflarni tashkil qildi. Intelligentsiya ijtimoiy qatlami esa moddiy ta'minlanganlik jihatidan ulardan unchalik farq qilmagan. O'tgan davrda, asosan, ikki sinf — ishchilar va dehqonlar sinfi va intelligentsiya qatlami mavjud deb ko'rsatilib, jamiyat ijtimoiy tarkibidagi boshqa guruhlar (masalan, yuqori tabaqa amaldorlari)ning ahamiyati mutlaqo tilga olinmas edi.

Ishchilar sinfi ko'p qirrali ijtimoiy birlik hisoblanadi. Uning ichki tarkibi demografik (jinsi va yoshi bilan), professional — tayyorgarligi bilan (mehnatning mazmuni va harakteri bilan) hududiy (ijtimoiy-hududiy birlik bilan), etnik (milliy farqi) va madaniy-ma'lumoti bilan farq qiluvchi tarkibiy tuzilishga ega.

Hozirda O'zbekiston davlati miqyosida milliy ishchilar sinfining tarkib topishi uchun shart-sharoit yaratilmoqda. Jahon talablariga javob bera oladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun moddiy zamin tayyorlanmoqda. CHetel firmalari bilan qo'shma korxonalar yaratilmoqda. Endilikda, yuqori texnologiyaga asoslangan sanoat ishlab chiqarishining malakali ishchi - injenerlar guruhi shakllanib, bu jarayon davom etmoqda.

Ishchilar sinfi rivojlanish istiqbollari erishish uchun ularni miqdoriy jihatdan ko'paytirish bilangina erishib bilmaydi. Avvalo mehnatning intellektual mazmunini boyitish, zamonaviy avtomat-texnologiya bilan jihozlangan iqtisodiy shart-sharoitlarni barpo qilish zarur. Amalga oshirilishi kerak bilgan bunday tadbirlar bevosita qishloq xo'jaligi dehqonlari hamda intelligentsiya qatlami uchun ham taalluqlidir (Asaka, Samarqand avtomobil zovodlari, fermerlik xarakati misolida tushuntiriladi) .

Iqtisodiyotni intensiv ravishda rivojlantirish ijtimoiy-tarkibiy aloqalarga kuchli ta'sir etadi. SHuningdek, ijtimoiy tarkibdagi iqtisodiy va taqsimot munosabatlarining ijobiy rivojlanishi mamlakat tabiiy resurslari, hududiy o'ziga xos xususiyatlar, siyosiy barqarorlik, millatlar o'rtasidagi munosabatlarga ko'p jihatdan bog'liq biladi.

Mamlakat qishloq xo'jaligi sohasida band bo'lgan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirayotgan dehqonlar ham ijtimoiy tarkibda sinf sifatida o'rin tutadi. O'zbekistonda aholining 60 foizi qishloq joylarida yashaydi. Milliy daromadning 44 foizidai ko'prog'i bugungi kunda qishloq xo'jaligidan olinadi Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatimiz bo'yicha mehnatga yaroqli kishilarning 39,3 foizi chorvachilik va qishloq xo'jaligida mehnat qiladi. Ba'zi rayonlarda bu ko'rsatkich 80-90 foizni tashkil etdi.

Bulardan ko'rinib turibdiki, jamiyatimiz ijtimoiy tarkibida dehqonlar sinfining o'rni kattadir. Hozirda mustaqillik sharofati bilan O'zbekiston hukumati dehqonlar mavqeini ko'tarishga alohida e'tibor bermokda. Ularning turmush darajasini oshirishda katta ishlar olib borilayapti.

Uy-joy qurish uchun bepul yer, tomorqalar ajratildi Moddiy yordam ko'rsatilmoqda. Ekinzor yerlar ijaraga berilmoqda. Fermerlarning soni ortmoqda. yetishtirgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini shaharga olib kelib sotish uchun imkoniyatlar yaratildi. Ularning oladigan yillik daromadlari bir necha marta ortdi.

Dehqonlar sinfi ichida ham tabaqalanish jarayoni tez sur'atlar bilan bormoqda. Ularning tarkibida ishbilarmon, tadbirkor fermer xo'jaliklari paydo bo'ldi. Ijarachilar guruhi ham borgan sari qishloq xo'jaligida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

YAngi iqtisodiy munosabatlarning tarkib topishi bilan qishloq ishchilar sinfi shakllanishiga moddiy zamin tayyorlanmoqda. Boshqacha aytganda, qishloqqa sanoat kirib kelmoqda. Bu esa qishloq xo'jaligida mavjud ortiqcha ish kuchini ish bilan ta'minlab, tayyor mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirmoqda.

Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlab yozadiki, — «O'zbekiston iqtisodiyotining bir tomonlama – xomashyoviy yo'nalishiga qat'iy barham berish respublika ichki siyosatining eng muhim strategiyasi hisoblanadi. Faqat xom ashyo yetishtiruvchi va sotuvchi o'lka surunkali nochorlikka giriftor bo'ladi».

“Dastlabki hisob-kitob shuni ko'rsatadiki, agar biz respublikada bor xom ashyo va chala mahsulot ishlab chiqarishni tugal jarayonga yetkazib, tayyor mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'ysak, respublikamizda yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarishni ikki barobardan ziyod, milliy daromadni esa tahminan uch barobar ko'paytirishimiz mumkin”.

Jamiyat ijtimoiy tarkibida ziyolilar qatlami ham salmoqli o'rin tutadi. Intelligentsiya aqliy mehnat mutaxassisleri bo'lib, ijtimoiy-professional guruhlardan tarkib topmoqda. Jamiyat ijtimoiy tarkibida intelligentsiya aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralib chiqishi oqibatida shakllandi. Hozirda, fan, ilmiy texnika taraqqiyotining jadal borishi bilan intelligentsiyaning professional malakasi yanada murakkablashmoqda. Uning tarkibiga ilmiy, ishlab chiqarish-texnik, madaniyat, ma'rifat, tibbiyot-xarbiy va boshqaruv apparati xodimlari kirib keldi.

Ziyolilar tarkibini yana shahar va qishloq, ijtimoiy bandlik sohalari bo'yicha (ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida) mehnatning ijodiy xarakteri darajasi bilan, malaka va boshqa jihatlari bilan farqlash mumkin.

Sobiq sovet davrida ziyolilar son jihatidan ortdi-yu, ammo uning sifat darajasi ancha past bilib qolaverdi. CHunki ziyolilar qatlami, avvalam bor, mehnat xarakteri bilan belgilanadi, O'tgan davrda oliy ma'lumot olgan qanchadan-qancha kishilar hozirda ishchi bilib, yoki tijorat va boshqa sohalarda ishlamoqdalar. Ular ziyolilar tarkibiga kirmaydi.

Sotsiologiyada milliy munosabatlar iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy-mafkuraviy munosabatlardagi o'zaro uzviy aloqadorlik nazarda tutilgan holda konkret etnik muhit doirasida, ijtimoiy jamoalardagi, oiladagi, hududiy tartibdagi munosabatlar doirasida olib qarab o'rganiladi. SHuningdek, millatlararo munosabatlarning jamiyat ijtimoiy hayotiga ta'siri va ularning ijtimoiy oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Sobiq Ittifoq davrida muayyan iqtisodiy-siyosiy va ideologik rejim asosida ushlab turilgan, boshqarilgan milliy munosabatlar endilikda asta-sekin tiklanmoqda. SHu jihatdan, O'zbekistonning ko'p millatli davlat bilganligini e'tiborda tutgan holda, unda istiqomat qilayotgan millatlar va xalqlarning ijtimoiy turmushi, o'zaro aloqasi va shu kabi munosabatlarni sotsiologik tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

YAqin o'tmishimizda sodir bilgan Farg'ona, Andijon, O'zgan voqealari qayta takrorlanmasligi uchun, O'zbekistonda bundan keyin ham millatlararo hamdo'stlikni rivojlantirish, o'zaro ahil, bir oila bo'lib yashash talab etiladi. Prezidentimiz I.A.Karimov boshchiligidagi O'zbekiston hukumatining asosiy maqsadi ham Markaziy Osiyo hududida Har qanday milliy nizolarning oldini olishdan iborat.

Sotsiologiya doirasida ham ijtimoiy-etnik munosabatlar ilmiy taxlilga muhtoj biladi. Ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik jihatlarni tadqiq qilish muhimdir. SHuning uchun ham bu masalalar sotsiologiya, etnopsixologiya va boshqa ijtimoiy, gumanitar fan sohalarida keng o'rganilmoqda.

Ijtimoiy – demografik munosabatlar.

Sotsiologiyada jamiyat ijtimoiy tarkibiy tuzilishining ijtimoiy-demografik munosabatlari ham muhim o'rin tutadi. Bu munosabatlar, asosan, aholining jinsi, yoshi, oilaviy va genetik jihatlarini o'z ichiga oladi.

Har qanday davlat ijtimoiy siyosatining tarkibiga demografik siyosat ham kiradi. Demografik munosabatlarga mamlakat aholisining barcha qatlamlari mansub.

Ijtimoiy-demografik tarkibga statistik jihatdan o'rganiladigan aholi o'rtasida tug'ilish, o'lim, nikoh, oilaviy qo'ydi-chiqdilar, shahar va qishloq aholisining migratsiyasi, hududiy migratsiya kabilar kiradi.

O'zbekiston ijtimoiy-demografik jihatdan nihoyatda murakkab tuzilishga egadir. Tub aholining 51 foizi xotin-qizlar, 9,6 mln. aholi 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlardan iborat. Farg'ona vodiysi aholisining zichligi juda katta. Andijonda har bir kvadrat kilometr maydonga qariyob 500 nafar odam tug'ri keladi. Bunday demografik holat jamiyat hayotining boshqa barcha sohalarida ham turli muammolarni keltirib chiqarishi tabiiy.

Aholining yosh jihatdan tarkibiy tuzilishini o'rganish mamlakatning nafaqat mehnat va ishlab chiqarish potentsialini aniqlashga, balki uning rivojlanish dinamikasini ham aniqlashga xizmat qiladi. Bu jihatdan O'zbekistonda ba'zi yevrupo va YAponiya mamlakatlariga nisbatan «yosh» mamlakat hisoblanadi.

Aholi tarkibining jinsiy tuzilishini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Bu, mamlakat ishlab chiqarishini tashkil etish, ayollar uchun qulay mehnat turlarini tashkil qilish va ish bilan ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xotin-qizlar ijtimoiy ahvolidan o'ziga xos xususiyatlari ularning mehnat bilan bandligi, mehnat turi, oilaviy, turmush sharoiti va shu kabilarda ko'rinadi. Ularni og'ir jismoniy mehnatdan xalos etish masalasi hozirda eng muhim masalalardanidir. Sobiq sovet davrida o'zbek xotin-qizlari qishloq xo'jaligida ayovsiz ekspluatatsiya qilindi. Natijada ularning salomatligi keskin yomonlashdi. Kasalmand, nimjon onalardan hech qachon sog'lom farzand dunyoga kelmaydi. O'zbek yoshlarining har uchtdan bittasi, hatto harbiy xizmatga qodir bo'lmay qolgan edi. Prezident I. A. Karimov tashabbusi bilan ilgari surilayotgan «Sog'lom avlod davlat dasturi» uchun kurashish millat kelajagini ta'minlashning eng muhim masalasidir.

Aholi oilaviy tarkibining soni, moddiy turmush darajasi, daromadi, oilaviy munosabatlarni va shu kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Oilani oziq-ovqat va iste'mol mollari bilan ta'minlash muammolari davlat ijtimoiy siyosatining asosiy maqsadini ifoda etadi. Oila tarkibi sotsiologiyaning maxsus sohasi – mikrosotsiologiyada ham chuqur tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir. Unda uning iqtisodiy, psixologik jihatlarini e'tiborda tutish zarur. Nikoh munosabatlari, yolg'iz yashovchilarni, oilaviy buzilish sabablarini o'rganish jamiyat ijtimoiy tarkibi hayotini ijobiy rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Oddiy bir misol: diniy munosabatlarda ilgari nikoh muqaddas sanalar edi. Sobiq sovet tuzumi davrida dinning ijtimoiy hayotdagi mavqeiga putur yetkazilishi va dahriylikning kuchayishi oqibatida nikoh munosabatlari muqaddas deb qaralmay qo'yildi. Nikoh shunchaki, rasmiy ro'yxatga olishdan iborat bo'lib qoldi. Natijada oila muqaddasligi yo'qolib, qo'ydi-chiqdilar ko'paydi. Bu esa jamiyatning nafaqat iqtisodiyotiga, balki ma'naviy-axloqiy, psixologik munosabatlarning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Noaxloqiy tendentsiyalarning kuchayishiga olib keldi. yosh avlod tarbiyasiga zarar yetkazildi. Jamiyatda tirik yetimlar soni ko'paydi. Davlat yetimxonalari soni ortdi. Moddiy va boshqa jihatdan yetarlicha ta'minlanganligiga qaramay ularda tarbiya topgan bolalar oilada, o'z ota-onalari bag'rida voyaga yetgan bolalardan farq qila boshladi.

Sotsiologiyada aholining genetik tarkibini o'rganish borgan sari moddiy ahamiyatga ega bo'lmoqda. Unga aholining tabiiy va migratsiya harakati kiradi. O'zbek millati boshqa millatlarga nisbatan o'z tug'ilib o'sgan joyiga ko'proq bog'langan biladi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysi aholisida bunday xususiyat kuchli. SHuning uchun ham vodiya aholi zichligi boshqa hududlarga nisbatan ortiq.

O'zbekistonda genetik tarkibni o'rganishga hozircha yetarli e'tibor berilmagan. Uning ijtimoiy-demografik munosabatlardagi ahamiyati katta.

Ijtimoiy-demografik munosabatlarni aniqlashda mamlakat miqyosida o'tkaziladigan aholini ro'yxatga olish muhim o'rin tutadi. Aholining ro'yxatga olinishi ayniqsa hozirda, bozor munosabatlariga o'tish davrida yuzaga kelayotgan ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy, maishiy turmush sohasidagi muammolarni hal etishda juda katta rol o'ynaydi. Ayniqsa, uning shahar muammolarini hal etishdagi ahamiyati katta.

Begonalashuv va tanazzul hamda uning ijtimoiy oqibatlari.

Hozirgi jamiyat hayotida quyidagi begonalashuv turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Iqtisodiy. 2. Siyosiy. 3. Madaniy. 4. Ijtimoiy. 5. Ruhiy.

Bu begonalashuv turlari o'zlarining ma'lum bir shakllariga egadirlar. Masalan, iqtisodiy begonalashuv uchta shaklga ega: 1. Faoliyatda begonalashuv. 2. Faoliyat boshqaruvidan begonalashish. 3. Faoliyat natijalaridan begonalashish. Siyosiy begonalashish siyosiy hokimiyatdan begonalashishdan; madaniy begonalashish muloqatdan, insonlarning bir-biridan; psixologik begonalashuv o'z-o'zidan begonalashishdan iborat bo'ladi.

Begonalashuv jarayoni va tanazzul bir-birlariga bog'liq hodisalardir. Agar jamiyatda ishlab chiqarish sur'atlari keskin pasaysa, xo'jalik aloqalari uzilsa, pulning qadri tushib ketib, narxlar tez sur'atlarda oshib ketsa, boshqaruv tuzilmalari izdan chiqsa va siyosiy tangliklar vujudga kelsa, biz jamiyatning hamma sohalari tanazzulga uchragan deb fikr yuritishimiz mumkin.

Bu chuqur tanazzul insonlarning kuchli begonalashuv olamiga salbiy ta'sir qilishi, ba'zi tartiblar kirgizishi aniq. O'z navbatida begonalashuv jarayoni qanchalik kengaysa tanazzul ham shunchalik chuqurlashib boraveradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonida mehnatning taqsimlanishi ro'y beradi. Bu esa taraqqiyot uchun qo'yilgan ulkan qadamdir. Lekin shu bilan birga ijtimoiy mulkchilikka asoslangan ijtimoiy munosabatlarning shunday bir turi - ishlab chiqarish munosabatlari shakllanadiki, uning asosida bevosita ishlab chiqaruvchi ishlab chiqarish vositalaridan uzoqlashib, asta-sekinlik bilan o'z mehnati natijasidan begonalashib boradi. Endi bu ishlab chiqaruvchi shaxs uchun mehnat unumining ham qizig'i yo'q. Marksizm ta'limoti bo'yicha xususiy mulk ijtimoiylashtirilgach ishlab chiqarish vositalariga endi bevosita ishlab chiqaruvchilar umumiy egalik qilishlari kerak edi. Lekin ijtimoiy amaliyotda esa buning aksi bo'lib chiqdi. Siyosiy hokimiyatni bosib olgan proletariat ishlab chiqarish vositalarini davlat mulkiga aylantirdi. Sotsialistik revolyutsiya mantig'iga ko'ra, bu tadbirlar begonalashuv jarayoni ildiziga bolta urushi kerak edi. Lekin 70 yillik tarix davomida bizga uqtirib kelingan ijtimoiy mulk davlat mulki edi. Bu mulk esa xususiy mulkning eng jirkanch, adolatsiz turi bo'lib chiqdi. CHunki davlat mulki o'zining real egasiga ega emas. U bir mavhum tushuncha edi. Mehnat kishisi esa yana mulkdan begonalashdi. Davlat mulki esa davlat apparatining xususiy mulkiga aylanib, bu nomenklaturani «yangi» sinfga aylantirdi. Bu salbiy jarayonlar natijasida ishlab chiqarish o'zining haqiqiy egasini topa olmadi.

Siyosiy jabhada ham siyosiy hokimiyatdan jamiyatning ko'pgina a'zolari begonalashtirildilar. YA'ni, siyosiy hokimiyat xalq hokimiyati umumxalq, hokimiyati deb e'lon qilingan bo'lsada, aslida u ma'lum bir guruhning - elitaning xususiy mulkiga aylandi. Buning asosida esa butun bir xalq davlat siyosiy hokimiyatidan begonalashdi va bu begonalashgan omma bilan nomenklatura orasida ulkan jarlik paydo bildi. O'z navbatida bu jarayonlar siyosiy tanazzulga olib keldi va bu tanazzul tufayli tashqi dushman yenga olmagan totalitar davlat o'z-o'zidan parchalanib ketdi.

Madaniy sohadagi begonalashuv ham anchagina chuqur salbiy oqibatlarga olib keladigan ma'naviy tanazzulni keltirib chiqardi. Jamiyatda sog'lom muhitni yaratishda ma'naviyat va madaniyatning o'zni o'zgacha. CHunki, ular indvidlarning barkamol bo'lib shakllanishlariga katta ta'sir ko'rsatadilar. Agar jamiyat a'zolari o'z ma'naviyatlari boy madaniy meroslaridan uzoqlashib ketib, undan begonalashsalar, ular endi o'zlarining kelib chiqishlaridan tortib, to o'z millatlarining ham milliy urf-odatlarini, an'analarini ham inkor qila boshlaydilar. Agarda yaqin o'tmishimizga, uning tarixiga murojaat etsak ushbu fikrlar isbotini ko'ramiz. Masalan, boy madaniy merosimizdan begonalashuvimiz bizlarni atoqli adib CHingiz Aytmatovning ta'biricha, manqurtlarga aylantiray dedi, ya'ni biz o'z xalqimiz tarixi, milliy ozodlik harakatlari va ularning

sarkardalari, dinimiz va o'zligimizdan uzoqlashib qoldik. Davlatimiz mustaqilligiga erishib, madaniy begonalashuvni bartaraf etishni boshladik. Sotsiologiyadagi muhim begonalashuv hisoblangan sotsial begonalashish insonlarni muloqotdan, bir-birlaridan uzoqlashishlari natijasida yuzaga keladi. Inson o'z mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy xususiyatga egadir. O'zaro faoliyat tufayli paydo bo'lgan ehtiyojlar asosida doim insonlar bir-birlari bilan munosabatlarda muloqotlarda biladilar. Muloqotning ijtimoiy ma'nosi shundaki, u madaniyat shakllari va ijtimoiy tajribalarni uzatish vositasi bilib ximat qiladi. Lekin iqtisodiy tanazzul ko'pgina insonlarni qiyin iqtisodiy ahvolga solib qo'yadi. Natijada jamiyat a'zolarining aksariyati bozor iqtisodi munosabalariga ko'nikishlari qiyin kechadi. Oqibatda inflyatsiyadagi ehtiyojlar tizimining cheklanishi va normallashtirish insonlarda agressivlik kayfiyati, johillashish fuqarolarda an'ana va urf-odatlar, ma'naviy qadryatlarni yo'qotishga olib keladi. SHu kabi salbiy omillar insonlarning bir-birlaridan begonalashuvlarini kuchaytiradi va hamma o'z holicha degan norasmiy qonun paydo bo'ladi.

Ruhiy begonalashuv - bu insonning o'z mohiyatidan uzoqlashishdir. Ushbu muammoni nemis mutaffakiri Erix Fromm juda yaxshi ishlab chiqqan. Uning fikricha, inson mohiyati doim o'ziga dushmanlik kayfiyatida bo'lgan sotsial tuzilma ta'siri ostidagi inson o'z-o'zidan begonalashuvining har bir darajasiga ma'lum bir sotsial xarakter - dunyoparaslik, ekspluatatorlik, retseptiv (andozalik, qolip), bozorga oidlik xosdir.

Zamonaviy jamiyatni E.Fromm inson mohiyatini «mashinalashtirish», «kompyuterlashtirish» va «robotlashtirish» jarayonlari yordamida begonalashuv uning darajasining bir mahsuli deb ta'riflaydi. Bozorga yo'naltirilgan sotsial harakat paydo bo'lib, unda iste'molga intilish, ikkilanishlar hissiyoti, yakkalanib qolishlik va boshqa salbiy holat, hissiyotlar markaziy ahamiyat kasb etadi.

Xuddi shu yerda psixologik va sotsial begonalashish bir-birlari bilan juda uyg'unlashib ketishlarini ko'rish mumkin. Insonlar bir-birlaridan munosabatda, muloqotda begonalashsalar, o'z-o'zlaridan begonalashish ham yuz beradi, chunki insonlarning bir-birlaridan begonalashuvlari oqibatida, ular yakkalanish, zerikish va hayotga qiziqishlari so'nishi vujudga kelishi mumkin. Buning natijasida inson o'z kelajagiga, orzu-niyatlariga ishonchi yo'qolib, u o'zini begona deb hisoblaydi va bu jarayon ko'pincha salbiy oqibatlarga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamiyat hayotidagi turli xil begonalashuv jarayonlari tezroq ilmiylik va uyg'unlik asosida bartaraf qilinsagina jamiyat sog'lom sharoitda taraqqiy etadi va salbiy ijtimoiy hodisalarning o'z vaqtida oldi olinadi. Masalan, mehnatdan begonalashishlikni bartaraf etish uchun birinchi galda insonlarning o'z mehnatlari natijalaridan manfaatdor bo'lishlari va uning oqibatida esa ularning mehnatga bo'lgan munosabatlarini tubdan o'zgartirib, qiziqish va kuch-g'ayratlari bilan ishlashlarini tashkil etish darkor.

Ishlab chiqarishni boshqarishdan begonalashish muammosini bartaraf etish ham juda muhim ma'no kasb etadi. Buning uchun ishlab chiqarish munosabatlarini chuqur demokratiyalashtirish, korxona, tashkilot va muassasalardagi mavjud boshqaruv tizimlarini demokratik yo'llar bilan takomillashtirish va ishchi, xizmatchilarga xo'jalik egasining aniq vazifasi, huquqi va erkinliklarini bilishlari kerak.

Madaniyatdan begonalashuvni bartaraf etish uchun madaniy merosga munosabatni takomillashtirib borish, jamiyatning har bir a'zosi ma'naviy qadriyatlardan yaxshi xabardor bo'lish va madaniy qurilishga yetarli mablag' ajratilishini ta'minlash zarur.

Ijtimoiy begonalashuvni bartaraf qilish uchun insonlarning bir-birlari bilan munosabatlari, muammolarni haqiqiy birdamlik va hamkorlik asosida qurish kerakki, shunda har bir inson o'zini boshqalar uchun ham kerak ekanligini chin yurakdan sezsin.

Ruhiy begonalashuvni bartaraf etish choralari sotsial begonalashuvni bartaraf etishning uzviy davomidir. Inson o'zini kimgadir kerakligini ruhan his qila olsagina u hach qachon tushkunlikka tushmaydi. Yakkalanish, iztirobga tushish xavfidan xolos biladi, oqibatda uning o'z-o'zidan, o'z mohiyatidan begonalashuviga hach qanday sabab qolmaydi.

Tayanch iboralar: Ijtimoiy hamkorlik, interpretatsiya, kooperatsiya, mexanik birdamlik, organik birdamlik, tanazzul, retseptiv

Adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: «O'zbekiston», 2001.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. T.: «O'zbekiston», 1996.
3. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. T.: «O'zbekiston», 1996.
4. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot – pirovar maqsadimiz. T.8. T.: «O'zbekiston», 2000.
5. Karimov I.A. “YUksak ma’naviyat yengilmas kuch” Toshkent. “Ma’naviyat” nashri 2008
6. Karimov I.A. “O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” Toshkent “O'zbekiston” 2011
7. Yunusov K. Sotsiologiya. Umumiy qo'llanmasi. Andijon: 1997.
8. Aliqoriyev N.S. Umumiy sotsiologiya - T.: ToshDU, 1999.
9. Osnovo' sotsiologii. M.: 2001.
10. Radugin A.A., Radugin K.A. Sotsiologiya. Kurs lektsiy. M.: «TSentr», 1999.
11. Xan S., Xan V. Sotsiologiya. Kurs lektsiy. T.: «Adolat», 1999.
12. Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. T.: O'AJBNT, 2000.
13. Abdurahmonov F.R., Saidxodjaev X.B. Sotsiologiya. Ma'ruzalar kursi. T.: O'zRIIVA, 2000.
14. Nosirxo'jaev S., Bekmurodov M., Sultonov T., Nosirxo'jaeva H. Sotsiologiya asoslari. Ma'ruzalar matni. T.: Nizomiy nom.TDPU, 2000.

8-Mavzu: Ijtimoiy taraqqiyot sotsiologiyasi.

Reja:

1. Sotsial dinamika tushunchasi.
2. Sotsial taraqqiyot va sotsial o'sishning manbalari.
3. O'zbekistonning hozirgi sotsial taraqqiyoti va o'sish holati.

O.Kont sotsiologiyasida sotsial dinamika jamiyat hodisalarini o'rganishdagi muayyan yondashuvni bildiradi. Aslida, dinamika mexanikaning jismlar harakatini va harakat bilan uni yuzaga keltiruvchi kuch o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganadigan bilimdir. Umumiy ma'noda dinamika harakat holatini, narsa-hodisalarning o'sish, o'zgarish, rivojlanish jarayonini anglatadi. Sotsiologiya fiziologiyaning bevosita davomi yoki «**sotsial fizika**» deb hisoblangan. Kont ijtimoiy voqelikning tabiiy qonunlarini topishga harakat qilgan edi. Ana shu vazifani amalga oshirish uchun ijtimoiy voqelik ikki yo'nalishda - sotsial statika yo'nalishida va sotsial dinamika yo'nalishida ko'rilishi lozim. Sotsial statika ijtimoiy elementlarning muvozanatini, mavjudlik qonunlarini o'rganadi. Ijtimoiy elementlarning uzviy uyg'unligi, ularning o'zaro muvozanatlashgan tarzda mavjudligi jamiyatni yaxlit bir butunlik sifatida qarashga imkon beradi. SHuning uchun ham jamiyat alohida o'ziga xos tizim bilib, bunda eng muhimi, elementlarning o'zaro aloqasidir. Sotsial statika har qanday jamiyat barqarorlik, muvozanat holatini, asosiy tartibotni o'rgansa, sotsial dinamika jamiyatdagi o'zgarish, rivojlanishning izchilligi, birin-ketinligini ochib beradi. SHunday qilib, sotsial dinamika jamiyatning o'zgarish va rivojlanish holatlarini, ijtimoiy o'zgarishlarning ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) omillarini ifodalovchi sotsiologik kategoriya deb qaralishi mumkin. Jamiyatni tashkil etuvchi sotsial guruhlar, individlar, tabaqalar, qatlamlarning harakatlarini sotsial dinamikaning sotsial mobillik (lotincha mobilis -harakatchan, o'zgaruvchan) va sotsial o'zgarishlar deb ataladigan ko'rinishlarni ifodalaydi. Sotsial mobillik tushunchasi sotsiologik tadqiqotlar doirasiga P. Sorokin kiritgan edi. Sotsial mobillik kishilarning muayyan ijtimoiy guruh va tabaqalardan boshqalariga o'tishlarini (sotsial o'zgarishlar), shuningdek, ayni bir sotsial tabaqa doirasida mashg'ulotlarning o'zaro almashtirishini anglatadi. Sotsial mobillik tushunchasi guruhlar va bir butun jamiyatlar «ochiqqligi» yoki «yopiqqligi»ni tavsiflash uchun ishlatiladi. Intergeneratsion (avlodlar orasidagi) va integeneratsion (avlod ichidagi) sotsial mobillik turlariga ajratiladi. Sotsial holatning otadan o'g'liga (kamdan-kam hollarda onadan qizga) o'tishi generatsion sotsial mobillikka, sotsial ko'tarilish yoki sotsial pasayish bilan bog'liq individual belgilar esa intrageneratsion sotsial mobillikka misol bila oladi. O'zgarishlar yo'nalishiga qarab vertikal (ko'tarilish va pasayish) va gorizontal sotsial mobillik farqlanadi. Sotsial mobillikning emperik ko'rsatkichi bilib, o'zgaruvchanlik-mobillik, barqarorlik-stabillik indeksi xizmat qiladi. Bu indeks tekshirilayotgan guruhdagi mobil va stabil shaxslar nisbatidan olinadi. Bundan tashqari mobil (o'zgaruvchan) shaxslarning jinsi, ma'lumot darajasi, «aqli rasolik koeffitsenti», millati, irqi, turar joyi, sog'-salomatligiga qarab ham sotsial mobil shaxslarning miqdoriy ko'rsatkichlari o'rtasidagi korelyatsiya (mos keluvchi) koeffitsiyentlar hisoblanishi mumkin. Sotsial mobillik o'lchashda turli xil imkoniyatlarning mavjudligi miqdoriy analiz qo'llanishidan kelib chiqadi. Sotsial mobillik darajasini aniqlash yordamida u yoki bu jamiyatni «an'anaviy», «zamonaviy», «industrial», «postindustrial» va hokazolarga bilish mumkin. Sotsial differentsiatsiya va sotsial integratsiyani sotsial mobillik va o'zgartirishlar oqibati deb qarash mumkin. Sotsial differentsiatsiya tushunchasi birinchi bo'lib G. Spenser tomonidan qo'llanilgan. Uning fikricha, ijtimoiy evolyutsiya bir vaqtning o'zida differentsiatsiya (bir xillikdan ko'p xillikka o'tish: mehnat taqsimoti, maxsus sotsial institutlar paydo bilish) va integratsiya (organlarining bir-birlariga tobora muvofiqlashib borishi, oddiydan murakkabga o'tish, umumiy aloqadorlik takomillashuvi), ijtimoiy tartibot mukammallashuvidan iboratdir. E.Dyurkgeym sotsiologik tizimida ham jamiyatdagi differentsiatsiya va integratsiya jarayonlariga e'tibor bergan. U differentsiatsiyani aholi zichligining oshishi va shaxslararo va guruhlar aro muloqatlar sur'atiga

bog'lab tushuntirgan. Odatda differentsiatsiya tushunchasi «tafovut» so'zining sinonimi sifatida ishlatiladi. Bu holda u rollar, statuslar (maqomlar), institut va tashkilotlarni turli mezonlar yordamida klassifikatsiya qilishga yordam beradi. Strukturaviy funksionalizm va sistemali yondashuv tarafdorlari (Parsons, Ettsoni va b.). Sotsial differen-tsiatsiya bilan sotsial sistemaning o'z-o'zini saqlashini shart deb qaraydilar. Bunda sotsial differentsiatsiyaning yaxlit jamiyat, uning ostki tizimlari, guruhlari darajasida ko'rinishlari qat'iy farqlanadi. Ularnig fikricha, quyidagi hayotiy muhim vazifalar - muhitga moslashish, maqsadlarini qo'ya bilish, ichki ixtiloflarni bartaraf etish (integratsiya) va hokazolar bajarilgandagina muayyan tizim mavjud bila olishi mumkin. Bu vazifalar esa faqat ozmi-ko'pmi maxsuslashgan institutlar tomonidagina bajarilishi mumkin. Demak, bunga muvofiq sotsial tizimlar ozmi-ko'pmi differentsiatsiyalashgan (tabaqalashgan) biladi. Sotsial differentsiatsiya o'sishi bilan faoliyatlar ham maxsuslashib boradi, shaxsiy va oilaviy aloqalar o'z o'rnini borgan sari odamlar o'rtasidagi shaxssiz narsaviy munosabatlarga bo'shatib beradi. Bu munosabatlar ko'proq ramziy vositalar bilan boshqariladi (masalan, iqtisodiy munosabatlar uchun bunday vositachi, asosan - pul). Sotsial integratsiya (lot. Integratio - to'ldirilish, tiklanish; integer yaxlit, butun) sotsial differentsiatsiyaga nisbatdosh tushunchadir. Hozirgi zamon sotsiologiyasi tizimlar nazariyasidagi integratsiya tushunchasidan foydalaniladi. Unga ko'ra, integratsiyada alohida differentsiatsiyalashgan qismlarni bir butun qilib turuvchi aloqa va shu holatga olib keluvchi jarayon tushuniladi. Integratsiya turli xil sotsial sub'ektlar - individlar, tashkilotlar, davlatlar va hokazolar o'rtasida ixtilofsiz munosabatlar bo'lishini ko'zda tutadi. Sotsial tizimlar integratsiyasining darajasi va mexanizmi to'g'risidagi qarashlar tarixan o'zgarib kelgan.

Bajaradigan vazifalari, sohalariga qarab sotsial dinamikaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1Reproduktiv dinamika. Sotsial dinamikaning bu turi tug'ilish, ishlab chiqarish, ekologiyaning sotsial jihatlarini o'z ichiga oladi. Aholi sonining o'sishi, tug'ilish miqdori, ularni belgilovchi omillar reproduktiv sotsial dinamika sohasiga kiradi. Ishlab chiqarish, ekologiya va sotsial sub'ektlar reproduktiv o'zgarishlarga aloqador bo'ladi.

2Maqom (status) sotsial dinamika. U o'z ichiga xizmat lavozimlarida ko'tarilishi yoki pasayishini, turmush darajasi va sifati kabilarni qamrab oladi.

3Hududiy sotsial dinamika. Aholi ko'chishlarining sur'ati va miqdorlarining sotsial jihatlarini, katta shahar vujudga kelishi bilan paydo bilgan sotsial muammolar, ishlab chiqarishning joylashtirilishi, uning sotsial oqibatlari hududiy (territorial) sotsial dinamika ob'yektlaridir.

4Ma'naviy hayot dinamikasi manfaatlar, qadriyatlar, fikrlar, normalar harakati, o'zgarishi va rivojlanishi bu soha doirasida bo'ladi.

5.Siyosiy dinamika jamiyat sotsial-sinfiy tarkibi, hokimiyat shakllari o'zgarishini anglatadi.

6.Fan - texnika dinamikasi. Fan-texnika taraqqiyotining sotsial jihatlarini, ishlab chiqarish vositalari o'zgarishlarining ijtimoiy sub'ektlar hayotiga ta'siri, axborot va kommunikatsiya bilan bog'liq sotsiodinamik o'zgarishlar fan-texnika dinamikasiga kiradi.

Sotsial dinamika abstrakt, mavhum qonuniyat ifodasi emas. Har bir mintaqa, ijtimoiy tuzumda o'ziga xos sotsiodinamikani ko'rishimiz mumkin.

Sotsial dinamika vertikal (yuqori va pastga) va gorizontal (ya'ni, parallel tomonga) yo'nalishda ro'y berishi mumkin. YUqorida keltirilgan barcha sotsial dinamika turlarini vertikal va gorizontal - yo'nalishda tekshirish mumkin. Jumladan, sotsial-sinfiy struktura elementlari harakati sotsial stratifikatsiya yondashuvi asosida qaralganda buni yaqqol ko'rishimiz mumkin. Sotsial stratifikatsiya (lot. strato - tuzilma, qatlam) sotsiologik tushunchasi bo'lib, bu tushuncha umuman jamiyatning, ayrim sotsial guruhlarning tarkibini, ularning turli-tuman belgilariga: daromadi, malakasi, ma'lumoti va boshqa darajalariga qarab, odatda iyerarxiya (yuqori va quyi) tarzda joylashgan ijtimoiy qatlamlarga bilinishini tavsiflaydi. Funksionalizm nuqtai nazaridan, sotsial stratifikatsiya tizimi jamiyatdagi sotsial rol va mavqeylarning differentsiatsiyasi bo'lib, u har qanday jamiyatning ob'yektiv ehtiyojidir. Jamiyatning turli sohalarida stratalardan stratalarga harakatni ko'rish mumkin. Masalan, iqtisodiyot sohasida - har bir odam milloner bo'lishi

mumkin; siyosatda - yirik siyosiy mansabga erishish mumkin; armiyada - har bir askar general bilishi mumkin; diniy faoliyat sohasida - oliy diniy martabaga erishish mumkin; fan - bu faoliyatning nisbatan zoye ketadigan sohasi bo'lib, biroq bunda ilgarilash mumkin; nikoh orqali - foydali nikoh vositasida jamiyatning eng yuqori pog'onalariga g'oyat tez ko'tarilish mumkin. Kishilarning sotsial zinapoyada yuqoriga qarab siljishga intilishi - ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchidir. Odam bir vaqtning o'zida bir necha strataga kirishi mumkin. Bu stratalar institutsional, madaniy, norasmiy mezonlar asosida ajratib ko'rsatilishi mumkin va ularga mos bo'lgan sotsiodinamika ham mavjud.

Sotsial taraqqiyot va sotsial o'sishning manbalari.

Frantsuz sotsiologi Emil Dyurkgeymda sotsial taraqqiyot haqidagi g'oya mehnat taqsimotiga bog'lab tushuntiriladi. Ijtimoiy rivojlanish, uning fikricha, mexanik birdamlikka asoslangan jamiyatda mehnat taqsimotiga asoslangan organik birdamlik – hamkorlik jamiyatiga o'tishdir. Dyurkgeym nazariyasida sotsial taraqqiyotni ta'minlovchi omil mehnat taqsimoti deb qaraladi. Mehnat taqsimoti segmentar jamiyatning barham topishiga va organik birdamlikka asoslangan jamiyatga o'tilishiga imkon beradi. Mexanik birdamlik - birdamlikning «jamoaviy» tipi bo'lib, uni tashkil etuvchi individlar bir-birlariga o'xshash, ular bajaradigan ijtimoiy vazifalar ham bir xil, ularning shaxsiy xususiyatlari rivojlanmagan bo'ladi. Dyurkgeym fikricha, bu jamiyat individining ongi jamoa ongingning oddiy mahsulidir, zotan, umumiy, jamoaviy ong bo'lishi mexanik birdamlik bo'lgan jamiyatning asosiy belgisidir. Jamiyat asta-sekin o'zgara boradi. Lokal (mahalliy) segmentlar chegarasi buzila boshlaydi, chunki, turli xil ijtimoiy aloqalar vujudga kela boshlaydi. Aloqa yo'llari va vositalari rivojlanadi, aholi tobora ko'payadi, shaharlar o'sa boshlaydi, aholi moddiy va ma'naviy zichligi oshadi va mehnat taqsimoti keng tarqala boshlaydi. Kishilarning ongi tobora tabaqalashayotgan mehnat taqsimotiga va murakkablashayotgan ijtimoiy tashkilotga mos kela boshlaydi. Dyurkgeym nazariyasida ushbu vujudga keladigan birdamlikning yangi ko'rinishi organik birdamlik deb talqin etilgan. P.Sorokin birinchilardan bo'lib sotsiomadaniy o'zgarishlar dinamikasi nazariyasini ishlab chiqdi. Unga ko'ra ijtimoiy voqelik o'zgarishi qonunli jarayondir. Muayyan ijtimoiy - madaniy ulkan tizimlar (supersistemalar) bir birlari bilan dialektik ravishda almashinadi. Muayyan jamiyat hukmron bilib turgan dunyoqarashning «o'tmaslashib qolishi» uning boshqa dunyoqarashga o'rnini bo'shatib berishga olib keladi. Bu o'z navbatida ijtimoiy muassasalar va normalarning o'zgarishiga, keyinchalik esa jamiyatning tubdan o'zgarishiga olib keladi. «Sotsial evolyutsiya» va «sotsial revolyutsiya» sotsial rivojlanishning shakllari sifatida qaralishi mumkin. Albatta, bunda islohot (reforma) o'zgarishlarini inqilob (revolyutsiya) o'zgarishlari yo'lidagi, ularga bo'ysunadigan rivojlanish shakli deb qarash mumkin emas. Jamiyat rivojlanishining asosiy, normal yo'li - reforma, islohotdir. Ijtimoiy rivojlanish sub'ektlarning maqsadga muvofiq faoliyati orqali ro'y beradi. Anglangan ehtiyojlar - manfaatlar bu faoliyatni harakatlantiruvchi kuchlardir. Ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlar qondirilishi uchun sotsial jarayonlar boshqarilishi talab etiladi. Umumiy ma'noda boshqarish takomillashgan (biologik, texnik, sotsial) tizimlarning faoliyatini ta'minlash uchun ularning dastur va maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladigan funktsiyadar. Sotsial boshqarish esa jamiyat muayyan tizimining tartib saqlanishi, mukammallashuvi va rivojlanishini ta'minlaydi. Sotsial boshqarish jarayonining asosiy bosqichlari quyidagilardan iboratdir: axboratni yig'ish va uni qayta ishlash; uni analiz etish; taqsimlash; maqsadga erishishga qaratilgan qarorning ishlab chiqilishi; rejalashtirish, dasturlashtirish; loyihalashtirish ko'rinishida umumiy qarorni bajarish uchun faoliyatni tashkil etadi; bu faoliyatni nazorat etish, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish bilan birgalikda; faoliyat natijalari haqidagi axborotni to'plash va qayta ishlash taqozo etiladi. Sotsial boshqarish ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish, oldindan ko'ra bilishga asoslanadi. Bashorat kategoriyasi ikki ma'noda konkretlashadi: oldindan aytib berish (deskriptiv, ya'ni tavsiflash ma'nosida) va oldindan ko'rsatma berish (preskriptiv, undov, amr, buyruq). Zotan, sotsial boshqarishning asosiy vazifasi kishilar sub'ektiv faoliyatining ob'yektiv qonuniyatlar talablariga muvofiq kelishiga erishish, bu qonuniyatlardan samarali foydalanishdir. Sotsial boshqarish, bu keng ma'noda ham nazariy, ham amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Sotsial taraqqiyot va sotsial

o'sishning asosiy omillaridan biri sifatida sotsial boshqarish talqin etilar ekan, uning quyidagishakllarini aytib o'tish maqsadga muvofiqdir: sotsial rejalashtirish, loyihalashtirish va prognozlashtirish.

O'zbekistonda siyosiy hayot sotsiologiyasining o'ziga xos shaklda namoyon bo'lishi.

Mustaqillikka erishgandan keyin O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lini mustaqil belgilab oldi, mamlakatda ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot, demokratik jamiyat qurish bosh strategik maqsadga aylandi. Bugun bizning bosh strategik maqsadimiz bozor iqtisodiyoti ga asoslangan, qonun ustuvorligiga tayangan, erkin, demokratik jamiyat barpo etishdir. Undagi «erkinlik», «demokratik», «qonun ustuvorligi» so'zlariga e'tiborni qaratish kerak. Bu tushunchalar O'zbekiston qurayotgan jamiyatning qanday umuminsoniy tamoyillarga, qadriyatlarga asoslanishini ko'rsatadi. SHuning uchun ham mamlakatimizda yashaydigan barcha insonlar uchun millati, tili va dinidan qat'iy nazar munosib hayot sharoitini yaratib berish, rivojlangan demokratik davlatlar kabi kafolatlangan turmush darajasi va erkinliklarini ta'minlash davlatimiz siyosatining siyosiy va ijtimoiy hamda falsafiy mazmun va mohiyatini ifodalaydi. Bu – halqimizning asriy an'analariga, insonparvarlik mohiyatiga, milliy qadriyatlarimizga sodiq qolgan holda rivojlangan davlatlar tajribalaridan shunchaki, nusha ko'chirmasdan, o'zimizga xos va o'zimizga mos yo'lni izcil davom ettirishni anglatadi. Bu jamiyat hayotini demokratlashtirish va erkinlashtirish jarayonlarini yanada chukurlashtirish, mamlakatimiz n siyosiy hayotining barcha sohalarini, davlat va jamiyat qurishni liberallashtirish, aholining siyosiy faolligini oshirish, siyosiy hayotda haqiqiy ma'nodagi ko'p partiyaviylikni qaror toptirishni bildiradi. Bu mahalliy hokimiyat va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyat doirasini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich o'tkazib borish, nadvlat va jamoat tuzilmalarining huquq va mavqeni oshirishni ko'zda tutadi. Bu «Kuchli davlatdan – kuchli jamiyat sari» kontseptsiyasini amalga oshirish mamlakatimizdagi siyosiy voqelik ma'no va mazmunining siyosiy, ijtimoiy-falsafiy jihatini anglatadi. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishi jarayonlarining huquqiy asosini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ko'ramiz. Konstitutsiya o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda O'zbekistonda qurilayotgan demokratik jamiyatning ustuvor maqsadlari, tamoyillari, inson huquq va erkinliklari o'zining yaqqol ifodasini topgan. Buni O'zbekistonning davlat va jamiyat qurilishida, davlat hokimiyatini amalga oshirish shakli bo'lgan Prezidentlik respublikasida, davlat hokimiyatining bo'linish printsiplari, ya'ni qonun chiqaruvchi, ijroiya hokimiyati va sud hokimiyatida, shuningdek, mamlakatda siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlar xilma-xilligiga asoslangan holda rivojlanish to'risidagi muhim kontseptual qoidada o'z ifodasini topgan. Mustaqillik tufayli mamlakatda ko'p partiyaviylik omili paydo bo'ldi. Nodavlat, notijorat va jamoat birlashmalari faoliyat ko'rsatmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda ikki palatali parlament tizimiga o'tilganligi ham O'zbekiston taraqqiyotining o'ziga xos modeliga ega ekanligini ko'rsatadi. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish, yagona kommunistik aqidalardan farqli ravishda, milliy g'oya va mafkuramizga asoslangan holda amalga oshirilmoqda. Uning asosiy g'oyalari orqali ham O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik jamiyatning siyosiy, ijtimoiy-falsafiy ma'no-mazmunini anglab olish mumkin. O'zbekiston halqining milliy taraqqiyot yo'lidagi bosh g'oyasi – ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayotni barpo etishdan iborat. Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, halq farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik g'oyalarida demokratik jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va falsafiy ma'no-mohiyati mujassamlashgan. Bu g'oyalar mamlakatimiz siyosiy, ijtimoiy voqeligini, uning o'ziga xos milliy va ma'naviy xususiyatlarini aks ettiruvchi chuqur ijtimoiy mazmunga ega.

O'zbekistonning hozirgi sotsial taraqqiyoti va o'sish holati.

O'zbekistonni jahonga nomoyon qilish, ahborot va iqtisodiy jihatdan chetlashtirish hollariga barham berish, jahon hamjamiyatining boshqa mamlakatlari qatorida teng bo'lib olish sari intilish yillari bo'ldi. Hayotning, jamiyatning asosiy tamoyillarini va davlatning siyosiyijtimoiy, iqtisodiy tuzilmalarini hal qiluvchi, umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan, erkin demokratik

kelajakni aniq belgilab borgan Asosiy Qonun, Konstitutsiya qabul qilindi. O'zbekiston tanlab olgan yo'l – respublika va uning halqining manfaatlariga nihoyatda mos keladigan, ijtimoiy jihatdan yonaltirilgan bozor iqtisodiyoti shakllantirishga qaratilgan iqtisoddir. CHuqur o'zgarishlar bizning hayotimizga shiddat bilan kirib bormoqda. Sodir bo'layotgan tub siljishlar dunyoning haqqoniy qiyofasini o'zgartirib yubormoqda. Mustaqillik biz uchun eng ulu , eng aziz qadriyat g` bo'lib, milliy o'zligimiz, or-nomusimiz, g`urur-iftihorimiz timsoli, ezgu orzu – intilishlarimiz, yutuq va marralarimizning hayotbahsh manbai sifatida shu muqaddas zaminda yashayotgan barcha vatandoshlarimiz qalbidan tobora mustahkam o'rin egallamoqda. SHu boisdan ham 2009 yil 19 iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'n sakkiz yillik bayramiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida»gi qarorida ta'kidlab o'tilgandek, «mustaqillik biz uchun – o'zligimizni anglash, yurt tinchligi va barqarorligining, inson manfaati, erkinligi va farovonligining garovidir» degan ezgu g`oyani o'zida mujassam etgan.¹ Tarixan bu qisqa 20 yillik davr – yosh davlatimiz uchun siyosiy sohada, davlat va jamiyat qurilishi, iqtisodiy va ma'naviyat, ijtimoiy hayot, sud-huquq tizimi, tashqi siyosat va havfsizlikni ta'minlash borasida har tomonlama rivojlanish va yuksalish, jahon hamjamiyatidan munosib o'rin egallash davri bo'ldi, deyish mumkin. O'zbekistonning davlat mustaqilligini amalda namoyon qiladigan va ro'yo'bgacha chiqaradigan tashkiliy tuzilmalarni shakllantirish jarayoni davom etmoqda. Bank tizimi qayta tashkil qilinmoqda. Mustaqil milliy aviakompaniya, ahborot agentligi, kinokompaniya va boshqa umumdavlat xizmatlari ishlab turibdi. O'zbek halqining mustaqillikka bo'lgan intilishini jahon hamjamiyati, xalqaro jamoatchilik qo'llab-quvvatladi. Dunyodagi 180dan ortiq mamlakat O'zbekistonning Davlat mustaqilligini tan oldi. 130 ga yaqin xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlari o'rnatildi. Respublikada 88 ta chet davlat vakolathonalari ro'yhatdan o'tgan, 24 ta hukumatlararo tashkilot, 13 ta nohukumat tashkilotlari ishlab turibdi. CHet ellarda mamlakatimizning 48 ta diplomatik vakolathonasi mavjud. munosabatlar o'rnatilgan. Toshkentda 35 mamlakat o'z elchihonasini ochgan. Respublikani haqiqatan ham, uning milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, halqning azaliy turmush tarzi, an'analari, urf-odatlar va ko'nikmalarini, mavjud beqiyos tabiiy boyliklarini har tomonlama hisobga olib, yuksaltirish amalda mumkin bo'lib qoldi. Hozir O'zbekiston tarixiy chorrahada turibdi. Avvalo, O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Respublikani milliy davlat, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy kamol toptiruvchi o'z taraqqiyot yo'lini ishlab chiqdi. Respublikada hozir yashab turganlarning taqdirigina emas, balki ularning farzandlari, nabiralarining ham taqdiri, kelajak avlodlarning taqdiri ham shunga bo'liq bo'ladi. Respublika tang holatlarni g` ayni darajada tezroq bartaraf etish, yakkahokimlik tizimining illatlarini batamom tugatish, rivojlangan madaniyatli mamlakatlar darajasiga chiqib olish shu narsa bilan ham belgilanmoqda. Barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga asoslangan kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish pirovard maqsad bo'lib qolmoqda. SHunday jamiyatgina O'zbekiston halqining munosib turmushini, uning huquqlari va erkinligini kafolatlashi, milliy an'analari va madaniyatning qayta tiklanishini, shahs sifatida insonning ma'naviy-ahloqiy kamol topishini ta'minlashi mumkin. Jahon va o'zimizning amaliyotimizdan olingan barcha umuminsoniy va milliy qadriyatlarni tajribalarni rad etmagan holda, o'z ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-huquqiy taraqqiyot yo'lini tanlab olishi respublikaning qat'iy pozitsiyasidir. O'zbekistonning chinakam mustaqilligiga erishishidan iborat o'z yo'li aholining milliy-tarixiy turmush va tafakkur tarzidan, xalq an'analari va urf-odatlaridan kelib chiqadi, chuqur ildizi o'tmishdagi an'anaviy jamoa turmush tarziga borib taqaladigan jamoatchilik, mahalla asoslari O'zbekistonga xosdir. Kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amho'rlik qilish, ochiq ko'ngillilik, millatidan qat'iy nazar odamlarga hayrihohlik bilan munosabatda bo'lish, o'zgalar kulfatiga hamdard bo'lish va o'zaro yordam tuyg'usi kishilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori hisoblanadi.

Ijtimoiy taraqqiyotning asoslari va yonalishlari hususida so'z ketar ekan, bugungi kunda avvalo huquqiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy negizlarga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasining siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini himoya qilish imkonini

beradigan etarli salohiyatga ega. Er bag`rining g`oyat qimmatli mineral hom-ashyo`larga boyligi chuqur tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish, respublikaning jahon bozoriga chiqishini ta`minlaydigan tarmoqlarni rivojlantirish imkonini bermoqda. O`zbekistonni yangilash va rivojlantirishning o`z yo`li 4 ta asosiy negizga asoslanmoqda. Bu negizlar: - umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;

- halqimizning ma`naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;

- insonning o`z imkoniyatlarini erkin nomoyon qilishi;

- vatanparvarlik. Davlat ramzlari – bayroq, tamg`a, madhiya O`zbekiston halqlarining shon-sharafi, g`ururi, tarixiy hotirasi va intilishlarini o`zida mujassamlashtiradi. Mana shu ramzlarni e`zozlash – o`zining qadrqimmatini, o`z mamlakatiga va shahsan o`ziga bo`lgan ishonchni mustahkamlash demakdir. Islohotlar strategiyasini amalga oshirishda biz uchun quyidagilar uzluksiz ustuvor yonalishlar hisoblanadi: - ta`lim va madaniyatni rivojlantirish hamda isloh qilish; - aqliy va ma`naviy salohiyatni mustahkamlash; - aholini ijtimoiy himoya qilish. CHuqur islohotlarni amalga oshirish, bozor iqtisodiyotiga o`tish, birinchi navbatda, kadrlar potentsialiga, ularning kasb jihatdan tayyorgarligiga bog`liq bo`ladi. Moddiy islohotlar, iqtisodiy islohotlar – o`z yo`liga, – degan edi Prezidentimiz Islom Karimov. – Ularni hal etish mumkin, halqning ta`minotini ham amallab turish mumkin. Ammo, ma`naviy islohotlar – qullik va mutelik iskanjasidan ozod bo`lish, qaddini baland tutish, ota- bobolarimizning udumlarini tiklab, ularga munosib voris bo`lish – bundan og`irroq va bundan sharafliroq vazifa yo`q bu dunyoda! SHu boisdan «hayotimizning boshqa sohalaridagi ahvol, amalga oshirilayo`tgan islohotlarimizning samaradorligi avvalo halq ma`naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosimizning keng o`rganilishi, an`nalarimizning saqlanishi va madaniyat va san`at, fan va ta`lim rivoji bilan bog`liqdir».

Tayanch iboralar: Sotsial dinamika, sotsial statika, sotsial fizika, sotsial mobillik, intergeneratsion, generatsion, sotsial differentsiatsiya, sotsial integratsiya, reproduktiv dinamika, maqom (status) sotsial dinamikasi, hududiy sotsial dinamika, mexanik va organik birdamlik.

ADABIYOTLAR:

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: «O`zbekiston», 2012.
2. Karimov I.A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. T.: «O`zbekiston», 1996.
3. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. T.: «O`zbekiston 1996.
4. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.4. T.: «O`zbekiston»1996
5. Karimov I.A. Buyudkorlik yo`lidan. T.4. – T.: «O`zbekiston», 1996.
6. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T.: «O`zbekiston», 1999.
7. Karimov I.A. Buyuk kelajak sari. T.: «O`zbekiston», 1998.
8. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O`zbekiston», 1999.
9. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. T.7. – T.: «O`zbekiston», 1999.
10. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farvon hayot – pirovard maqsadimiz. T.8. – T.: «O`zbekiston», 2000.
11. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas`ulmiz. T.9. – T. «O`zbekiston», 2001.
12. Karimov I.A. “YUksak ma`naviyat yengilmas kuch” Toshkent. “Ma`naviyat” nashri 2008
13. Karimov I.A. “O`zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” Toshkent, “O`zbekiston”2011
14. Umumiy sotsiologiya. T.: ToshDU, 1999.
15. Sotsiologiya. Ma`ruzalar matni. T.: O`JABNT, 2000.
16. Osnovo` sotsiologii. M.: 2001.
17. Xan S., Xan V. Sotsiologiya. Kurs lektsiy. T.: «Adolat», 1999.
18. Abdurahmonov F.R., Saidxo`jaev X.B. Sotsiologiya. Ma`ruzalar kursi. T.: O`zRIIVA, 2000.
19. Nosirxo`jaev S., Bekmurodov M., Sultonov T., Nosirxo`jaeva H. Sotsiologiya asoslari. Ma`ruzalar matni. T.: Nizomiy nom. ToshDPU, 2000.
20. Mullajonova M.M., Bahodirov O., Hoshimov T. Sotsiologiya fanidan ma`ruza matnlari. T.: ToshDIU, 2000

9-Mavzu: Sotsiologik tadqiqotlarni tashkil etish va umumlashtirish.

Reja:

1. Sotsiologik tadqiqot tushunchasi.
2. Sotsiologik tadqiqot dasturi va uning tarkibiy tuzilishi.
3. Sotsiologik tadqiqot usullari.
4. Sotsiologik tadqiqotlarning jamiyat hayotini o'rganishdagi roli va ahamiyati.

Sotsiologiya fanini empirik sotsiologik tadqiqot jarayonisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Empirik so'zi qadimiy yunoncha bilib, tajriba ma'nosini anglatadi. Empirik sotsiologik tadqiqot deganda, yangi dastur va uslubiyat bilan amaliy asosda ijtimoiy hayot hodisa va jarayonlar to'g'risida olingan empirik ma'lumotlarni taxlil qilish, umumlashtirish asosida zarur amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat bo'lgan faoliyat tushuniladi. Empirik sotsiologik tadqiqotda ijtimoiy faktlarni izlash, tasnif qilish, to'plash muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy fakt deganda, ilmiy asoslangan, muayyan vaqt davomida real ijtimoiy voqelikning alohida jihatlarini tasnif qilish orqali olingan ma'lumotlarga aytiladi.

Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish jarayonida jamiyatda ro'y berayotgan muhim o'zgarishlarni, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni amaliy sotsiologik tadqiqotlarsiz ilmiy asosda o'rganib bo'lmaydi. Jamiyatni ilmiy boshqarish doimo amaliy sotsiologik tadqiqot natijalariga tayanmog'i zarur. Mavjud ijtimoiy muammolarni hal etib borishda, jamiyatning ijtimoiy rivojlanishida va unga rejali prognoz berish bilan uni ilmiy asosda boshqarishda amaliy sotsiologik tadqiqot natijalari muhim vazifalarni bajaradi.

Sotsiologik tadqiqotlarning sifat darajasini va samaradorligini oshirish uchun empirik ma'lumotlarning ishonchli ekanligini, ilmiy asoslanganligini ta'minlash uchun uning metodologik asosiga alohida e'tibor qaratilmog'i lozim. Ushbu bilimda amaliy sotsiologik tadqiqot ishlari olib borishning metodologiyasi, uslubiyati, asosiy usul va vositalari xususida to'xtalib o'tamiz.

Amaliy sotsiologik tadqiqot jarayonini 4 asosiy bosqichga bilib qo'rsatish mumkin. Bu bosqichlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga va muhim jihatlariga egadir. Bular quyidagilardan iborat:

1. BOSQICH. Sotsiologik tadqiqotni tayyorlash va tashkil qilish:

- 1.1. Amaliy sotsiologik vazifani belgilash va tadqiqot predmetini tanlash.
- 1.2. Sotsiologik tadqiqot o'tkazish bo'yicha byurtma qabul qilish va uni o'tkazish bo'yicha shartnoma tuzish.
- 1.3. Bajariladigan ishlar bo'yicha kalendar reja, texnik vazifalarni va byudjet (sarf qilinadigan xarajatlar smetasini) tuzish.
- 1.4. Dastur ishlab chiqish.
- 1.5. Tadqiqot uslubiyati, texnikalarni va vositalarini ishlab chiqish.

2. BOSQICH. Asosiy bosqich bo'lib, amaliy tadqiqot ishlari olib borish jarayonini o'z ichiga oladi:

- 2.1. Sotsiologik tadqiqot tanlovini o'tkazish.
- 2.2. Pilotaj.
- 2.3. Dastlabki sotsiologik ma'lumotlarni yigish.
- 2.4. Empirik ma'lumotlarning sifat va aniqlik darajasini nazorat qilish.

3. BOSQICH. Empirik ma'lumotlarni qayta ishlash:

- 3.1. Olingan empirik ma'lumotlarni guruhlariga ajratish.
- 3.2. Taqsimiy jadval tuzish.
- 3.3. Empirik ma'lumotlarni kompyuterga kiritish va taxlil qilish.

4. BOSQICH. YAkunlovchi bosqich bo'lib olingan ma'lumotlarni taxlil qilish, umumlashtirish, ulardan ilmiy xulosalar chiqarish va amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi:

- 4.1. Tadqiqot ma'lumotlarning dastlabki tasnifi va nazariy jihatidan fahmlamoq.

4.2. Ilmiy-nazariy xulosalar, muayyan ilmiy-amaliy takliflar, tavsiyalar va tadbirlar ishlab chiqish.

4.3. Berilgan vazifa bo'yicha ilmiy matnlar, hisobotlar tayyorlash.

Germaniyalik sotsiologlar amaliy sotsiologik tadqiqotlarni 3 bosqichdan iborat deb qo'rsatadilar.

1. Asosiy bosqich: amaliy tadqiqotni tayyorlash va tashkil etish bosqichi. Bu bosqichda 4 ta vazifa bajariladi:

1.1. Empirik tadqiqot maqsadini aniqlash va belgilash.

1.2. Empirik tadqiqot g'oyasini ishlab chiqish.

1.3. Empirik tadqiqot jarayonini tashkil etish.

1.4. Analitik muolaja tayyorlash.

Ikkinchi bosqich: Asosiy bosqich: empirik tadqiqot va eksperiment o'tkazish.

Uchinchi bosqich: Olingan empirik ma'lumotlarni qayta ishlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Bu bosqichda 3 ta vazifa bajariladi:

3.1. Olingan empirik tadqiqot natijalarini statistik qayta ishlash.

3.2. Nazariy jihatdan qayta ishlash.

3.3. Olingan natijalarni amaliyotda qo'llash.

Har qanday tadqiqot biron-bir muammoning qo'yilishidan boshlanadi. Bunday muammo tashqaridan, buyurtmachi tomonidan berilishi yoki jamiyat hayotida o'zining ilmiy yechimini kutayotgan muammo bo'lishi mumkin. SHulardan kelib chiqib, sotsiologik tadqiqotlarni tashkil qilishning asosiy shakllari: davlat buyurtmasi asosida, xo'jalik shartnomasi asosida, jamoatchilik va aralash tartibda bo'lishi mumkin.

Sotsiologik tadqiqot dasturi va uning tarkibiy tuzilishi.

Empirik sotsiologik tadqiqot ob'yekti bo'yicha o'tkazilgan dastlabki taxlillar asosida mavjud muammoni taxlil qilish dasturi ishlab chiqiladi. Ilmiy dastur har qanday amaliy, nazariy sotsiologik tadqiqotning dastlabki zarur hujjati hisoblanadi. Dastur sotsiologik tadqiqot ob'yekti bo'yicha ishchi farazni tekshirishga qaratilgan, shuningdek tadqiqot bo'yicha ilmiy faraz, bajariladigan asosiy vazifalari va sotsiologik tadqiqotning metodologik asosi bayonlaridan iborat bo'ladi. Dastur mazmuni haqida qisqacha ma'lumot berilishi annotatsiya deb ataladi.

Har qanday empirik sotsiologik tadqiqot dasturining umumiy talablari mavjud. Bularga, tadqiqotning asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash; ishchi farazni ishlab chiqish; dasturni ishlab chiqish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish kabilar kiradi.

Sotsiologik tadqiqot dasturi ichki tuzilishi jihatidan quyidagi qismlardan iborat bo'ladi:

1. Nazariy - metodologik qism.

1.1. Sotsiologik muammoni ishlab chiqish, tadqiqot maqsadi va vazifasini belgilash.

1.2. Tadqiqot ob'yekti va predmetini belgilash.

1.3. Asosiy tushunchalarni ishlab chiqish.

1.4. Tadqiqot predmetining dastlabki taxminiy taxlili.

1.5. Ishchi farazni ishlab chiqish.

2. Amaliy sotsiologik tadqiqotni ish jarayoni qismi:

2.1. Tadqiqotning umumiy rejasi.

2.2. Asosiy amaliy ish jarayonlari.

2.3. Tanlov ishlari.

2.4. Dastlabki olingan sotsiologik ma'lumotlarni taxlil qilish usullarining tasnifi.

2.5. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish nazarda tutilgan yo'nalishlar.

3. Xulosa qismi.

3.1. Tadqiqot natijalarining mazmunan tasnifi.

3.2. Buyurtmachiga tadqiqot natijalarini taqdim qilish shakllari (asosiy xulosalardan iborat hisobot, amaliy takliflar, tavsiyalar va tadbirlardan iborat).

Tadqiqotning maqsad va vazifasi. Dasturning ushbu qismida sotsiologik tadqiqot buyurtmachi va bajaruvchilar o'rtasidagi munosabat o'zaro kelishib olinadi. Tadqiqot uchun sarf qilinadigan xarajatlar: moliyaviy mehnat resurslari hisoblab chiqiladi.

Sotsiologik tadqiqot maqsadi turlicha bilishi mumkin. Masalan, muayyan ishlab chiqarish korxonasida mehnat unumdorligini ko'tarish muammosini sotsiologik tadqiqot qilish zarur bilsa, bunda asosiy maqsad mehnat unumdorligi pastligining asosiy sabablarini aniqlash, mavjud yashirin iqtisodiy imkoniyatlarni qidirib topish va mavjud shart-sharoitni o'zgartirishdan iborat.

Tadqiqot ob'ekti va predmeti.

Tadqiqot predmeti mavjud sotsiologik muammoning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Bir xil muammoli holatda yagona empirik tadqiqot ob'yekti bo'yicha tadqiqot predmeti bo'ladigan bir necha yo'nalishlar bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqot predmeti shakllanganda, mavjud muammoni yechish yo'llari bo'yicha ilmiy faraz tuziladi, shu bilan birga, sotsiologik tadqiqot o'tkazish usullari va shakllariga ta'rif beriladi.

Sotsiologik tadqiqot ob'yekti deganda, sotsiologik yo'naltirilgan ijtimoiy hodisa, jarayon va tuzilmalar tushuniladi. Har qanday sotsiologik tadqiqot ob'yekti tizimli xususiyatiga, asosan vaqt, makoniy imkoniyat va miqdoriy o'lchov chegarasiga ega biladi. Empirik sotsiologik tadqiqot dasturining nazariy-uslubiy darajasida tadqiqot ob'yektini tanlash muhim ahamiyatga ega. Hal qilinishi zarur bilgan muammo harakteri, uning dolzarbligi, tadqiqot maqsadi va vazifasi tadqiqot ob'yektining qanday bilishligini belgilaydi. Agar tadqiqot ob'yekting unchalik katta bilmasa, sotsiologik jihatdan uni to'laligicha qamrab olish imkoniyati bilsa, bir butun holda tadqiqot ob'yekti qilib olinishi mumkin. Ba'zan esa murakkab sotsiologik tadqiqot olib borish yoki tadqiqot ob'yektini to'laligicha qamrab olish imkoniyati bilmaydi. SHuning uchun bunday vaziyatda tadqiqot ob'yektining nisbatan aniq chegarasi belgilab olinishi shart.

Ilmiy muammo ob'yektini sistemali taxlil etish tadqiqotchi uchun 3 faoliyat yo'nalishini ochib beradi. Ular:

- 1) Tadqiqot predmetini aniqlab olish.
- 2) Asosiy tushunchalarni ajratib olish va ularga izoh berish.
- 3) Tadqiqot uchun ish gepotezasini yaratishdir.

Dasturda aniq ko'rsatilishi zarur

1) Empirik tadqiqot ob'yekti. 2) Sotsiologik tadqiqot ob'yektini to'laligicha qamraydimi yoki uning ayrim jihatlarini tanlab oladimi. 3) Tanlov asosida olib boriladigan sotsiologik tadqiqot asosi (ro'yxat tuzish, kartoteka, sotsiologik xarita kabilar).

Sotsiologik tadqiqot farazi.

Mavjud muammo bo'yicha ilmiy faraz ishlab chiqish empirik sotsiologik tadqiqotni nazariy jihatdan tayyorlashning yakunlovchi qismi hisoblanadi. Tadqiqot farazi o'rganilayotgan ijtimoiy hodisa tarkibi va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik harakteri to'g'risidagi ilmiy asoslangan farazdan iborat bo'ladi. Ilmiy faraz tadqiq etilayotgan ob'yekt to'g'risidagi mavjud ma'lumotlarga asoslangan holda ishlab chiqiladi. Faraz, bu tadqiqot uchun boshlang'ich nuqta bilib, keyingi olib boriladigan amaliy sotsiologik tadqiqotlarda ilgari suriladigan farazga bog'liq biladi. SHuni ta'kidlash lozimki, farazni ishlab chiqish-empirik ma'lumotlarni to'plash va taxlil qilishdagi mantiqiy asosni ishlab chiqish demakdir. Agar tadqiqotchi tomonidan ilmiy faraz ishlab chiqilgan bilsa, empirik ma'lumotlar va tadqiqot natijalari shu ishchi farazi to'g'ri ekanligini tekshirishga, uni tasdiqlashga yoki bekor qilishga xizmat qiladi. Empirik tadqiqot farazi bo'lmasa, unda sotsiologik tadqiqotning ilmiy darajasi past bo'ladi.

Empirik (aniq) tadqiqot usullari.

Ilmiy bilishning metodlarini falsafa va sotsiologiyada 3 turga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilmiy bilishning eng umumiy-ilmiy metodi (ongli amaliy va nazariy faoliyat).
2. Ilmiy bilishning empirik darajasiga oid umumiy ilmiy metodlar.
3. Ilmiy bilishning nazariy darajasiga oid umumiy ilmiy metodlar.

Dastur tarkibi uslubiy qismining muhim jihati – empirik tadqiqot uslubiyati, texnika jarayoni va usullarini asoslashdan iborat.

Sotsiologik tadqiqot uslubiyati – xususiy sotsiologik usullar majmui bo'lib, undan empirik

materiallarni to'plash va tizimlashtirish maqsadida foydalaniladi. Metod tushunchasi keng ma'noda bilimlar tizimini yuzaga keltirish va asoslash uchun vositachi demakdir. Sotsiologiyaning usul sifatidagi umumsotsiologik printsiplari: ijtimoiy voqealikkdagi jarayonlar, hodisalarni bilishdagi xususiy printsiplar va konkret usullar – matematik-statistik usullar, sotsiologik axborotni yig'ish usullari: kuzatish, so'roq, eksperiment va boshqalardan iboratdir. Sotsiologik tadqiqot texnikasi – maxsus usullarning birligini anglatib, u yoki bu usuldan unumli va o'z o'rnida foydalanishni ifoda qiladi.

Sotsiologik tadqiqot jarayoni tadqiqotni tashkil etish usuli, vositasi, barcha bilish va tashkiliy faoliyatning batartib borish jarayonini anglatadi.

Amaliy sotsiologik tadqiqot olib borish jarayonida konkret tadqiqot usullarining ahamiyati ham katta. Ular yordamida dastlabki empirik ma'lumotlar yig'ib boriladi. Quyida shular xususida to'xtalib o'tamiz.

Kuzatish usuli.

Sotsiologik tadqiqotlarda kuzatish – dastlabki empirik ma'lumotlarni yig'ish usuli bo'lib, muayyan maqsadga qaratilgan, oldindan puxta o'ylab, muntazam olib boriladigan, hissiy qabulga asoslangan bo'ladi. Bu usuldan foydalanishning o'ziga xos afzalligi shundaki, tadqiqotchi muayyan darajada tadqiqot olib borayotgan ob'yektdan mustaqil bo'ladi va unga bo'ysunmaydi. Kuzatish usulidan olinadigan ilmiy ma'lumotlarda ob'yektiv, xolis va hayotiy bo'lishi bilan o'zining ilmiy qimmatiga egadir. SHu bilan birga, kuzatish usulidan olingan ilmiy ma'lumotlarda sub'yektiv jihatlar ham bilishi mumkin. CHunki, sotsiologik tadqiqot tadqiqotchining ijtimoiy voqelikka, jarayoniga nisbatan qanday munosabatda bo'lishi va qay yo'sinda tavsiflashi asosida boradi.

Kuzatish usulining yana bir o'ziga xos jihati; uning muayyan darajada chegaralanganligi bilib, ko'pincha tadqiq etilayotgan voqelikni qayta kuzatish imkoniyati bo'lmasligidadir. Bu usulning yana bir zaif jihati shundan iboratki, kuzatish orqali tadqiqotchini savolga qiziqtirish, kuzatiluvchining fikr va hukmini bilish juda qiyin. Barcha hollarda kuzatish hozircha so'z bilan ifodalanadi. Ammo ba'zi xulqiy-ehtirosli munosabatlarni, holatlarni bir tarzda yozish va so'z orqali ifodalash qiyin biladi.

Kuzatish jarayonining harakteriga qarab uni quyidagi tiplarga ajratib ko'rsatish mumkin: nazoratsiz, to'la qamrovli va qamramaydigan, dala va laboratoriya sharoitida muntazam va tasodifiy kuzatishdir.

Sotsiologik tadqiqotlarda kuzatish usuli o'rganilayotgan ob'yektga nisbatan chetdan yoki ichkaridan qo'llanilishi mumkin. Tadqiq etilayotgan ob'yekt chetdan kuzatilganda tadqiqotchi ob'yektga nisbatan mustaqil biladi va unga bo'ysunmaydi. Ichkaridan kuzatishda tadqiqotchi kuzatayotgan ob'yektga ro'y berayotgan ijtimoiy jarayonlarda bevosita ishtirok etadi va bo'ysunadi.

Sotsiologik tadqiqotlarda faqatgina kuzatish usulidan foydalanish bilan kifoyalanib qolmaslik kerak. CHunki, kuzatish usuli orqali olingan natijalar o'rganilayotgan ob'yekt to'g'risida to'liq ma'lumot bera olmaydi. Bu usuldan ko'pgina sotsiologik tadqiqotning dastlabki bosqichlarida, ob'yekt to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bilish uchun yoki sotsiologik tadqiqotlarning boshqa usullari yordamida olingan ma'lumotlarni, statistik hujjatlarni qo'shimcha ravishda tekshirish maqsadida foydalaniladi.

Tayanch iboralar: Empirik, pilotanj, ilmiy matn, analitik muolaja, annotatsiya, sotsial eksperiment, gipoteza, sotsiometrlilik so'rov, panel so'rov.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: «O'zbekiston», 2012.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. – T.: «O'zbekiston», 1996.
3. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. – T.: «O'zbekiston», 1996.
4. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. – T.: «O'zbekiston», 1996.

5. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lida. T.4. – T.: «O'zbekiston», 1996.
6. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. T.5. – T.: «O'zbekiston», 1997.
7. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. – T.: «O'zbekiston», 1998.
8. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. – «O'zbekiston», 1999.
9. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz. T.8. – T.: «O'zbekiston», 2000.
10. Karimov I.A. Vatan ravnaqi har birimiz uchun mas'ulmiz. T.9 – T.: «O'zbekiston», 2001.
11. Karimov I.A. “YUksak ma'niviyat yengilmas kuch” Toshkent. “Ma'naviyat” nashri 2008
12. Karimov I.A. “O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” Toshkent “O'zbekiston” 2011
13. Bekmurodov M. Sotsiologiya asoslari. T.: «Fan», 1994.
14. Bekmurodov A. Sotsiologiyaga kirish. Andijon, 1995.
15. YUunosov K. «Sotsiologiya». Andijon, 1995.
16. Bekmurodov M. va boshqalar. Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. TO'AJBNT2000.
17. Umumiy sotsiologiya. T.: ToshDU, 1999.
18. Mullajanova M.M., Bahodirov O., Hoshimov T. Sotsiologiya fanidan ma'ruzalar matnlari. T.: ToshDIU, 2000.

Glossariy

AVTORITARIZM (lot. autoritas - hokimiyat) boshqaruvning tazyiqiy uslublar bilan ifodalanuvchi davlat tizimi.

ADAPTATSIYA (lot. adaptatio - moslashtirish) - insonning yangi faoliyat sharoitlariga, ma'lum bir ijtimoiy guruhlardagi munosabatlar tizimiga moslashuvi.

ANKETA (fr. enquete) o'z mazmun va shakliga ko'ra tartiblangan savollar va mulohazalar bayon qilingan so'rov varaqasi.

ANKETA SO'ROVI - sotsiologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan so'rovlarning asosiy xilidan biri.

AN'ANALAR - uzoq vaqt davomida avloddan avlodga o'tkazib beriladigan va ma'lum jamiyatlarda, ijtimoiy guruhlarda saqlanib boradigan ijtimoiy va madaniy meros elementlari.

ASOTSIAL XULQ (yunon. a - inkor va socialis - ijtimoiy)- alohida olingan shaxs yoki odamlarning ijtimoiy-salbiy sabablar asosida yuzaga keladigan ijtimoiy hayoti shakli bo'lib, bunday hatti-harakat boshqa shaxs, ijtimoiy guruh va hatto jamiyatga noqulayliklar yoki zarar yetkazishi mumkin (masalan, ichkilikbozlik yoki jinoyatchilik).

ATRIBUTSIYA (lot. attributum - berilgan) - ijtimoiy ob'ektlarga (inson, guruh, ijtimoiy birliklar) xos bo'lgan, lekin ko'z ilgamaydigan xususiyatlar.

AXBOROTNI KODLASHTIRISH - 1) empirik ma'lumotlarni zarur talablar asosida qayta ishlash va tahlil qilishga tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlar yigindisi; 2) sotsiologik ma'lumotlarni qayta ishlash bosqichining birinchi davri (fazasi).

AXLOQIY-MA'NAVIY ME'YOR - to'g'ri yoki noto'g'ri xulq-atvor va hatti-harakat haqidagi goyalar va qarashlar tizimi bo'lib, u bir xil harakatlarni bajarishni talab etadi va boshqalarini taqiqlaydi.

AXLOQ- u yoki bu ijtimoiy guruhlar va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni nazorat qilish va tartibga solish vazifasini bajaruvchi ijtimoiy institut, me'yorlar, baholar, xulq-atvor namunalari tizimi.

BANDLIK (aholining bandligi) - aholining ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilganligini ifodalovchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.

BASHORAT (prognoz) - ma'lum bir dalillarga asoslangan holda biror-bir jarayon rivojlanishi yo'nalishlarini oldindan ilmiy tarzda ko'ra bilish.

BEGONALASHUV - odamlar, ijtimoiy guruhlarining bir-biri bilan yonma-yon yashashlariga qaramay, ularning munosabatlaridagi azaliy birlikning buzilishi va unga olib keladigan jarayon.

BIRLAMCHI GURUH - asosan individning birlamchi ijtimoiylashuv jarayonini va uning boshqa guruhlariga tortilishini ta'minlovchi kichik guruhning (oilalar, o'smirlar guruhi) ko'rinishidan biri.

BOSHQARUV - tashkilotning maxsus organining funksiyasi bo'lib, u eng kam vositalar (vaqt, kuch, zahiralalar) sarflab eng yuqori natijaga erishish bo'yicha aniq tashkil etilgan faoliyatdir.

BYUROKRATIYA - to'ratchilik, o'z faoliyatiga ko'ra rollarning pogonali tarzdagi (yuqoridan quyiga) tartibiga va qat'iy qoida-marosimlarga asoslanuvchi boshqaruvning ko'rinishi. Byurokratiya shuningdek bevosita jamiyat boshqaruvi funksiyasini bajaruvchi ijtimoiy qatlam hisoblanadi va u qo'yidagilar bilan ifodalanadi: 1) hokimiyatni amalga oshiruvchi xizmatchilarning imtiyozli qatlamining mavjudligi; 2) ijro hokimiyatining qonun chiqaruvchi hokimiyat bilan nomutanosib faoliyat yuritishi; 3) boshqaruvning qiyofasiz (ma'suliyatsiz) tizimi; 4) nazorat funksiyalarining ijro uchun ma'sul shaxslarga berib qo'yilishi; 5) xizmat yuzasidan to'belik tizimining vujudga kelishi, faoliyat shaklining faoliyat mazmuniga nisbatan ustuvor bo'lib qolishi.

BO'SH VAQT - inson, ijtimoiy guruh va umuman jamiyatda zaruriy ravishda sarflanadigan vaqt zaxiralaridan ortib qoladigan, ya'ni ish vaqtidan tashqaridagi vaqt qismi.

VERIFIKATSIYA (lot. verus - xaqqoniy va facio - qilmoq) – ilmiy xulosalarning haqqoniyligini empirik tekshirish orqali o'rnatish jarayonini ifodalovchi metodologik tushuncha. Verifikatsiya fanning nazariy xulosalarini kuzatilayotgan ob'yekt, tadqiqot bilan taqqoslash orqali tekshirib kurish, tajribada tasdiqlash bilan ifodalanadi.

GIPOTEZA - ilmiy taxmin, bashorat. Sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishdan oldin bo'lajak natijalarni qanday bo'lishini empirik tekshirish uchun qilinuvchi ilmiy taxmin.

GURUH TUZILMASI - o'zaro faoliyat qatnashchilarining mustahkam ravishda qaytadan vujudga kelishining tartiblangan tizimi.

DALA TADQIQOTI - 1) tor ma'noda: joylardagi (uyda, korxonalarda va h.k.) o'tkaziladigan tadqiqot; 2) keng ma'noda - tadqiqot ob'yektini tabiiy «dala» sharoitlarida, uning kundalik hayotini ijtimoiy miqyosda o'rganish.

DEVIANT XULQ-ATVOR (lot. deviatio - ogish) - ijtimoiy normativlar va me'yorlardan ogib ketuvchi hatti-harakat.

DEMOGRAFIYA - (grek. Demos - xalq hamda grapho yozaman: xalq haqidagi yozuvlar), - aholishunoslik to'g'risidagi fan. Demografiya aholining barcha tabaqa va guruhlarini son va sifat jihatidan o'rganadi. Bu yerda asosan tugilish, o'lim, nikoh, ajrim, migratsiya jarayonlari hamda ularga ta'sir qiluvchi omillar o'rganiladi.

DIADA - ikki kishidan iborat guruh.

ETAKCHI (ingl. leader - boshlovchi, rahbar) - guruhning hal qiluvchi vaziyatlarda uning uchun mas'uliyatli qarorlar qabul qilish huquqini tan olgan a'zosi; biror-bir jamoada katta obro'-e'tibor va ta'sirga ega bo'lgan shaxs; siyosiy partiya, jamoat tashkiloti va h.k. ning boshlig'i, rahbari.

ETAKCHILIK - individ hatti-harakatining guruh yetakchisi roliga mos keluvchi qobiliyatlari, sifatlarining namoyon bo'lishi. yetakchi xili esa ijtimoiy tuzum tabiati, guruh xususiyati va muayyan-tarixiy vaziyatga bogliq.

YOSHLAR - ijtimoiy yetuklik, katta hayotga kirib borish va unga moslashib borish kabi xususiyatlarga ega bo'lgan jamiyatning ijtimoiy-demografik guruhi. YOsh chegaralari noaniq bo'lib, ko'pincha 15-30 yoshliklar mazkur guruhga mansub deb hisoblanadi.

JAMIYAT - insonlarning barcha o'zaro harakatlari uslublari va bir- biridan har tomonlama bog'liqligi ifodalanadigan birlashmalarining yigindisi.

JAMOA - umumiy doimiy yashash joyiga ega bo'lgan, kundalik hayotlarida bir-biriga bog'liq bo'lgan va umumiy iqtisodiy hamda ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun faoliyat ko'rsatuvchi insonlar majmuasi.

JINOYAT SOTSILOGIYASI - sotsiologiyaning mustaqil sohasi xisoblanib, jinoyatchilikning yuzaga kelishi, oldini olinishining psixologik jihatlarini o'rganadi.

ZARDUSHTIYLIK - Xorazmda eramizdan avvalgi 7 asrda paydo bo'lgan yakka xudolikka asoslangan din. Ushbu dinning paygambari Zardo'sht nomi bilan atalgan diniy ta'limotga ko'ra dunyo ikkita oliy ruh - yaxshilik timsoli Axuramazda hamda yovuzlik timsoli Anxra-Manyu o'rtasidagi doimiy kurashdan iborat. Xozirgi kunda bu din taraflari Xindiston va Eronda mavjud.

IYERARXIYA (yunon. hieros - mukaddas va arche - hokimiyat) - ma'lum bir yaxlitlik qismlari yoki elementlarining yuqoridan quyiga qarab joylashish tartibi. Sotsiologiyada bu tushuncha jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini, ayniqsa byurokraziyani belgilashda ko'llaniladi.

INDETERMINIZM (lot. - in - inkorni ifodalovchi sifatdosh va determinizm) - tabiiy va ijtimoiy hodisalarning sababli aloqadorligini inkor etuvchi falsafiy ta'limot.

INDIVID (lot. individuum - takrorlanmas) - odamzodning vakili, o'ziga xos takrorlanmas xususiyatlar egasi hisoblangan odam.

INNOVATSIYA - ijtimoiy amaliyotda sezilarli o'zgarishlar tugdiradigan turli xil yangiliklar yaratish va tadbiq etish.

INTERVYU (ingl. interview) - sotsiologik tadqiqotda qo'llaniladigan uslub - maqsadli suhbat.

KATTA GURUH - katta miqdordagi a'zolarga ega bo'lgan, turli aloqalar xillariga asoslangan ijtimoiy guruh.

LATENTLIK (lot. latens - yashirin) - ko'zga tashlanmaydigan, yashirin jarayon (masalan, sud statistikasida va amaliyotida qayd qilinmagan yashirin jinoyatchilik).

LEGITIMLASHTIRISH (lot. legitimus - qonuniy) - biror bir qonun, vakolatning qonuniyligini tan olish yoki tasdiqlash. Legitimlashtirish biror bir ijtimoiy muassasaning qonuniy kuchga ega bulishida ifodalanadi.

MADANIYAT (lot. cultura - qayta ishlash) - insoniyat ti yaratgan va jamiyat rivojining ma'lum darajasini ifodalovchi moddiy va ma'naviy mahsulotlar, qadriyatlar majmui.

MAKROSOTSILOGIYA (yunon. makros - uzun, katta sotsiologiya) - katta ijtimoiy guruhlar va tizimlarni (masalan, jamiyat, tsivilizatsiya va h.k.) jarayonlarni, harakatlarni va hodisalarni, shuningdek guruhlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqot yo'nalishi.

MARGINAL SHAXS - (fr. marginal - chekka, chegara) - ijtimoiy jihatdan normal holatda bo'lmagan shaxs. Bunday shaxs ikki va undan ko'p madaniy tizimlar o'rtasidagi chegarada oraliq holatini egallaydi, qisman har biriga singgan bo'ladi, ammo xech biriga to'liq mansub bo'lmaydi.

MATRITSA (lot. matrix - bachadon) - sotsiologiyada: jadval (matritsa) ko'rinishidagi modellar yordamida ijtimoiy tuzilmalarni qayd etish.

MENTALITET (lot. mens - aql, tafakkur) - individ yoki ijtimoiy guruhning, millatning o'ziga xos tafakkur tarzi, vokelikni ma'lum bir tarzda tushinishi va birgalikda harakat qilishga tayyorligi va moyilligi.

MIGRATSIYA (lot. migratio - ko'chib o'tish) - individlar yoki ijtimoiy guruhlarining doimiy yashash joylarini o'zgartirish jarayoni bo'lib, u boshqa jo'grofiy hudud yoki mamlakatga ko'chib o'tishda ifodalanadi.

MIKROSOTSILOGIYA (yunon. micros - kichkina va sotsiologiya) - sotsiologiyada nisbatan katta bo'lmagan ijtimoiy tizimlardagi ijtimoiy xodisalar va jarayonlarni tahlil qilishga qaratilgan, alohida olingan hodisalarning mikrodarajadagi jarayonlar bilan aloqasini empirik tasvirlash bilan chegaralanadigan yo'nalish.

MODAL SHAXS (fr. mode, lot. modus - me'yor) - jamiyatning ko'pchilik a'zolari qabul qilgan madaniy na'munalarga rioya etuvchi inson.

MONITORING (lot. monitor - nazorat qiluvchi, ogohlantiruvchi) -sotsiologiyada: maxsus nazorat asboblari yordamida zarur daraja vasharoitlarda saqlanishi zarur bo'lgan ma'lum bir ijtimoiy parametrlarni (masalan, jamoatchilik fikrini) doimiy nazorat qilish

MOTIVATSIYA (fr. motif - harakatlantiraman) - insonning shaxsiy yoki guruhiiy ehtiyojlarini amalga oshirishga harakatlantiruvchi istaklar.

NARKOMANIYA (yunon. narke - karaxtlik va mania - ehtiros) – narkotik moddalarni iste'mol qilish natijasida shaxsning ruhiy va ijtimoiy voyaga yetishishining sekinlashuvi va undan kelib chiqadigan ijtimoiy muammolar.

RASMIY (FORMAL) GURUH - yuridik maqomga ega bo'lgan ijtimoiy guruh bo'lib, bunda guruhga a'zolik, vazifalar, maqsad va xulq-atvor qoidalari me'yoriy hujjatlarda qayd etilgan bo'ladi.

REPREZENTATIVLIK (fr. representatif - vakillik) - tanlash sigimining o'rganilayotgan (general) sigim xususiyatini aks ettirish xossasi.

ROL (fr. role) - biror bir voqea yoki jarayonda ishtirok etish darajasi, ta'sir ko'rsatish me'yori, ahamiyat ko'rsatkichi; ma'lum bir maqomga ega bo'lgan shaxsdan kutiladigan xulq-atvor, hatti-harakat, ijtimoiy vazifalar majmui.

SOTSIAL (atama) - jamiyat hayotining turli tomonlarini belgilash uchunxizmat qiluvchi tushuncha. «Sotsial» atamasi ko'pincha bir necha ma'noda ishlatiladi: 1) butun jamiyatga nisbatan; 2) jamiyat hayotining iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy jihatlari bilan bir qatorda uning bir jihatini ifodalash ma'nosida; 3) kishilar hayotiy faoliyatining birgalikda va sub'ektiv mohiyatidan va ularning ijtimoiy holatidan kelib chiquvchi sifat. Biz ushbu atamani aynan shu uchinchi ma'noda qo'lladik.

SOTSIAL ADOLAT - jamiyatda inson qadr-qimmatini ta'minlash, ijtimoiy hamkorlik, erkinlik va fuqarolar mexanizmini ta'minlovchi qadriyatlar majmui.

SOTSIAL AXBOROT - ma'lum bir tizim doirasida xabarlar belgilari majmuasi sifatidagi axborotning bir sohasi. Ijtimoiy axborotning o'ziga xosligi bir tomondan ijtimoiy munosabatlarning ijtimoiy sohasi bilan, ikkinchi tomondan ijtimoiy hayot sub'ektlarining xususiyatlari bilan belgilanadi.

SOTSIAL AHVOL - ijtimoiy sub'ektning jamiyatda tutgan u yoki bu o'rni, u yoki bu ijtimoiy o'rinda (joyda) egallagan mavqeda qo'lga kiritgan mustahkam aloqalarining majmui.

SOTSIAL BASHORAT - ijtimoiy rivojlanish xususiyati va yo'nalishini jamiyat ijtimoiy rivojining ustuvor jihatlari, o'tmish tajribalari, uning tadrijiy o'zgarib borishi asosida oldindan aytib berish.

SOTSIAL BIRDAMLIK - ijtimoiy hamjihatlik bilan ifodalanuvchi ijtimoiy holat. Mehnat taqsimotidan kelib chiquvchi ijtimoiy birdamlik ijtimoiy integratsiyaning muhim elementi hisoblanadi.

SOTSIAL VAZIFA (FUNKTSIYA) - 1) u yoki bu ijtimoiy sub'ektning (indivud, oila, ijtimoiy guruh, ijtimoiy institut) bajaradigan ijtimoiy yuklamalari; 2) jamiyatning ma'lum bir ijtimoiy o'rin egallagan shaxslarga nisbatan qo'yadigan talablar majmui.

SOTSIAL VAQT - vaqtning jamiyat, ijtimoiy birliklar, individlar mavjud bo'lgan va rivojlanadigan o'ziga xos xususiyatlari.

SOTSIAL (IJTIMOIY) guruh - individlar majmui. Ijtimoiy guruhga mansub individlar ushbu guruhga mansub har bir a'zoning boshqalariga nisbatan mo'ljalasosida o'zaro harakat qiladi.

SOTSIAL DALIL (FAKT) - ijtimoiy tizim evolyutsiyasi va amal qilishi holatining boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiluvchi ilmiy aniqlangan dalil, ijtimoiy borliqning naqd ko'rinishi, ijtimoiy ahamiyatga molik alohida voqea.

SOTSIAL DINAMIKA (yunon. Dynamikos) -jamiyatni muayyan kuchlar ta'sirida taraqqiy etishi va ijtimoiy hayot voqealarining o'zgarib borish jarayonlari.

SOTSIAL JARAYON - individ, ijtimoiy institutlar, guruhlarining ijtimoiy holati yoki turmush tarzining o'zgarishi yo'nalishini ifodalovchi barqaror harakatlar, o'zgarishlar, hatti-harakatlari holatlarining majmuasi.

SOTSIAL INFRASTRUKTURA (lot. infra - tagida va structura - tuzilma) ijtimoiy hayotning barcha soxalarida, shu jumladan ijtimoiy-maishiy sohada inson hayoti va faoliyatini oqilona tashkil etishni ta'minlovchi moddiy elementlarning mustahkam majmuasi.

SOTSIAL INSTITUT - (intstitut - lat. Institutum - qurilma) – G'arb sotsiologiyasida, ayniqsa strukturaviy funksionalizmda ko'p ishlatiladigan tushuncha. Sotsial institut inson faoliyatini boshqaruvchi va sotsial tizim yasovchi rollar va statuslar tizimini yaratuvchi turli rasmiy va norasmiy qoidalar, tomoyillar, me'yorlar, qurilmalarning qat'iy majmuini anglatadi. Sotsial institut sotsial guruh sotsial tashkilotlardan farq qiladi.

SOTSIALIZATSIYA (IJTIMOIYLASHUV) - individ tomonidan mavjud ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va bilimlar tizimini o'zlashtirish jarayoni.

SOTSIAL MAQOM (STATUS)(lot. status - holat) - individning ijtimoiymunosabatlar tizimidagi holati, ahvoli.

SOTSIAL MOSLASHUV (ADAPTATSIYA) - shaxs yoki guruhning ijtimoiymuhit bilan o'zaro munosabati. Ijtimoiy moslashuv individ yokiguruhning o'zi uchun yangi bo'lgan ijtimoiy muhitni o'zlashtirish jarayonida namoyon bo'ladi.

SOTSIAL NAZORAT - jamiyatning sog'lom ijtimoiy tartibni ta'minlash maqsadida individ hatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta'siri.

SOTSIAL XIZMAT - korxona, muassasa va tashkilotning xizmatchilar vaishchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali mehnat jamoasini boshqarish sohasi.

SO'ROV - frantsuz tilidan olingan bo'lib, biron bir narsani aniqlash degan ma'noni anglatadi. Sotsiologiyada so'rash usullari muayyan aholi guruhlariga savollar vositasida murojaat qilish orqali birlamchi ma'lumotlarni to'plash ma'nosini anglatadi. So'rash usullarining yozma (anketa), ogzaki (intervyu) hamda sirdan (pochta, telefon va matbuot orqali) ma'lumotlar to'plash shakllari mavjud.

SOTSIOMETRIYA - kichik guruhlar, jamoalar va tashkilotlardagi shaxslararo munosabatlar tizimini mahsus o'rganish usulidir.

STATISTIKA - ijtimoiy voqea va xodisalarning miqdoriy jihatlarini mahsus o'rganuvchi fan.

STATUS - 1. Muayyan tizim, tarqibot, hamda iyerarxiyaning holati, darajasi va mavqei. 2. Biror shaxs, davlat organi yoki xalqaro tashkilotning ijtimoiy mavqeini ifodalovchi burch va majburiyatlar majmui.

STRATIFIKATSIYA - jamiyatning tuzilmasi va alohida qatlamlarini, ijtimoiy tabaqalanish belgilari tizimini, ifodalovchi sotsiologik tushuncha.

SO'FIYLIK - islomdagi diniy falsafiy oqim. 8-9-asrlarga paydo bo'lgan va Arab xalifaligida tarqalgan. So'fiylik yagona Ollohni tan olishni va unga intilishni, faqat unga muhabbatni targ'ib qiladi hamda qolgan barcha narsalarni Ollohning aksi yoki sifatleri deb xisoblaydilar. Imom G'azzoliy asos solgan sufizm, keyinchalik turli tariqatlarga bo'linib ketdi. Kubroviya, YAssaviya hamda eng ko'p tarqalgan Naqshbandiya tariqatlarga Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan.

TANLASH - 1) sotsiologik tadqiqotning bevosita o'rganilishi kerak bo'lganob'yekti elementlarining majmuasi; 2) ob'yekt elementlarini, ommaviy sotsiologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan kuzatuv va o'rganish birliklarini saralab olish uslublari, usullari va tartib-qoidalarining majmuasi.

TARBIYA - jamiyatda amal qilayotgan me'yorlarga mos ravishda shaxsni maqsadli tizmiy shakllantirish jarayoni. Keng ma'noda yosh avlodni hayotga tayyorlash ma'nosini ifodalaydi.

TA'LIM - individning jamiyat hayotining turli sohalariga jamiyatda mavjud madaniyatga tayyorlash va moslashtirish vazifasini bajaruvchi ijtimoiy institut.

TURMUSH TARZI - konkret-tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga xos bo'lgan insonning individual va jamoaviy hayot faoliyati usul, shakl va shart-sharoitlari.

URBANIZATSIYA (lot. urbanus - shahar) - jamiyat rivojida shaharlar mavqei va rolining oshib ketish jarayoni.

FENOMENAL SOTSILOGIYA - tushunarli sotsiologiya ko'rinishlaridan bo'lib, jamiyat indivlarining doimiy ma'naviy xamkorligi natijasida paydo bo'luvchi xodisa sifatida ko'radi.

EKSPERT BAXOLASH USLUBI - so'rov o'tkazilayotgan soxa bo'yicha ekspert so'rovi o'tkazish va soha mutaxassislari fikrini olish yo'li bilan sotsiologik axborot olish uslubi.

XAYOT DARAJASI - hayot sifatiga nisbatan odamlarning moddiy ehtiyojlarini qondirishning miqdor va sifatini ifodalovchi tushuncha.

XAYOT TARZI - odamlarning ma'lum ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy sharoitlarda shakllangan hayotiy faoliyat uslubi bo'lib, ularning muomalasi, xulq-atvori va tafakkur tarzida namoyon bo'ladi.

Mundarija

1. Kirish_____4-5 bet
2. Sotsiologiya fanining nazariy asoslari_____6-22 bet
3. Sotsiologiya strukturasi_____23-36 bet.
4. Jamiyat yaxlit tizim sifatida_____37-50 bet.
5. Sotsial guruh va sotsial institutlar_____51-75 bet.
6. SHaxs sotsiologiyasi va deviant xulk- atvor_____76-87 bet
- 7.Jamiyat sotsial strukturasi va stratifikatsion jarayonlar_____88-105 bet
8. Sotsial munosabatlar_____106-121 bet.
- 9.Ijtimoiy taraqqiyot sotsiologiyasi_____122-132 bet.
10. Sotsiologik tadqiqotlarni tashkil etish va umumlashtirish__133-140 bet.
11. Glosariy_____141-149 bet